

Vilniaus pedagoginis universitetas
Istorijos fakultetas
Baltų proistorės katedra

Libertas Klimka

TRADICINIŲ
KALENDORINIŲ
ŠVENČIŲ
SEMANTIKA

Monografija

Vilniaus pedagoginis universitetas
Istorijos fakultetas
Baltų proistorės katedra

Libertas Klimka

TRADICINIŲ KALENDORINIŲ ŠVENČIŲ SEMANTIKA

Monografija

Vilniaus
pedagoginio
universiteto
leidykla

Vilnius, 2009

UDK 398.3(474.5)

KI-111

Leidinyi apsvaistyta Vilniaus pedagoginio universiteta Istorijos fakulteta Baltų profesorės katedros posėdyje 2009 m. birželio 8 d. (protokolo Nr. 3), Vilniaus pedagoginio universiteta Istorijos fakulteta tarybos posėdyje 2009 m. birželio 8 d. (protokolo Nr. 1–26) ir rekomenduotas spausdinti.

Recenzantai:

prof. habil. dr. Algimantas Juozas Krikštopaitis (Kultūros, filosofijos ir meno institutas)

prof. habil. dr. Alfonsas Motuzas (Vytauto Didžiojo universitetas)

Knygos leidybą rėmė

Lietuvos tūkstantmečio minėjimo direkcija

ISBN 978-9955-20-438-1

© Libertas Klimka, 2009

© Vilniaus pedagoginis universitetas, 2009

Turinys

ĮVADAS	7
I. MĒNULIO KALENDORIAUS PAVELDAS	13
1.1. Mėnulis žemdirbystės papročiuose	15
1.2. Tikėjimai mėnulio poveikiu: archajiškojo kalendoriaus reliktai?	22
1.3. Kalendorinis mėnulio paveldas	32
II. ŽEMDIRBIŠKASIS SAULĖS KALENDORIUS	39
2.1. Tradicinių kalendorinių švenčių ratas	41
2.1.1. Sausis: rago, vilkų mėnuo, pusčius	45
2.1.2. Vasaris: ragutis, ašaris, pridėtinis	51
2.1.3. Kovas: balandų, karvelinis, „morčius“	57
2.1.4. Balandis: sultekis, Velykų mėnuo, mildvinis	63
2.1.5. Gegužė: žiedis, sėmenis, sėjinis	71
2.1.6. Birželis: biržis, pūdymo, visjavis	78
2.1.7. Liepa: šienavimo mėnuo, kirmėlius, liepžiedis	84
2.1.8. Rugsėjis: šilius, degėsis, pjūtis	91
2.1.9. Rugsėjis: paukštlėkis, rudugys, viržių mėnuo	96
2.1.10. Spalis: septintinis, lapkristis, visagavis	103
2.1.11. Lapkritis: spalinis, gruodinis, vėlių mėnuo	109
2.1.12. Gruodis: siekis, adventas, Kalėdų mėnuo	115
2.2. Tarpai tarp svarbiausių švenčių	133
2.3. Lietuviškieji mėnesių pavadinimai	137

III. KALENDORINIŲ STEBĖJIMŲ METODAI IR ĮRENGINIAI	141
3.1. Paleoastronomija ir jos paminklai	143
3.2. Saulė ir mėnulis Lietuvos danguje	144
3.3. Mįslingieji „astronominiai“ Vyžuonų akmenys	150
3.4. Birutės alko Palangoje kalendorinių stebėjimų įrenginys	155
3.5. Mediniai runų kalendoriai	165
3.6. Kalendorius „Gedimino skeptras“	173
IV. LIETUVIŠKASIS ŽVAIGŽDŽIŲ VARDYNAS	177
4.1. Apie astronomų tyrinėjimus	179
4.2. Kas per Ratai daro dangaus skliautu?	181
4.3. Sietynas ir rugių auginimas	184
4.4. Žvaigždynų pavadinimų metamorfozės	186
BENDROS IŠVADOS	190
SUMMARY	194

ĮVADAS

Kopia saulutė dangaus skliautu, ilgindama ar trumpindama dieną, kasnakt keičiasi mėnulio fazė. Šių dangaus šviesulių keliones seka gamtos reiškiniai: augmenijos lapų ir žiedų sklaida, vaisių branda, žiemos įmygis. Lygiai metų ratu sukasi ir žmogaus darbai bei rūpesčiai, pabaigtuvės bei šventės. Visa tai sudėstyta į tradicinį papročių kalendorių, kurio semantiniams bruožams atskleisti ir skirtas šis tyrinėjimas.

Liudviko Adomo Jucevičiaus, Motiejaus Valančiaus, Ambraziejaus Kašarausko, Mikalojaus Katkaus, Mato Slančiausko ir kitų rinkėjų pastangomis lietuvių kalendoriniai papročiai pradėti užrašinėti XIX a. Sisteminti šį darbą bandyta tik XX a. trečiajame dešimtmetyje¹. Šiandien nemažai darbų yra paskelbta tiek apie metų ciklą, tiek apie atskirų švenčių turinį^{2, 3, 4, 5}. Semantiškai atskirus kalendorinius papročius pradėjo nagrinėti Algirdas Julius Greimas⁶. Antropologinę lietuviškųjų švenčių dimensiją aptarė Irena Regina Merkienė⁷. Tačiau toliau darbai šia krypti-

¹ Butėnas P. *Lietuvių tautosakos žinių ir senienų rinkimo programa*. Šiauliai: Viltis, 1925. 208 p.

² Vyšniauskaitė A. *Mūsų metai ir šventės*. Kaunas: Šviesa, 1993. 152 p.

³ Dundulienė P. *Lietuvių šventės: tradicijos, papročiai, apeigos*. Vilnius: Mintis, 1991. 263 p.

⁴ Kudirka J. *Lietuviškos Kūčios ir Kalėdos*. Vilnius: Vaga, 1993. 316 p.

⁵ Balys J. *Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai*. Silver Spring, MD: Lietuvių tautosakos leidykla, 1986. 242 p.

⁶ Greimas A. J. *Tautos atminties beiėškant*. Vilnius–Chicago: Mokslas, 1990. 527 p.

⁷ Merkienė I. R. Papročiai ir laiko dimensijos. Iš: *Kultūrų sąveika Baltijos regione*. Vilnius: Mokslo aidai, 1995, p. 42–57.

mi nebuvo tęsiami. Juolab nebandyta ieškoti mūsų krašto tradicinio kalendoriaus sistemos pagrindimo astronominiais reiškiniais.

Kalendoriaus poreikis atsirado pirmykštėje bendruomenėje. Tik labai atidžiai stebėdami gamtą, palaipsniui imdami suvokti jos vidinius ritmus, žmonės gebėjo išgyventi atšiauraus klimato juostoje, apsiginti nuo bado ir kitų negandų. Mūsų etninės kultūros šaknys siekia tolimą praeitį. Per daugelį šimtmečių sėslūs žemdirbiai baltai labai susigyveno su tėviškės gamta, sukaupė daug žinių apie dangaus skliauto šviesulių judėjimo dėsningumą ryšį su fenologiniais reiškiniais. Keičiantis ūkininkavimo būdui, istorinėms aplinkybėms, kito ir kalendorinė sistema⁸. Labai tolimais laikais, akmens amžiuje, laiką skaičiuoti pakakdavo pagal mėnulį – jo fazės nuolatinę kaitą labai lengva sekti. Per siderinį mėnesį (27,3 paros) prabėga trys atmainos: priešpilnis, pilnatis, delčia. Trejos devynerios – Mėnulio kalendoriaus algoritmas. Tradicinės kultūros reiškinuose dar nemaža šio archajiškojo skaičiavimo aidų: skaičių 3, 6, 9 seka dažnai skamba dainose arba minima mįslėse, sakmėse, pasakose, papročiuose⁹.

Atsiradus žemdirbystei (Baltijos šalyse tai įvyko antrąjį tūkstantmetį prieš Kr.), laikas pradėtas skirstyti į metų ketvirčius pagal saulėgrįžas ir lygiadienius. Žemdirbystės datas galima nustatyti stebint saulės tekos ar laidos vietas horizonte. Tačiau Mėnulio kalendorius nebuvo užmirštas: Saulės ir Mėnulio skirtingos padėtys vienas kito atžvilgiu lemia milžiniškas potvynio bangas vandenynuose ir jūrose. Taip pat periodiškai kinta ir kosminių dalelių srautas į Žemės paviršių. Mėnulio atmainas jaučia kiekvienas augalėlis – nuo jų priklauso žemės syvų tekėjimas augalo skaidulomis. Šitai buvo pastebėta tūkstantmetėje žemės ūkio darbų

⁸ Straizys V., Klimka L. The Cosmology of the Ancient Balts. *Journal for the History of Astronomy: Archaeoastronomy*, 1997, Nr. 22, s. 59–81.

⁹ Klimka L. Tradicinių kalendorinių papročių jungtys. Iš: *Kultūrų sąveika Baltijos regione*. Vilnius: Mokslo aidai, 1995, p. 179–186.

patirtyje, įtvirtinta tam tikromis darbų taisyklėmis, ilgainiui tapusiomis tradiciniais papročiais¹⁰.

Lietuvių kultūros pavelde, kalendoriniuose papročiuose aptinkami ir archajiškojo Mėnulio kalendoriaus reliktai, ir vėlesni žemdirbių Saulės kalendoriaus sezonų ciklai. Rašytiniuose istorijos šaltiniuose baltų genčių kalendorinės sistemos nebuvo nusakytos, todėl galima tik spėlioti, kaip mūsų protėviai derindavo tarpusavyje nedalius Saulės ir Mėnulio periodus, kokius dar dangaus šviesulius stebėdavo, kad palengvintų keliamųjų metų atskaitą. Po Lietuvos krikšto pradėtas naudoti kalendorius, atitinkantis kitokį klimatą, nepritaikytas mūsų krašto žemdirbystei. Tačiau kaime tokio kalendoriaus rėmai palaipsniui buvo pripildyti gamtos reiškinių ir žemės ūkio darbų terminais – tai vadinama papročių sinkretizmu.

Iki XVI a. pabaigos visas krikščioniškasis pasaulis naudojosi iš romėnų paveldėtu Saulės Julijaus kalendoriumi¹¹. Jame per 400 metų susikaupdavo trijų dienų paklaida, vis tolinanti datas nuo gamtos reiškinių. Bažnytinės šventės ėmė nebeatitikti joms priklausančių metų sezonų. Italų gydytojas ir matematikas Luidžis Lilijo pasiūlė tobulesnę keliamųjų metų taisyklę: per 400 metų jų turi būti tik 97, tada vienos paros paklaida susidarys tik per 3 300 metų. Naujoji taisyklė buvo įteisinta popiežiaus Grigaliaus XIII 1582 m. spalio 4 d. bule. Pasaulis reformą sutiko labai skirtingai. Lietuva kartu su Lenkija, Ispanija, Portugalija ją priėmė iškart. Tačiau protestantiškoje Livonijoje, kuri tuomet buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vasalė, kilo net ginkluotas pasipriešinimas. Tie įvykiai istorijoje vadinami kalendorinėmis Rygos riaušėmis. Stačiatikių bažnyčia, griežtai atmetusi reformą, iki šiol tebenaudoja Julijaus ka-

¹⁰ Klimka L., Straizys V. Die Rhythmen der Natur und der baltische Kalendar. *Astroglobus*, 1995, Nr. 1, p. 29–30.

¹¹ Aveni A. *Empires of Time: Calendars, Clocks & Cultures*. New York, Tokyo, London: Kodansha Int., 1995. 371 p.

lendorių tuo pretekstu, kad naujojo stiliaus skaičiavimu Velykų šventė kartais būna vėliau už žydų Paschą¹². Lietuvai tapus Rusijos imperijos sudedamąja dalimi, teko vėl grįžti prie Julijaus, beveik dviem savaitėmis nutolusio nuo gamtos ritmų, kalendoriaus. Išimtis – Užnemunė, kur galiojo dar Napoleono įvesta tvarka. Tokia istorinė lemtis labai supainiojo tradicinius kalendorinius papročius – išbarstė juos po skirtingas datas. O ypač tuos, kurie atitinka sparčius gamtos reiškinius. Vietinius kalendorinius papročius pastaraisiais šimtmečiais dar gožė žinios, pasisemtos iš rašytinių kalendorių. Pirmuosiuose lietuviškuose kalendoriuose, išleistuose ir Lauryno Ivinskio, ir Prūsuoose, buvo daug verstinės medžiagos^{13, 14}. Knygnešių takais pasiekę atokiausius Lietuvos kaimus, jie, deja, niveliavo tradicinius kalendorinius papročius.

Tyrinėjant kalendorinių papročių turinį, nesunku pastebėti jų dvilypumą. Ypač didžiųjų švenčių, trunkančių dvi ar daugiau dienas: pirmoji – bažnyčios lankymas, kitos krikščioniškos priedermės, antroji – agrarinės magijos ir galvijų globos veiksmai¹⁵.

Kiekviename Lietuvos regione žemdirbystės papročiai yra kiek skirtingi: nelygu kokia dirva, žemės ūkio naudmenų rūšys, žemės įdirbimo tradicijos, padargai ir kt. Čia įtakos galėjo turėti net ir labai tolimas, netgi gentinės bendruomeninės sanklodos papročių paveldas¹⁶. Analizuojant juos struktūriškai ir semantiškai, autoriaus metodologinės nuostatos išreiškiamos logine schema (1 iliustr.).

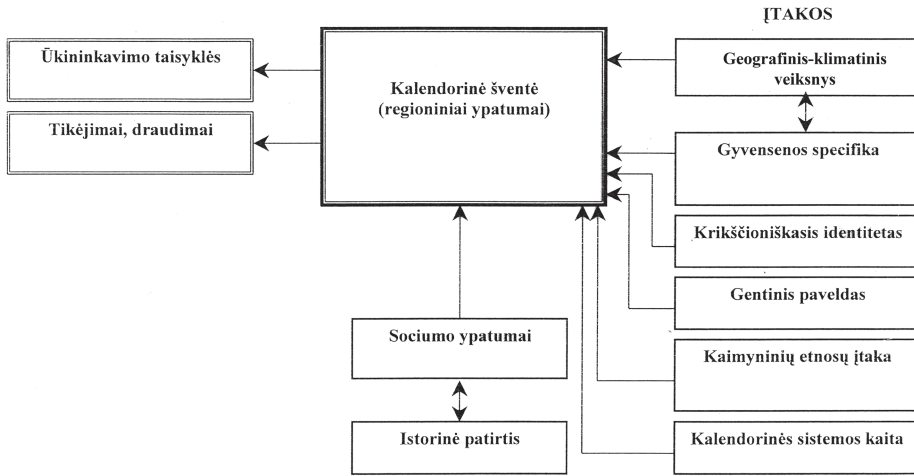
¹² Хренов А. С., Голуб И. Я. *Время и каледарь*. Москва: Наука, 1989. 125 с.

¹³ Klimka L. Astronomija L. Ivinskio metaskaitliuose. Iš: *Rietavo apylinkės*. Kaunas: Lietuvos kraštotyros draugija, 1992, p. 221–226.

¹⁴ Seliukaitė I., Klimka L. Mažosios Lietuvos kalendoriai etnologiniu požiūriu. Iš: *Lietuvininkų kraštas*. Kaunas: Litterae Universitatis, 1995, p. 709–717.

¹⁵ Klimka L. Lietuvių kalendoriniai papročiai: tradicinis ir krikščioniškasis aspektas. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 1997, t. 11, p. 117–122.

¹⁶ Klimka L. Liaudies papročiai ir tikėjimai: semantinis diskursas. Iš: *Lokalsiosios bendrijos tarpdalykinis požiūriu*. Vilnius: VPU leidykla, 2004, p. 54–58.

1 iliustr. Tradicinės kalendorinės šventės struktūra ir jos susidarymo įtakos; metodologinė schema

Kodėl mums rūpi senolių kalendorius, kodėl magą pakartoti jo šventes? Kalendorius – ne tik botagėlis, genantis žmogų nuo vieno darbo prie kito. Lietuvis, gilios praeities tautos atstovas, gyvena tarsi dviejuose laikuose: istoriniame, įsukančiame kasdien į naujausių įvykių sūkurį, ir archajiniame, kuris tarsi sustingęs ties tautos šaknimis, įsismelkęs į mūsų vidų per motinos lopšinę, močiutės pasakas, tėviškės gamtą ir visą kultūros paveldą¹⁷. Tinkamai derindami tuos abudu laikus, atgaiviname istorinę atmintį, pasijuntame tautos istorinio kelio žygeiviais, o kartu ir Lietuvos valstybės ateities kūrėjais.

¹⁷ Klimka L., Kazlauskas R., Lazdauskaitė Ž. *Po tėviškės dangum: knyga vaikams, suaugusiems, šeimai, pedagogams*. Vilnius: LPKI, 1997. 176 p.

I.
MĖNULIO
KALENDORIAUS
PAVELDAS

1.1. Mēnulis žemdirbystės papročiuose

Lietuvių etnokultūroje daug papročių ir tikėjimų, taip pat žemdirbystės praktikos taisyklių siejama su mėnuliu. Neabejotina, kad ilga šimtmečių praktika patvirtino jo fazių įtaką gyvybiniams procesams. Suderinus sėjos ir kitų darbų laiką su mėnulio poveikiu, rezultatai būna patys geriausi. Apie tai pirmąsias rašytines žinias paliko M. Pretorijus, cituodamas XVI a. autorių J. Bretkūną. Pasak jo, Prūsijoje „...pradedant laukų darbus, sėjant buvo pagarbinama jauno mėnulio, žvejyboje – pilno mėnulio, o dagojant – delčios šviesa“¹⁸. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje suvokus etnožinijos vertę, pradėti rinkti ir papročiai bei tikėjimai, siejantys darbus su dangaus šviesulių reiškiniais. Pluoštus tokios medžiagos paskelbė Gabrielė Petkevičaitė-Bitė¹⁹, Povilas Višinskis²⁰, Matas Slančiauskas²¹, Jonas Balys²².

Kaime ir šiandien gerai atmenama, kad praktiškai visi ūkio darbai, ypač sėja, daržų sodinimas, atsargų žiemai ruošimas, būdavo derinami su tinkama mėnulio faze, – to buvo laikomasi visuose Lietuvos regionuose. Pastaraisiais dešimtmečiais Kraštotyros draugijos organizuojamose ekspedicijose į šią etnožinijos sritį buvo atkreiptas ypatingas dėmesys ir pavyko surinkti dar nemažai medžiagos. Dalis jos jau paskelbta krašto-

¹⁸ Praetorius M. *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubuhne*. Berlin, 1971, s. 60.

¹⁹ *Juodoji knyga* (surinko Jonas Basanavičius). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 143–147.

²⁰ Višinskis P. *Antropologinė žemaičių charakteristika*. Vilnius: Valstybės žinios, 2004, p. 92–95.

²¹ *Juodoji knyga* (surinko Jonas Basanavičius). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 320.

²² Balys J. *Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai*. Silver Spring, MD: Lietuvių tautosakos leidykla, 1986. 242 p.

tyros lokalinėse monografijose^{23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30}, atskiruose straipsniuose^{31, 32, 33, 34, 35, 36}. Kita dalis medžiagos saugoma Lietuvos etnokosmologijos muziejuje ir autoriaus archyve. Prieškario metais rinktas žinias susistemino Jonas Balys³⁷.

Astronomų ir kaimo žmonių vartojami mėnulio fazių pavadinimai kiek prasilenkia. Pagrindinis skirtumas – maždaug dviejų–trijų parų ne-atitikimas įvardijant jaunatį. Faktiškai jaunu liaudyje vadinama neomenija. Kai kur pastebima tendencija šiam apibrėžimų skirtumui mažėti, tai matyti iš tokių patikslinimų, kaip antai, „trijų vakarų jaunas“. Priežastis akivaizdi – jau daugiau kaip pusantro šimto metų Lietuvos kaime plinta

²³ Klimka L. Saulės ratu, Mėnulio taku. Iš: *Gruzdziai*. Vilnius: Žuvėdra, 1999, p. 325–333.

²⁴ Klimka L. Mėnulio nušviestais paežeriais. Iš: *Plateliai*. Vilnius: Versmė, 1999, p. 579–585.

²⁵ Seliukaitė I., Klimka L. Senųjų tikėjimų aidai Tverečiaus apylinkėse. Iš: *Tverečiaus kraštas*. Vilnius: Diemedis, 2001, p. 326–345.

²⁶ Klimka L., Seliukaitė I. Kalendoriniai papročiai Adučiškio apylinkėse. Iš: *Adučiškio kraštas*. Vilnius: Diemedis, 2003, p. 403–417.

²⁷ Seliukaitė I., Klimka L. Kalendorinių papročių pabiros. Iš: *Kuršėnai*. Klaipėda: S. Jokužio leidykla, 2003, p. 177–183.

²⁸ Seliukaitė I., Klimka L. Vieškeliu nubėgęs gyvenimas. Iš: *Raudėnų kraštas*. Vilnius: Diemedis, 2007, p. 147–158.

²⁹ Klimka L., Seliukaitė I. Iš senelių žemdirbystės patirties. Iš: *Daugailių kraštas ir žmonės*. Utenos Indra, 2008, p. 194–201.

³⁰ Klimka L., Seliukaitė I. Darbų ir švenčių rate. Iš: *Meteliai*. Marijampolė: Piko valanda, 2008, p. 100–113.

³¹ Klimka L. Apie senovės kalendorių. *Aušra*, 1991, Nr. 12, p. 25–28.

³² Klimka L. Mėnulis virš Ažvinčių girios. *Ladakalnis*, 1992, Nr. 2, p. 6.

³³ Mėnulis virš Minčiakampio (J. Kulienės pasakojimą parengė J. Seliukaitė ir L. Klimka). *Mūsų kraštas*, 1994, Nr. 1, p. 96–98.

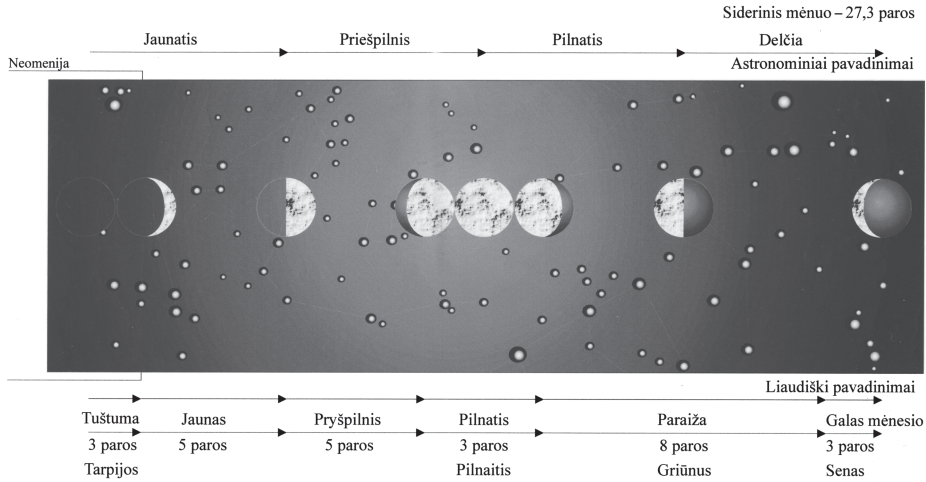
³⁴ Seliukaitė I., Klimka L. Gyvenimas šalia dvaro. *Kurtuva*, 1998, Nr. 4, p. 47–51.

³⁵ Klimka L., Seliukaitė I. Archajiškųjų kalendorinių sistemų paveldas papročiuose. Iš: *Punsko ir Seinų krašto lietuviai: etninio ir kultūrinio tapatumo bruožai*. Punkskas: Aušra, 2006, p. 223–237.

³⁶ Klimka L. Mėnulis kalendoriniuose papročiuose Pašvitinio apylinkėse. Iš: *Žiemgala*, 2008, Nr. 2, p. 4–7.

³⁷ Balys J. *Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai*. Silver Spring, MD: Lietuvių tautosakos leidykla, 1986. 242 p.

spausdinti kalendoriai³⁸. Dar atskiru pavadinimu tradiciškai išskiriamos paskutiniosios trys naktys, kai mėnulis baigia dilti (2 iliustr.).

2 iliustr. Astronominių ir liaudiškų mėnulių fazių pavadinimų palyginimas

Ypatinga reikšmė teikta fazės pasikeitimui, ypač spėjant orus. Šis virsmas vadintas persivertimu, mainais, suvartais, sugriuvimu. Įdomu tai, kad jeigu fazė pasikeisdavo dar nepasibaigus kalendoriniam mėnesiui, ją vadindavo ateinančio mėnesio vardu. Tai dar kartą paliudija apie giliai įsirežusią Mėnulio kalendoriaus atmintį. Kai kuriose vietovėse pasakojama apie tokį keistą būdą nustatyti, kelių vakarų yra mėnulis: reikia paimti veidrodėlį ir žiūrėti į mėnulio atspindį jame, veidrodėlyje matysis

³⁸ Klimka L. Lietuviškųjų kalendorių leidyba spaudos draudimo metais: kultūrinė ir šviečiamoji reikšmė. Iš: *Lietuvių raštijos istorijos studijos*. T. 1. Vilnius: VPU leidykla, 2005, p. 56–62.

ruožiukai, suskaičiavus juos ir bus žinoma, kiek vakarų³⁹. Šio „metodo“ kilmė lieka neaiški.

Mėnulio įtaka kiekviename Lietuvos etnografiniame regione traktuojama kiek skirtingai. Toliau visuotinai žinomi papročiai bus pateikiami be regiono nuorodos, o esmingesni skirtumai – įvardijant vietovę ir laikantis liaudiškųjų mėnulio fazių vardų, bet ne tarmybių.

Bendra taisyklė derinant darbus su mėnulio atmaina yra tokia: augalus, kurie stiebiasi į viršų, reikia sėti esant jaunam, o turinčius šakniavaisius, kurių derlius bręsta po žeme, – pradėjus mėnuliui dilti. Tai žino kiekviena kaimo močiutė. Darbus pradėti visai netinkamos dienos, kai dangus „tuščias“, – bus „varpos užsimerkę“. Daržai nesodinami, jeigu abu šviesuliai yra kartu skliaute: kai saulei nenusileidus, pateka mėnulis. Vasarinius javus ūkininkai stengdavosi pasėti, kai būdavo mėnulio priešpilnis arba pilnatis. Miežių sėjos laiką net pabrėžtinai nurodo dzūkai: „Kai mėnulis ragučiuose.“ O aukštaičiai mano, kad jaunatis netinka, nes „šiauds išauga liaunas, javai tuoj išgul“. Plungiškiai taip sako: „Kas vasarojų sėja į jauną mėnesį, gerų šiaudų gaus, kas į paraižą (dylantį) – daug grūdų, o kas į galą mėnesio – nei grūdų, nei šiaudų.“

Žirniai labai greit sudygsta, jeigu pasėti per jauną mėnulį. Žemaičiai tvirtina: „Jaunam mėnuliui stojant, žirnis, padėtas ant barabano, pašoksta aukštyn.“ Iš to „paklusnumo“ mėnuliui gal ir ši mįslė apie žirni: „Devyniašakis, devyniaragis, – viršuj mėnuo žydi.“ Vis dėlto geriau žirniams sėti palūkėti pilnaties, nes tada geriau mezga. Daug kur galima išgirsti patariant žirnius sėti esant tokiai mėnulio fazei, kokia buvo rudenį, kai pirmąkart iškrito sniegas. Pupos gerai mezga pasodintos per mėnulio senagalį.

Agurkai sodinami trečią dieną po jaunaties, tada jie greitai auga. Tačiau pasodinti per pilnatį, jie geriau mezga, „netuščiai žydi“. Kopūstų

³⁹ Klimka L. Mėnulis darbininkas. Iš: *Pakruojo apylinkės*. Vilnius: Lietuvos kraštotyros draugija, 1996, p. 271–282.

daigus – „rasodą“ – geriau sėti esant jaunam mėnuliui. Persodinti per delčią daigai mažiau kentės nuo spragių. Per pilnatį persodintų kopūstų galvos užauga kietos, nebijo rudeninių šalnų. Lysvės gale šeimininkės padėdavo akmenį: „Kad Dievulis duotų tokias galvas kaip šis akmuo.“ Burokų, sodintų per jauną, yra lapai vešlūs, o per seną – šaknys geros. Morkas, ropės, griežčiai būna minkšti, kai sodinti per jauną, o didesni užauga ir žiemai laikyti labiau tinka pasėtieji per senagalį. Kad aguonų galvelės būtų pilnos, jas sėdavo per pilnatį. Svogūnams tinka pilnatis, delčia ar net senagalys – tokie neišviršta į žyduolius. Per pilnatį pasodinti ridikai taip pat neviršta žyduoliais; jeigu praleistas tas metas, tai per senagalį sodinti bus išpurte. O kad būtų saldesni, sėklas pamirkydavo ožkos piene.

Bulvėms tinkamiausias laikas – mėnulio delčia. Tada jos užauga miltingesnės, subyrančios, jų bulvienojai ne tokie vešlūs, bet kelmai tikrai dideli. Ypač gerai, kai sodinimo dieną ir dangus yra „kelmuotas“, t. y. pilnas kamuolinių debesų. Daug kur Lietuvoje buvo paprotys į pirmą bulvių vagą įberti 12 akmenų – tai bulvės užaugsiانčios didumo sulig tais akmenimis ir jų užteksią visiems metams. Jei per bulviasodį tektų pamatyti tris žvirblius besipešant – lauk bėdos. Tada reikia užrišti bulvių maišą, apversti mazgu žemyn ir, praardžius kampa, imti iš kito galo. Antraip bulvės ten užaugo kaip žirniukai. Paskutinį kartą jos kaupiamos būtinai per pilnatį. Kopūstams „kapčiovot“ tas laikas irgi tinkamas.

Pomidorai nėra sena kultūra Lietuvoje, tačiau jau pastebėta, kad juos geriau sėti ir sodinti per pilnatį. Gėlės darželyje sėjamos esant jaunam mėnuliui, o persodinamos esant pilnačiai. Vaistažolių rinkimo laikas įvairuoja: per jauną surinktų poveikis stipresnis, jos geriau laikosi, tačiau per pilnatį surinktosios yra kvapnesnės. Nuo devynių ligų išgydys „trejos devynerios“ – iš trijų skirtingų laukų surinktų devyneriopų žolelių antpilas.

Pūdymui plėšti geriausiai tinka mėnulio paskutinio ketvirčio laikas – išpurentame lauke ne taip atželia piktžolės. Šieną, dobilus pjaudavo per jauną – vešliai pakyla atolas. Tačiau aukštaičiai įsitikinę, kad per senagalį pjauto šieno pelės ir žiurkės nekapoja. Į daržinę vežti išdžiovintą šieną patariama tada, kai danguje nematyti mėnulio, tai vėlgi padeda apsiginti nuo graužikų.

Gyvulių prieaugliu besirūpinant, taip pat pravartu pasidairyti į mėnulį danguje. Pastebėta, kad „karvė daugiau jaunam jaučio ieško“. Kai kergiama esant jaunam mėnuliui, dažniau atsiveda karvytes. Pavasarį gyvulius pirmą kartą iš tvarto gindavo per pilnatį, tikint, kad išsiganys geriau, bus riebesni. Tinkamiausios tam „pieningos“ dienos: trečiadienis, penktadienis, per jas nevalgoma mėsos, pasninkaujama. Jei karvytę norėdavo palikti veislei, reikėdavo ją per mėnulio pilnatį atjunkyti – „nutraukta per jauną bus pamelžesnė“. Viščiukus perinant labai svarbu vištą tupdyti ant kiaušinių per mėnulio jaunatį, kad vištyčių perekšlių būtų.

Rudenį, derlių valant, nėra jau taip svarbu atsižvelgti į mėnulio fazę. Išskyrus atsargų dėjimą žiemai: svarbu, kad kenkėjai – pelės, vabzdžiai, kirminai – nesugadintų, kad maistas geriau išsilaikytų. Javus veždavo per mėnulio pilnatį, sakydavo, tada užteksiant jų visiems metams. Per delčią suvežtų varpos blogai kuliasi, tačiau tada pelės javų nekapoja. Ir kitokių „priemonių“ imdavosi prieš šias nenaudėles: stengdavosi vežti penktadienį, ryšių mazgus dėti į viršų, o ražus atsukti patekančio mėnulio link. Arba į pirmąjį vežimą įmesti tris akmenis, parvežtus padėti šalinėje, esą tada pelės grauš tuos akmenis, o ne javus.

Linai klojami esant mėnulio pilnačiai ir nepučiant šiaurės vėjui. Kauapas – „kapčius“ – bulvėms ruošiamas per senagalį. Nukastas bulves geriausia pilti į rūšį per pilnatį, pradedant nuo pietinio kampo, tada per žiemą nesušals.

Mėnulio pilnatis – tinkamas laikas sodo rudeniniams darbams dirbti, pvz., vaismedžiams sodinti. Kita vertus, obelaitės, pasodintos per jauną,

greičiau pradeda derėti. Jaunas mėnulis nepalankus vyšnioms sodinti – nors jos gausiai žydės, tačiau vaisių nemegs. Obuolius rašyti patariama esant senam mėnuliui. Aviliai užtaisomi per senagalį – nepuls kandys, nelįs žiurkės.

Rudenį mėšlas vežamas per delčią, tada ne taip greit supūva. O kad dirvoje išnyktų usnys, senovėje darydavo tokį „burtą“: vežant mėšlą, po vežimu parišdavo perkūno trenkto ažuolo gabalą. Maža to, usnys neaugs ir jeigu žambis bus sukaltas akmens, į kurį trenkė žaibas, nuoskila. Žiemkenčių sėjos geriausias metas, pasak aukštaičių, yra po pilnatis antroji arba trečioji diena, arba ta savaitės diena, kurią sėjėjas yra gimęs. Visiškai netinka jaunatis, nes tada pasėtų rugių šiaudai „išrinzga“.

Kiekviena šeiminkė žino, kaip, mėnuliui padedant, priruošti žiemai skanių raugintų kopūstų ir agurkų. Iš patirties žinoma, kad geriausia kopūstus raugti esant senam mėnuliui, tada jie yra kieti, gero skonio, negenda. Užraugti per jauną – ištižę, glitūs. Burokai, užraugti per jauną mėnulį, būna gerai suverdantys.

Skerstuvėms geriausias metas – mėnulio priešpilis arba pilnatis. Tuomet verdama mėsa pučiasi, būna minkšta ir skani, o ne laiku paskerstos kiaulės mėsa susitraukia kaip naginė. O jei lašinius reikia išlaikyti iki vasaros darbymečio, geriau skersti mėnuliui dylant. Darbą atliekant dar ir penktadienį, mėsa gerai laikysis, nes ir kirmėlėms „pasninkas“. Per jauną pjaudavo seną gyvulį – mėsa greičiau suverda.

Žiemą tiek tų ir darbų. Vyrai važiuodavo į mišką rąstų statyboms. Jeigu troba bus pastatyta iš per delčią kirstų medžių, sienojų „grizai netrins“, „langai neverks“, – bus šilta ir sausa gyventi. Moterys sėsdavo prie ratelio arba staklėsna. Šiems darbams mėnulio fazė irgi reikšminga. Sakydavo, kad verpti geriausia pradėti per pilnatį, tada darbas gerai eisias; audeklą apmesti – kai senas mėnulis, tada išaustas bus tvirtesnis, gijos netrūkinės, siūlai nesisuks. Tinklus megzdavo prieš pilnatį, tada žuvų bus pilnas bradinys. Įjuodusius vilnonius drabužius per senagalį

lengviau mazgoti, bet skalbiniai lieka kieti; o jaunam esant – minkštai išsiskalbia. Tas laikas labai tinka plaukams kirpti – atauga stiprūs ir tankūs. Bet pirties kaime nieks nekurs per jauną mėnulį, nes oda pernelyg jautri vantai.

Susumavus pateikėjų žinias, išaiškėja, kad visi metų ciklo darbai, susiję su gyvąja gamta, praeityje buvo derinami su periodine mėnulio fazių kaita. Tai išreiškiantys papročiai yra dar labai gyvi; jų neužgožė nei kolūkinės santvarkos metai, nei modernioji agrotechnika. Tikėtina, kad jie, objektyviai atspindėdami subtiliausius gamtos reiškinius, gali išlikti ir ateityje.

1.2. Tikėjimai mėnulio poveikiu: archajiškojo kalendoriaus reliktai?

Šiame skyrelyje, apibendrinus per pastaruosius dešimtmečius surinktą nemažą masyvą atsakymų (per 2000) į apklausos anketą bei pirmųjų tyrinėtojų medžiagą, skirtą nagrinėti žemdirbystės papročių ryšį su astronominiais reiškiniais (mėnulio fazių kaita), pateikiama jų semantinė klasifikacija. Mėnulio fazių įtakos agrokultūrai žinios priskiriamos etnožinijos sričiai, nes tikėtinas jų objektyvus pobūdis. Tikėjimai mėnulio poveikiu žmogaus gyvenimo įvykiams priskirtini panašumo, arba similinei, magijai; kartu tai yra išsisknijusio lietuvių etninėje kultūroje paralelizmo tarp gamtos reiškinių ir žmogaus gyvenimo įvykių išraiška. Nors archajiškąjį Mėnulio kalendorių baltų gyvenamose platumose (vidutinio klimato juostoje) išivyračius žemdirbystei teko pakeisti Saulės kalendoriumi, jo reliktai išliko, tapę praktinės etnožinijos dalimi bei tikėjimais.

Analizė parodė, kad Mėnulio kalendoriaus paveldu galima laikyti tokius dalykus. Pirma, labai paplitusius tikėjimus nakties dangaus šviesulio įtaka metafiziniams reiškiniams; tai priskirtina su šiuo kalendoriumi susijusių senosios baltų religijos ritualų atminčiai. Antra, mėnulio mitologizavimą, ypač išryškėjantį jo neomenijos pasveikinimo formulėse. Trečia, įvairiuose etnokultūros reiškiniuose pasikartojančią trejų devynerių formulę bei skaičių 3, 6, 9, 40 seką, kuri sudaro archajiškojo mėnesio ir metų skaičiavimo algoritmą.

Žmogus – gyvosios gamtos dalis, tad daug kas jo gyvenime priklauso nuo jos ritmų. Lietuvių etninės kultūros reiškiniuose šitai pabrėžiama gana išraiškingai. Gamtos reiškinių dėsniumai ekstrapoliuojami į socialinį gyvenimą. Derinant mėnulio fazių kaitą su žmogaus gyvenimo įvykiais, tikimasi tokios pat sėkmės kaip ir dirbant žemės ūkio darbus. Kita vertus, šiuos tikėjimus sustiprina mėnulio mitologizavimo atmintis.

Senajame Lietuvos kaime bene visas tradicinio ūkio darbų ratas būdavo derinamas su kalendorinėmis šventėmis, daugeliu atvejų atsižvelgiant ir į mėnulio fazes. Vėliau bus aptarti ir tikėjimai mėnulio fazių poveikiu socialiniam kaimo bendruomenės ir šeimos gyvenimui bei įvykiams. Kai kurių jų pavyzdžiai pateikti etnografinės prof. P. Dundulienės publikacijose^{40, 41}.

Pastaraisiais dešimtmečiais pavyko gerokai išplėsti liaudies astronominių žinių bei su jomis susijusių kalendorinių papročių ir tikėjimų rinkimą, nors iš dalies kompensuojant senyvo amžiaus pateikėjų netektį. Anketuojama buvo Kraštotyros draugijos ekspedicijų metu; į šį darbą plačiai įsitraukė Vilniaus pedagoginio universiteto studentai. Sukaupus nemažai atsakymų į pirminės apklausos anketą⁴², iškilo būtinybė juos

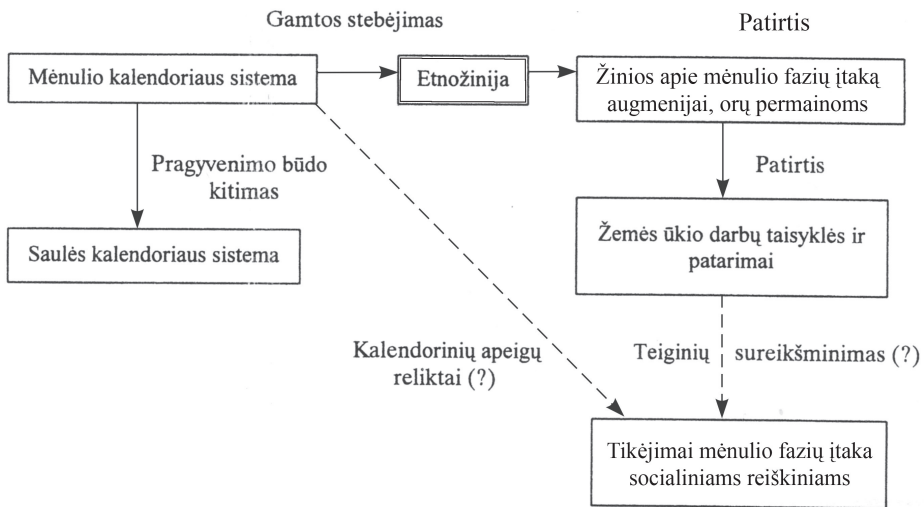
⁴⁰ Dundulienė P. Mėnulis lietuvių tikėjimuose. Iš: *Kraštotyra*. Vilnius, 1975, p. 256–268.

⁴¹ Dundulienė P. *Lietuvių liaudies kosmologija*. Vilnius: Mokslas, 1988, p. 92.

⁴² Klimka L. Rinkime senąsias astronomines žinias. *Mūsų kraštas*, 1995, Nr. 7, p. 141–146.

klasifikuoti, siekiant numatyti anketos koregavimo kryptis. Principinis klausimas, į kurį reikėtų atsakyti jau dabar, yra susijęs su užrašytų papročių ir tikėjimų kilme. Jis formuluojamas taip: ar tikėjimai mėnulio poveikiu yra kilę iš etnožinijos vertės pajautimo, ar jie yra archajiškojo Mėnulio kalendoriaus paveldas? Beje, viena ar kita taisyklė galėjo būti sureikšminta siekiant jos didesnės įtaigos arba Gilesnio įsiminimo. Jeigu tikėjimai savo ištakomis yra senesni už etnologijos žinias, juos galima laikyti atsiradusius iš medžiotojų Mėnulio kalendoriaus apeigų arba derinimo su Saulės kalendoriumi procedūrų. Šias alternatyvas galima pa-vaizduoti schematiškai (3 iliustr.).

Surinktąją anketomis medžiaga verifikavę šią schemą, gautume pirmines išvadas apie tikėjimų kilmę ir apie papročių senumą – Mėnulio kalendorius susiformavo jau neolito laikotarpiu. Toliau aptariamus tikėjimus yra nurodę daugelis pateikėjų; nuoroda tik pažymi asmenį, išsamiausiai nusakiusį konkretų tikėjimą, komentavusį jo pasireiškimo aplinkybes.

3 iliustr. Papročių ir tikėjimų kilmės alternatyvos

Pirmiausia atkreiptinas dėmesys į tai, kad kaime nevienodai vertinamas skirtingų mėnulio fazių poveikis žmogaus sveikatai. Pasveikinus neomeniją – jauno pjautuviuką – tikimasi sustiprėti, atsikratyti kokių varginančių sveikatos sutrikimų, pavyzdžiui: dantų skausmo, odos išbėrimų, karpų ant rankų ir t. t. Tipiškos sveikinimo formulės yra tokios: „Jaunas jaunikaitis, dangaus karalaitis, tau dangus ir žemė, o man sveikata ir dalia“⁴³, „Duok Dieve tau, Mėnuli, danguj karaliauti, o man ant žemės gerai gaspadoriauti“⁴⁴, „Regiu jauną kaip karalaitį! Tau pilnų ratų, man – sveikatų; tau šviesybę, man skaistybę“⁴⁵. „Jauns Mėnulėli, dangaus karalieli! Peldyk ratą, douk sveikatą, riedyk mus dvasi šventa“⁴⁶. Dabar šie žodžiai dažniau pakeičiami žegnone ir triskart sukalbama poteriais „Sveika, Marija“. Kreipimasis būtent į Švč. Mergelę Mariją atsirado, tikėtina, iš ikonografinio Spindulingosios vaizdavimo stovinčios ant jauno mėnulio. Šis sveikinimas turi išskirtinių bruožų. Tarkime, persižegnoti liepiama kuo nors pridengta ranka, „kad negryna būtų“⁴⁷. Taip pat išvirkštine prijuostės ar rūbo skverno puse perbraukiama per veidą – irgi triskart. Šis veiksmas, judesį atliekant prieš saulės judėjimo kryptį, padedąs išlaikyti veido skaistumą^{48, 49}. Stebuklingos galios įgyjanti net žemė po sveikinančiojo kojomis: „Paimdavo iš po pėdos žemės, išpildavo ant savęs ir sakydavo „Jaunas Mėnulaici, dangaus karalaici, apčycscini dangų ir žemę, apčycsyk ir mano kūną.“⁵⁰

Iš jauno mėnulio tikimasi išstarmės apie ateitį: „Kai pirmą kartą pamatydavo jauną Mėnulį, tai ten, kur stovi, iš po kairės kojos dešine ran-

⁴³ Markevičienė Bronė, g. 1918 m. Šilionių k., Kaišiadorių r. Užrašė G. Vilkelytė 1998 m.

⁴⁴ Tamulienė Liucija, g. 1924 m. Bastūnų k., Ukmergės r. Užrašė V. Babiuckaitė 1996 m.

⁴⁵ Šimkūnienė Valerija, g. 1925 m. Mėšlių k., Ignalinos r. Užrašė V. Martinkėnaitė 1999 m.

⁴⁶ Kačinauskienė Elena, g. 1931 m. Girdvainių k., Plungės r. Užrašė A. Žlibinas 2000 m.

⁴⁷ Stasiūnienė Marija, g. 1857 m. Antanų k., Švenčionių r. Užrašė J. Aidulis 1937 m.

⁴⁸ Novickaja Ona, g. 1924 m. Santakos k., Vilniaus r. Užrašė A. Kerul 2000 m.

⁴⁹ Dirvanauskienė Feonora, g. 1908 m. Taurakiemio k., Kauno r. Užrašė R. Tūrienė 1999 m.

⁵⁰ Bartkevičienė Zosė, g. 1920 m. Vartavalakio k., Varėnos r. Užrašė A. Jokubavičius 2000 m.

ka reikia paimti žolės ir nakčia dėti po pagalve. Taip galima susapnuoti savo likimą.⁵¹ Arba tiesiog užklausiama: „Jaunas Mėnaiti, Dievo bernaiti, duok mums žinoti, kur reiks važiuoti.“⁵²

Teigiama, kad jauną mėnulį geriau pamatyti iš dešinės, „tiesia“ akimi. Jei iš kairės pamatysi, tą mėnesį nesiseks^{53, 54}. Per dešinę petį pažiūrėjus į mėnulį ir sugalvojus norą, jis po trijų dienų išsipildo⁵⁵. Su jauno mėnulio pasveikinimu siejasi ir išskirtinai įdomus paprotys parodyti jam ką tik gimusį kūdikėlį: „Anksčiau bobutės, kada priimdavo kūdikį, klausdavo, koks mėnulis, kad galėtų vaiką pristatyti jaunam mėnuliui. Jei tądien jo nebūdavo, pasakydavo motinai, kad būtinai parodytų, kad vaikas nebijotų, kad neviduriuotų.“⁵⁶ Dabar iš šio papročio belikęs tikėjimas, kad vaikas turi pirmiau pamatyti mėnulį, o ne atvirksčiai – kad jį apšviestų miegantį⁵⁷.

Punsko krašte dar atmenama, kad, pasirodžius neomenijai kalendorinio mėnesio pabaigoje, ji būdavo vadinama ateinančio mėnesio vardu, pavyzdžiui, „rugsėjyje jau matyti spalio jaunas mėnulis“⁵⁸. Tai neabejotinas Mėnulio kalendoriaus reliktas. Manyta, kad jauną mėnulį dera sveikinti, kol jis netampas „trijų vakarų“. Kitur dėl rašytinių kalendorinių žinių įtakos taip pavadina neomeniją. Ypatingą gyvybinių jėgų antplūdį sukeliąs jaunas mėnulis, jeigu jo pasirodymas sutampa su savaitės pradžia: „Jei mėnuo jaunėlis gimė paldzienyki, tai per visų mėnesį saugojies, kad neskersc kiaulos, ba kirmėlės ėda.“⁵⁹

⁵¹ Radzevičienė Stanislava, g. 1934 m. Zubiškių k., Jonavos r. Užrašė A. Švedienė 2000 m.

⁵² Bikulčienė Aldona, g. 1932 m. Vigutėnų k., Ignalinos r. Užrašė V. Životkevičiūtė 2000 m.

⁵³ Artimavičienė Monika, g. 1921 m. Tolimėnų k., Ignalinos r. Užrašė L. Klimka 1990 m.

⁵⁴ Saikauskienė Gražina, g. 1936 m. Dysnos k., Ignalinos r. Užrašė N. Petkevičiūtė 2000 m.

⁵⁵ Butkevičienė Rozalija, g. 1914 m. Paškonių k., Pasvalio r. Užrašė J. Janilionytė 1998 m.

⁵⁶ Marčiulynienė Genovaitė, g. 1934 m. Patrakės k., Alytaus r. Užrašė A. Traskovskaitė 2000 m.

⁵⁷ Bucevičienė Natalija, g. 1926 m. Čiurlionių k., Alytaus r. Užrašė N. Nedzinskaitė 1998 m.

⁵⁸ Kuliešius Antanas, g. 1920 m. Žagarių k., Seinų apyl. Užrašė L. Klimka 1990 m.

⁵⁹ Trapikas Kazys, g. Paringio k., Švenčionių r. Užrašė J. Aidulis 1937 m.

Kur kas sudėtingiau traktuojamas pilnaties poveikis; sutinkami jo įvaizdžiai taip pat yra priešaringi. Jeigu į jauną mėnulį kreipiamasi tik aukštinamaisiais žodžiais, tai su pilnatimi siejami ir neigiami personažai. Mėnulio pilnatis apskritai laikoma palankiu metu užbaigti ūkio darbus, atšvęsti įkurtuves, vestuves, krikštynas⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³. Tačiau pilnaties mėnesiena esanti labai kenksminga miegančiajam. Tai „nužibinimas“, nuo kurio tampama nakviša. Arba gali „kristi vištupys“ – prietemoje pradės blogai matyti⁶⁴. Ypač nuo mėnulio šviesos reikia saugoti vaiką: mėnulio „užgautas“, jis gali pradėti naktimis vaikščioti, net susirgti nuomariu, viduriuoti žalsvai, jam gali ilgai nedygti dantys, nesivystyti protas⁶⁵ ⁶⁶.

Ypač jautrus esąs nekrikštytas kūdikis⁶⁷. Per pilnatį dengdavo langą marška, o augesnius vaikus vydavo gulti ant krosnies. Ir vystyklų nedžiaudavo mėnesienoje⁶⁸. Manyta, kad nėščia moteris taip pat turi saugotis pilnaties: jei ji į mėnulį žiūrės, vaikas gali gimti žvairas; „jei nėščia miega išsižiojusi, gimęs vaikas neranda ramybės, vaikšto naktimis, gali išginti iš tvarto gyvulius“⁶⁹.

Mėnulio „nužiūrėtą“ vaiką gydydavo įvairiais būdais ir metodais. Juose taip pat nemaža duomenų, paryškinančių mėnulio įvaizdžius, tad tikslinga svarbesnius iš jų apžvelgti. Vienas iš gydymo būdų toks: ant palangės reikia padėti peilį – mėnulio šviesa jį atšipina, bet kūdikiui pakenkti jau nebegali. Tada rytojaus dieną į vaiko marškinėlius reikia įvilkti kultuvę ir mesti ją per pirmos stogą. Galima ir lėlę vaiko drabužėliais ap-

⁶⁰ Klimka L. Saulės ratu, Mėnulio taku. Iš: *Gruzdžiai*. Vilnius: Žuvėdra, 1999, p. 325–333.

⁶¹ Klimka L., Seliukaitė I. Mėnulis darbų rate. *Mūsų kraštas*, 1999, Nr. 1, p. 110–112.

⁶² Seliukaitė I., Klimka L. Gyvenimas šalia dvaro. *Kurtuva*, 1998, Nr. 4, p. 47–51.

⁶³ Seliukaitė I., Klimka L. Mėnulis virš Ažvinčių girios. *Mūsų kraštas*, 2000, Nr. 12, p. 91–93.

⁶⁴ Tubytė Leonija, g. 1916 m. Ruslių k., Pakruojo r. Užrašė M. Aurylaitė 1997 m.

⁶⁵ Stanislovaitienė Ona, g. 1917 m. Meškėnų k., Prienų r. Užrašė L. Žižliauskaitė 1997 m.

⁶⁶ Mildažienė Elžbieta, g. 1907 m. Jūragių k., Kauno r. Užrašė R. Baranauskas 1996 m.

⁶⁷ Raguckienė Genė, g. 1931 m. Ramoniškės k., Punsko apyl. Užrašė L. Klimka 1990 m.

⁶⁸ Piščikienė Kazimiera, g. 1912 m. Antalčių k., Ukmergės r. Užrašė J. Vinikienė 2000 m.

⁶⁹ Valackienė Leonora, g. 1912 m. Ūtos k., Varėnos r. Užrašė A. Bernatavičiūtė 1994 m.

rengti, pasodinti mėnesienoj ant tvoros – visas blogis atiteks tai lélei⁷⁰. Be to, langą nakčiai užtiesdavo neskaltais vaiko marškinėliais arba ant palangės papildavo smėlio, į jį įmindavo vaiko pėdele⁷¹. Papėduodavo taip pat ir ant pelenais nubarstytos lentos⁷². Taip mėnulis „apgaunamas“ ir jo kenksmingas poveikis nukreipiamas į vaiko rūbelį, ankstesnįjį būvį. Tai gi gydant taikyta nukreipiamoji magija. Gydyta ir priešpriešiniu veiksmu: „Reikia naktį nueiti prie vandens, kuriame atsispindi mėnulio juosta, iš tos juostos pasisemti vandens ir, parsinešus namo, išmaudyti ligonį.“⁷³ Tikėta, kad tikro mėnulio ir jo atspindžio poveikis yra priešingas. Todėl ant lango pastatytas indas su vandeniu „nuskandina“ mėnulį ir jo šviesa tampanti nebekenksminga⁷⁴. Manyta, kad nuo lunatizmo padedąs ir smilkymas: „Vaiką statydavo gryčios kampe, ant pečiadangčio dėdavo šventintų žolelių, jas smilkydavo. Reikėdavo įkvėpti, sukalbėti malda, išpūsti orą.“⁷⁵ Arba liepdavo įkvėpti deginamo lininio siūlo, kurio ilgis turėdavo prilygti žmogaus ūgiui, dūmo⁷⁶. Dar vienas gydymo metodas – blogio „ištraukimas“: bučiuojamos kūdikio akutės, kaskart nusispjaunant į šalį⁷⁷.

Minėtini ir kiti draudimai, susiję su mėnulio pilnatimi: jos šviesoje negalima šukuoti arklių⁷⁸, negalima ant stalo laikyti maisto, negalima palikti skaldytų, paruoštų sodinti, bulvių⁷⁹.

Pilnaties įvaizdžių prieštarumas aiškėja iš tokių prietarų. Draudžiama pirštu rodyti į mėnulį. Vaikams paaiškindavo: „Dievuliui akį

⁷⁰ Ratkevičienė Marijona, g. 1925 m. Šumo k., Varėnos r. Užrašė R. Kvetkienė 1998 m.

⁷¹ Pakrosnienė Marcelė, g. 1923 m. Geikonių k., Prienų r. Užrašė A. Baziukevičiūtė 1998 m.

⁷² Butrimienė Lionė, g. 1938 m. Žižmų k., Šalčininkų r. Užrašė J. Dudaitytė 2000 m.

⁷³ Tubinienė Antanina, g. 1922 m. Žuklijų k., Trakų r. Užrašė R. Gaurytė 2000 m.

⁷⁴ Šležienė Emilija, g. 1921 m. Girsūdų k., Pasvalio r. Užrašė I. Saikauskaitė 1995 m.

⁷⁵ Zaremba Jonas, g. 1913 m. Dudėnų k., Ukmergės r. Užrašė L. Nakūnienė 1999 m.

⁷⁶ Novickaja Ona, g. 1924 m. Santakos k., Vilniaus r. Užrašė A. Kerul 2000 m.

⁷⁷ Bartkevičienė Zosė, g. 1920 m. Vartavalakio k., Varėnos r. Užrašė A. Jokubavičius 2000 m.

⁷⁸ Lovčikas Klemensas, g. 1927 m. Vytogalos k., Raseinių r. Užrašė E. Lazdauskas 2000 m.

⁷⁹ Vasnikonienė Stasė, g. 1927 m. Paseirės k., Lazdijų r. Užrašė R. Vasnikonytė 2000 m.

išdursi.“⁸⁰ O jei netyčiomis ir parodei, tai reikia pačiam sau kąsti į pirštą, tada nepakenks⁸¹. Prieš mėnulį negalima ir „savo reikalui atsitūpti“ – reikia pasiieškoti neapšviestos vietos⁸². Tačiau mėnulio antropomorfiniai pavidalai dažniausiai yra neigiami arba susiję su bausme. Mėnulis už burnojimą įtraukęs pas save moterį su naščiais ar išėjusią iš pirties pasisemti vandens merginą. Kiti sakmių personažai, matomi per pilnatį, yra burtininkas Tvardauskas, Kainas su Abeliu, velnias, pasmeigtas šakėmis, pakaruoklis. Juos neabejotinai reikėtų laikyti vėlesnių laikų dariniais. Abiejų chronotopų sintezė yra toks pasakymas: „Pažiūrėjus, pilnaty matos Tvardauskas juostu susijuosis, iš kitos pusės – boba žegnojas atsisėdus.“⁸³ Išimtį iš blogųjų situacijų sudaro tik vienas sakmių motyvas – Mėnulis išgelbėja nuo persekiotojų merginą arba priglobia našlaitę. „Gyveno dora mergina, kuri tarnavo pas blogą šeimnininką. Kartą per Kūčias jis pasiuntė ją į šulinį vandens atnešti. Mergina eidama pamatė Mėnulį ir pradėjo jam skųstis savo vargais ir prašė jo pasiimti pas save. Mėnulis nuleido jai kablį ir pasiėmė.“ Taigi veiksmas vyksta sakralinėje vietoje – prie šulinio ir sakraliniame laike – per Kūčias. Todėl pasakojimas priskirtinas etiologinėms sakmėms. Romantizuota sakmės versija labai trumpa: „Jaunikačio akys Mėnulyje pritraukė mylimą mergaitę.“⁸⁴ Įdomiai supinta mėnulio atspindžio transformacija su jo antropomorfizmu tokioje sakmėje: „Mėnulyje matosi mergina, nešanti vandenį. Senoliai pasakoja, kad labai seniai gyveno labai graži mergina, kuri niekaip negalėjo išsirinkti sau jaunikio. Kartą nešdama vandenį kibire pastebėjo mėnulio atvaizdą ir tarė, kad štai jaunikaitis, kurio esu verta. O Dievas ją

⁸⁰ Pilinkuvienė Kotryna, g. 1924 m. Antušavos k., Kėdainių r. Užrašė G. Gudeikienė 2000 m.

⁸¹ Ramanauskienė Monika, g. 1909 m. Seniškio k., Ignalinos r. Užrašė J. Dvelienė 2000 m.

⁸² Lokickienė Elena, g. 1921 m. Margavonių k., Rokiškio r. Užrašė R. Pribušauskienė 2000 m.

⁸³ Kišūnas Edvardas, g. 1920 m. Kriaunų dvare, Rokiškio r. Užrašė R. Krikščiukaiytė 2000 m.

⁸⁴ Vyšniauskienė Valerija, g. 1930 m. Ažušilių k., Molėtų r. Užrašė R. Grabauskas 2000 m.

nubaudė: pernešė į mėnulį, kur ji dabar matosi.“⁸⁵ Išskirtinai įdomus yra mėnulio įvardijimas dievaičiu, išlikęs pietryčių Dzūkijoje.

Blogio lokalizavimas mėnulyje, tikėtina, kilo iš to, kad senojo tikėjimo įvaizdžiai bei apeigos po Lietuvos krikšto turėjo būti paneigtos. Desakralizacijos procesas užtruko labai ilgai – iš čia tokie prieštaringi ir daugiasluoksniai tikėjimai.

Manyta, kad žmogaus lemtis taip pat labai priklausanti nuo to, per kokią mėnulio fazę yra gimęs. „Jeigu gimęs per jauną – tai toks žmogus visada linksmas, šypsosi net dirbdamas ir sunkiausius darbus. Per delčią gimę – rūškani, nelinksmi, amžinai viskuo nepatenkinti, ligoti žmonės. Per priešpilnį ir pilnatį – nepastovios nuotaikos, staigiai įsižeidžia ir greit atsileidžia.“⁸⁶ „Per jauną gimę būna gražūs, jauno veido; per priešpilnį – apskrūs ir mandri, per pilnatį – geri gaspadoriai ir turtingi, per delčią – seno suvytusio veido, greit pasensta.“⁸⁷ „Jei žmogus gimsta, kai visiškai nėra mėnulio, bus nevaisingas.“⁸⁸ „Žmogus, gimęs jaunam mėnuliui esant, bus linksmas, geras šokėjas, gimęs suvartoj (priešpilnyje), bus rimtesnis, delčioj – seno būdo, mažai šypsosis, kaprizingas; sakydavो: „Gal senagaly gimęs, nei susijuoks, nei ką...“⁸⁹ Nuo mėnulio fazės priklauso ne tik būdas, bet ir kūno sudėjimas, sveikata. „Vaikas, gimęs jaunaty, bus visada jaunatviškas, sveikas; priešpilny – prastesnės sveikatos, pilnaty – stambesnio sudėjimo, o gimęs delčioj, vadinamas „delčiuku“, bus judrus, liesas.“⁹⁰ „Per pilnatį gimusi moteriška, jei ne jauna, tai senatvėj taps „kubilu.“⁹¹ Tačiau gimę esant jaunam mėnuliui „boja akių“ yra

⁸⁵ Tlučienė Regina, g. 1930 m. Zadvariškių k., Zarasų r. Užrašė O. Tepliakova 1998 m.

⁸⁶ Kašauskienė Marija, g. 1927 m. Naujasodžio k., Jonavos r. Užrašė A. Storpirštienė 2000 m.

⁸⁷ Kišūnas Edvardas, g. 1920 m. Kriaunų dvare, Rokiškio r. Užrašė R. Krikščiukaitytė 2000 m.

⁸⁸ Saikauskienė Gražina, g. 1936 m. Dysnos k., Ignalinos r. Užrašė N. Petkevičiūtė 2000 m.

⁸⁹ Lokickienė Elena, g. 1921 m. Margavonių k., Rokiškio r. Užrašė R. Pribušauskienė 2000 m.

⁹⁰ Krinickas Adolfas, g. 1923 m. Raketiškės k., Ignalinos r. Užrašė D. Mačėnaitė 2000 m.

⁹¹ Varnienė Veronika, g. 1921 m. Bykėnų k., Ignalinos r. Užrašė A. Aidukaitė 1999 m.

neatsparūs „nužiūrėjimui“⁹². Ir apskritai yra jautrūs bei silpnoki⁹³, „bijo visų vėjų“⁹⁴, jiems labai genda dantys⁹⁵.

Vaiko gimimo lemtį galima pakreipti į gerą, iškėlus krikštynas būtinai per pilnatį: „Kad jam gerai sektųsi gyvenime, kad jo aruodai būtų visada pilni.“⁹⁶ Ir vestuvėms, ir piršlyboms pilnaties fazė yra palankiausia: „Nevažiudavo pirštis per jauną – vyras bus vėjavaikis, niekam tikęs“⁹⁷; „Vestuvės pilnaty – šeima bus pasiturinti, darni, gausi“; „Piršliais reikia važiuoti pilnatyje, tada tėvai duos daug pasogos“⁹⁸.

Iš tikėjimo mėnulio įtaka bus kilęs ir savaitės dienų sureikšminimas, kūdikiui gimstant: „Pirmadienį gimęs bus tinginys, antradienį – gabus muzikantas, trečiadienį ir ketvirtadienį – gero būdo, iškalbus, penktadienį – laimingas, šeštadienį – tvarkingas, sekmadienį – geras ir pamaldus.“⁹⁹ Pirmadienis tokia bloga diena darbams pradėti, kad net „ūbags kalėdot neina“¹⁰⁰, „kriaučiai medžiagą sukirpdavo iš anksto, šeštadienio vakare“¹⁰¹.

Daug Mėnulio kalendoriaus požymių yra papročiuose, susijusiuose su skaičių 3, 6, 9 seka. Šie „magiški“ skaičiai išreiškia fazių kaitą, taip pat žmogaus gyvybės formavimosi ciklą, todėl jų eilutė tapo Mėnulio nepilnojo kalendoriaus algoritmu. Tautosakoje žodis *devyni* nusako maksimalią ribą, pilnatvę, ypatingą gausą¹⁰². Mėnulinė trejų devynerių taisyklė yra

⁹² Tubinienė Antanina, g. 1922 m. Žuklijų k., Trakų r. Užrašė R. Gaurytė 2000 m.

⁹³ Čičelienė Bronė, g. 1930 m. Sadžiūnų k., Zarasų r. Užrašė I. Lauruvėnaitė 2000 m.

⁹⁴ Rukinienė Angelė, g. 1921 m. Aželių k., Zarasų r. Užrašė L. Klimka 1999 m.

⁹⁵ Magelinskienė Anelė, g. 1919 m. Sandogalos k., Biržų r. Užrašė D. Remeikis 2000 m.

⁹⁶ Krinickas Adolfas, g. 1923 m. Raketiškės k., Ignalinos r. Užrašė D. Mačėnaitė 2000 m.

⁹⁷ Dikšienė Adelė, g. 1923 m. Vilgučių k., Alytaus r. Užrašė J. Pukelienė 2000 m.

⁹⁸ Pilinkuvienė Kotryna, g. 1924 m. Antušavos k., Kėdainių r. Užrašė G. Gudeikienė 2000 m.

⁹⁹ Narušienė Stanislova, g. 1920 m. Juodupės k., Rokiškio r. Užrašė L. Klimka 1998 m.

¹⁰⁰ Grinienė Irena, g. 1924 m. Jaučiapičio k., Kupiškio r. Užrašė J. Baltrūnaitė 2000 m.

¹⁰¹ Žilienė Kazimiera, g. 1925 m. Palioniškio k., Plungės r. Užrašė M. Kubilius 1996 m.

¹⁰² Stundžienė B. Dėl skaičiaus paskirties dainose. *Tautosakos darbai*, 2000, Nr. 12 (19), p. 111–130.

būdinga patiems įvairiausiems papročiams. Pagal ją būdavo sutaisomos vaistažolės iš devynių Devintinių vainikėlių, kepamas „Dziedų“ pyragas, sukrečiant po tris šaukštus iš devynių puodelių, triskart po devynis kartus sukalbama malda „ant duonos“ nuo karvių pakerėjimo¹⁰³. Triskart prieš saulės teką aplėkus devynis laukus, surinkus iš jų po devynis žolynus ir po devynis akmenėlius, galima pasigausinti pieno – žolynus reikia sušerti karvėms, o akmenėliais puodynės iššutinti¹⁰⁴.

Devynių tarpsnių kalendorinis ciklas, tikėtina, turėjo įtakos ir vėlesnėms kalendorinėms sistemoms, sudarytoms pagal saulės metus ir skirtoms žemės ūkio darbams reguliuoti.

1.3. Kalendorinis mėnulio paveldas

Pirmųjų žmonijos istorijoje kalendorių, kartu ir skaičiavimo sistemų pagrindą sudarė mėnulio fazių kaitos ritmas¹⁰⁵. Kalendorinės įraižos – mėnulio fazių žymėjimai – randami ant kaulinių įrankių, naudotų gentinėse bendruomenėse prieš 20–25 tūkstančius metų, t. y. dar paleolito laikotarpiu¹⁰⁶. Gamta padovanojo žmogui labai patogų laiko matuoklį: kas kelios naktys mėnulis vis keičia savo išvaizdą. Stebėdamas mėnulį, pirmykštis žmogus pajuto laiko tėkmę, pramoko jį matuoti. Todėl ir sudievinio blyškiaveidį Žemės palydovą, manydamas esant jį kas mėnesį mirštančiu ir vėl po trijų naktų prisikeliančiu laiko dievaičiu. Dar viena mėnulio mitinio sureikšminimo priežastis yra ta, kad jam pavaldūs daugelis žemėje

¹⁰³ Klimka L. Mėnulis etnožinijoje. *Darbai ir dienos*, 1999, Nr. 11 (20), p. 121–130.

¹⁰⁴ LMD I 660/121 (Tverečius).

¹⁰⁵ *Astronomy before the telescope*. Ed. Ch. Walker. New York, 1998. 352 p.

¹⁰⁶ Ларичев В. Е. *Мудрость змеи*. Новосибирск, 1989. 271 с.

vykstančių gyvybinių procesų. Pagal jo fazes sujuda sula, brinksta pumpurai, skleidžiasi žiedai, dygsta grybai, plaukia į sėklus neršti žuvis, rujoja ir vėliau numeta ragus elniai bei briedžiai. Per pilnatį net žmonių sapnai yra ryškesni, labiau paveikiantys jų elgseną, tada padažnėja psichosocialinių krizių. Taip yra todėl, kad Mėnulio sukimasis moduliuoja gravitacinę trauką tarp Žemės ir Saulės, sukeldamas milžiniškas potvynio bangas atviruose vandens telkiniuose bei kapiliarinių reiškinių pokyčius biologinėse sistemose. Taip pat periodiškai kinta ir kosminių dalelių srautas į Žemės paviršių, tiesiogiai veikiantis bioprocus ląstelėse. Kosmoso ritmų sąveika su biologinėmis sistemomis yra įdomi šiuolaikinio mokslo problema – ji gali būti įvardyta biologinio laikrodžio metafora. Beje, viduramžiais šio pobūdžio reiškinių pastebėjimai davė pradžią atsirasti astrologijos fenomenui.

Baltų gentys, nuo seno besiverčiančios žemdirbyste, sukaupe per tūkstančius metų daug žinių apie dangaus šviesulių judėjimo dėsningumą ryšį su fenologiniais reiškiniais. Kaip visa tai panaudoti, siekiant ūkininkavimo sėkmės ir numatant artimiausią ateitį, nusako etniniai papročiai, sujunti į visumą kalendorine sistema. Tradicinės gyvensenos prioritetai lemia naudojamo kalendoriaus pobūdį, išryškina metų rato šventes, atitinkančias virsmus tėviškės gamtoje ir darbų terminus. Apskritai tradiciniame kalendoriuje atsispindi krašto klimato ypatybės, žemdirbystės ir kitų pragyvenimo šaltinių pobūdis, socialiniai žmonių ryšiai bei dvasinės kultūros bruožai¹⁰⁷.

Archajiškojo kalendoriaus schema galėjo būti tokia: metų pradžia tapatinama su kanopinių miško žvėrių ruja, po kurios jie meta ragus¹⁰⁸. Tai įvyksta mėnuliui dylant, slūgstant jo sukeltoms potvynio bangoms. Elnių „vestuvės“ vyksta rugsėjo pabaigoje, iš čia vienas jo vardų – rujos

¹⁰⁷ Klimka L. Lietuvių kalendoriniai papročiai: sisteminis požiūris. *Liaudies kultūra*, 1996, Nr. 4, p. 25–28.

¹⁰⁸ Klimka L. *Lietuviškasis mėnulio išminties kalendorius*. Vilnius, 1993. 72 p.

mėnuo. Nuo tada galima skaičiuoti mėnesiais: po trijų – žiemos saulėgrįža, dar po trijų – lygiadienis ir pirmieji ryškūs pavasario požymiai, po šešių – pats vasarvidžio šėlsmas. O dešimtąjį mėnesį šakotaragiai susilaukia prieauglio. Įdomu tai, kad mįslėse mėnulis dažnai pavadinamas elniu¹⁰⁹. Keičiantis klimatui, plečiantis miškams, elnių arealą Lietuvos teritorijoje užvaldė briedžiai, kurie ragus meta gruodžio mėnesio pabaigoje. Yra žinoma, kad Mažojoje Lietuvoje sausis ir vasaris vadinti didžiojo rago ir ragučio mėnesiais¹¹⁰. Taigi Mėnulio kalendoriaus algoritmas išreiškiamas skaičių 3, 6, 9 seka. Trejeto sureikšminimas kyla iš mėnulio stebėjimų: tris naktis, kaip matyti, beveik nesikeičia jo fazė; be to, trys naktys būna „tuščios“, be mėnulio, astronomų vadinamo jaunatimi, dangaus skliaute. Devynių dalių ciklas, matyt, išliko ir vėliau, pradėjus laiką seikėti Saulės metais ir žemės ūkio darbų sezonais.

Yra ir daiktinių įrodymų apie Mėnulio kalendoriaus naudojimą Lietuvoje jau istoriniais laikais. Tai vadinamasis Gedimino skeptras – kalendorinė lazda su Lietuvos didžiųjų kunigaikščių insignijomis. Ji aprašyta T. Narbuto devyniatomėje Lietuvos istorijoje, o kalendorinis algoritmas iššifruotas vilniškio astronomo M. Gusevo darbe¹¹¹. Mėnulio fazių ženkliukais lazdoje mėnesių dienos suskirstytos į devyniadienes savaites. Laiko matavimą devyniadienėmis savaitėmis rodo ir kalendorinis įrenginys ant Birutės alkakalnio Palangoje, egzistavęs iki XV a. pradžios¹¹². Nuo jo centrinio – „mėnulinio“ – stulpelio žiūrint, kampinį nuotolį iki artimiausių stulpelių į vieną ir kitą pusę mėnulis keliauja po 9 paras. Būtent tokią savaitės trukmę senovėje Žemaičiuose mini S. Daukantas¹¹³. Ži-

¹⁰⁹ Dundulienė P. *Lietuvių liaudies kosmologija*. Vilnius, 1988, p. 25–44.

¹¹⁰ Klimka L., Seliukaitė I. Mažosios Lietuvos kalendoriai etnologiniu požiūriu. Iš: *Lietuvių kraštas*. Kaunas, 1996, p. 709–717.

¹¹¹ Гусев М. Древний литовский календарь. Iš: *Известия имп. Археологического общества*, 1865, т. 5, вып. 5, с. 335–353.

¹¹² Klimka L. *Tikslieji mokslai Lietuvoje*. Kaunas, 1994. 168 p.

¹¹³ Daukantas S. Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių. Iš: *Raštai*. Vilnius, 1976, t. 1. 587 p.

noti mėnulio ciklą buvo pravartu ir kariams: tikėtina, kad žygiui, mūšiui pradėti ar piliai apgulti buvo pasirenkamas pilnatis metas.

Folklore žodis *devyni* vartojamas ribos sąvokos prasme, pavyzdžiui, dainose: „Devynios šakelės, dešimta viršūnėlė“, „Devynias upes perplaukė, dešimtoje skendo“, „Devynios kulkos pro šalį skrido, dešimta galvelę kirto“; priežodžiuose: „Devyni amatai, dešimtas badas“, „Gi žiūriu, žiūriu – devyni vilkai vieną bitę bepjauną“, „Devynis kartus pamatuok, dešimtą pjauk“, „Susiraukęs kaip devynios pėtynčios“, „Gardu kaip devyni medūs“ ir t. t. Kalboje sudurtiniai žodžiai su *devyni* reiškia gausą, perinančią į ypatingą kokybę: devynakė (nėgė), devynakė (vyža), devyniabolė, devyngalvis, devyngerklė (lakštingala), devyniagodis (svajotojas), devyniaraštis, devyniatėvis (paleistuvės vaikas)¹¹⁴. Sakoma: „Iki devinto prakaito“, „Devynios galybės“, „Barbė devyndarbė“ ir pan.

Mėnulio kalendoriaus skaičių 3, 6, 9 ritmą galima atsekti ir baltiškuose moterų kaklo vėrinuose, randamuose senojo geležies amžiaus palaidojimuose, – taip grupuojami pusemėnuliukų formos pakabučiai. Dažniausiai iš viso jų būna 6, 12, 18. Pastarasis skaičius sutampa su apytikriu Metono ciklo metų skaičiumi; kas 18,6 metų kartojasi Saulės ir Mėnulio tarpusavio padėtys. Metono ciklą fiksavo Birutės alkakalnio kalendorinių matavimų įrenginys, pažymintis stulpeliais kraštinius „aukšto“ ir „žemo“ mėnulio azimutus, kuriais jis stebimas po kartą šiame cikle¹¹⁵. Ir į laidojimo papročius ši skaičių seka yra įsismelkusi: miręs prūsas būdavo gentainių apraudamas trečią, šeštą, devintą ir keturiasdešimtą dieną po pakasynų¹¹⁶. Iki šiol Lietuvoje laikomasi devintinių – mirusiojo minėjimo devintą dieną – tradicijos.

¹¹⁴ *Lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius, 1969, t. 2, p. 462–468.

¹¹⁵ Klimka L. Ant Birutės kalno užkopus. *Žemaičių žemė*, 1997, Nr. 1, p. 19–31.

¹¹⁶ J. Maletijaus laiškas J. Sabinui. Iš: Basanavičius J. *Lietuvių raudos iš visur surinktos*. Vilnius, 1926, p. 3.

Stebėtina, kad lietuvių etninėje kultūroje tebėra žymūs priešistorinio laiko skaičiavimo aidai. Kalendorinis archajiškasis algoritmas gražiai užkoduotas mįslėje: „Seredoj, subatoj gimė dievo kumeliukas auksinėm kamanom, sidabrinėm padkavom. Kas? – Jaunas mėnulis.“¹¹⁷ Pirmoji jaunatis, tiksliau neomenija, po žiemos saulėgrįžos galėjo būti švenčiama kaip Naujieji metai. Tai galėtų būti iš istoriografinių šaltinių žinomi Krikštai¹¹⁸, Kumeliuko krikštynos¹¹⁹. O pavasario šauktuvės – trečioji metų jaunatis¹²⁰. Jeigu metų sezonai būdavo pradedami skaičiuoti nuo mėnulio jaunaties, tai sezono vidurį turėtų ženklinti pilnatis. Gal iš čia kaimo žmonių žinios, kad saulė ir mėnulio pilnatis „keičiasi savo takais“ vasarą ir žiemą, o Viduržiemio naktį (sausio 25-ąją) patariama pasidairyti, „ar šviesus dangus“¹²¹.

Mėnulio fazių kaitos ritmas pastebimas neįtikėtinai skirtinguose papročiuose. Pavyzdžiui, pagal jį būdavo sutaisomos vaistažolės iš Devintinių vainikėlių¹²². Prireikus gydyti, imdavo iš kiekvieno vainikėlio po žolelę, skaičiuodavo atžagariai, vis priduriant žodelytį „nei“: nei devyni, nei aštuoni, nei septyni... Prie išrinktų žolelių pridėdavo samanų, kurias nukrapštydavo nuo seno kryžiaus bei išpešdavo iš visų keturių trobos kerčių. Reikėdavo jas surinkti kryžmiškai, kaip žegnojantis. Tada dar pridėdavo kerpių nuo medžio: jei gydydavo berniuką – nuo ažuolo, beržo; jei mergaitę – nuo liepos, pušies. Surinktos žolės buvo skirstomos į krūveles, skaičiuojant vėl atžagariai. Pirma – į devynias, paskui – į tris, po to – į dukart po tris. Jomis jau ligonis būdavo smilkomas tris dienas, iš ryto ir vakaro, saulei dar nepatekėjus ir besileidžiant.

¹¹⁷ Dundulienė P. *Lietuvių liaudies kosmologija*. Vilnius: Mokslas, 1988, p. 28.

¹¹⁸ Lasickis J. *Apie žemaičių dievus*. Vilnius, 1969. 101 p.

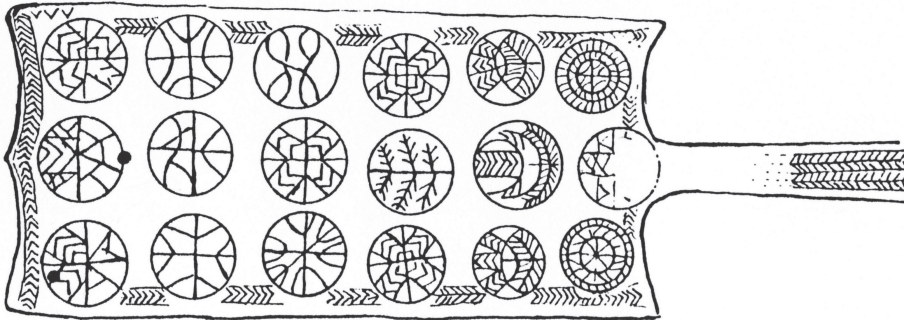
¹¹⁹ Tautosaka iš Kossarzewskio „Lituanikos“. Iš: *Tautosakos darbai*. Kaunas, 1937, t. 3, p. 147.

¹²⁰ Narbutas T. *Lietuvių tautos istorija. III*. Vilnius, 1992, p. 258–259.

¹²¹ Klimka L. Lietuvių kalendoriniai papročiai: tradicinis ir krikščioniškasis aspektas. Iš: *LKMA metraštis*. Vilnius, 1997, t. 11, p. 117–122.

¹²² Dulaitienė-Glemžaitė E. *Kupiškėnų senovė*. Vilnius, 1958, p. 414–415.

Dieveniškų apylinkėse per Vėlines („Dziedus“) būdavo kepamas apėiginis pyragas („pliazas“): „Vieną puodelį pastato pakūčion ir tam vienan suleidinėja po tris šaukštus iš devynių puodelių. Nu kas kū nor. Kas pacokų, kas krupnikų, kas kokius suskep virtinius...“¹²³

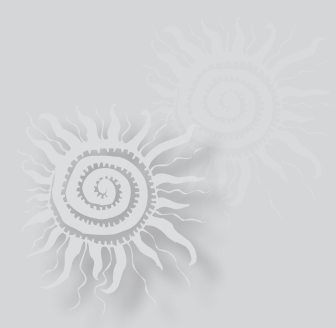

4 iliustr. Verpstė su „kalendoriniais“ ženklais. Lietuvos nacionalinis muziejus, inv. Nr. EM 3098 49x23 cm, aukštis 92 cm

Kalendorinę informaciją galima „išskaityti“ ir tautodailės ornamentuose. Šiuo požiūriu labai įdomios yra verpstės (4 iliustr.)¹²⁴. Tarkime, vienoje jų pavaizduoti 18 skrituliukų, išdėstytų trimis eilėmis. Skirtinųjų čia yra dvylika; vertikalčiai jie sugrupuoti po šešis, trimis eilėmis. Galima manyti, kad ši kompozicija skirta priminti, kaip derinami saulės ir mėnulio ciklai. Kitoje verpstėje sukomponuoti devyni skrituliai. Nakties šviesulio atvaizdų verpstėse nebūna; gal todėl, kad šviečiant mėnesienai drausta verpti.

¹²³ Dvynelienė Michalina, g. 1900 m. Žizmų k., Dieveniškų ap. *Šiaurės Atėnai*, 1997, spalio 31, Nr. 42.

¹²⁴ Klimka L. Kas marginiuose ant verpstės įrašyta. *Liaudies kultūra*, 1994, Nr. 3, p. 24–26.

II.

ŽEMDIRBIŠKASIS

SAULĖS

KALENDORIUS

2.1. Tradicinių kalendorinių švenčių ratas

Baltijos šalyse žemdirbyste pradėta verstis antrajame tūkstantmetyje prieš Kr. Kalendoriaus pagrindą tuomet sudarė metų skirstymas į sezonus pagal lygiadienius bei saulėgrįžas. Tokio kalendoriaus simboliu galima laikyti gintarinius diskus, kurių paviršius taškeliais padalytas į ketvirčius¹²⁵. Mėnesiai – smulkesni ketvirčių dalijimai. Darbai trukdavo daugiausia dešimt mėnesių, toliau – žiemos poilsis, kai laikas tarsi sustingdavo ir suledėdavo iki naujų pavasarinių rūpesčių meto. Tokio skirstymo reliktu galima laikyti griežtą draudimą dirbti žiemos tarpšvenčiu. Galimas dalykas, kad ir kai kuriose darbo dainose minimi skaičiai *šimtas* ir *du šimtai* taip pat yra šio dešimties mėnesių – trijų šimtų dienų – kalendoriaus aidai. Žinomas jis buvo ir kitose pasaulio kultūrose¹²⁶. Lygiadienių švenčių nuotrupomis galima laikyti kai kuriuos Velykų papročius bei šv. Mato (Alutinio) dienos apeigas¹²⁷. Pavyzdžiui, sakoma, kad Velykų rytmetį, saulei tekant, reikia susirasti iš rytų atitekantį upelį, jame nusiprausti veidą ar net nusimaudyti – būsi sveikas, guvus visus metus¹²⁸. Pasemto vandens net parnešdavo ligoniui. Saulė pateka tiksliai rytų azimutu tik per lygiadienius, tad neabejotina, kad atliekant šią apeigą būdavo sutinkamas tikrasis pavasaris. Vadinasi, mūsų protėvių kalendoriuje Velykos bus turėjusios pastovią datą, sutampančią su lygiadieniu (kovo 21-ąją). Šv. Mato diena (rugsėjo 21-oji) yra visai šalia rudeninio lygiadienio (rugsėjo 22-osios ar 23-osios). Tądien prieš vaišes alumi

¹²⁵ Rimantienė R. *Lietuva iki Kristaus*. Vilnius: VDA, 1995, p. 199.

¹²⁶ *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев* (ред. С. А. Токарев). Москва: Наука, 1983, с. 221.

¹²⁷ Klimka L. Kai naktis paveja dieną. *Šiaurės Atėnai*, 1995, rugsėjo 23, Nr. 37.

¹²⁸ Burtai ir prietarai. Iš *Mažosios Lietuvos tautosakos. Tautosakos darbai*, 1937, t. 3, p. 26.

būdavo pašlakstomos visos trobos kertės, taip pat langai ir durys – aukojama namų dievybėms¹²⁹. Tai pirmoji rudens apeiga namuose. Galima manyti ją buvus pirmąją rudens švente.

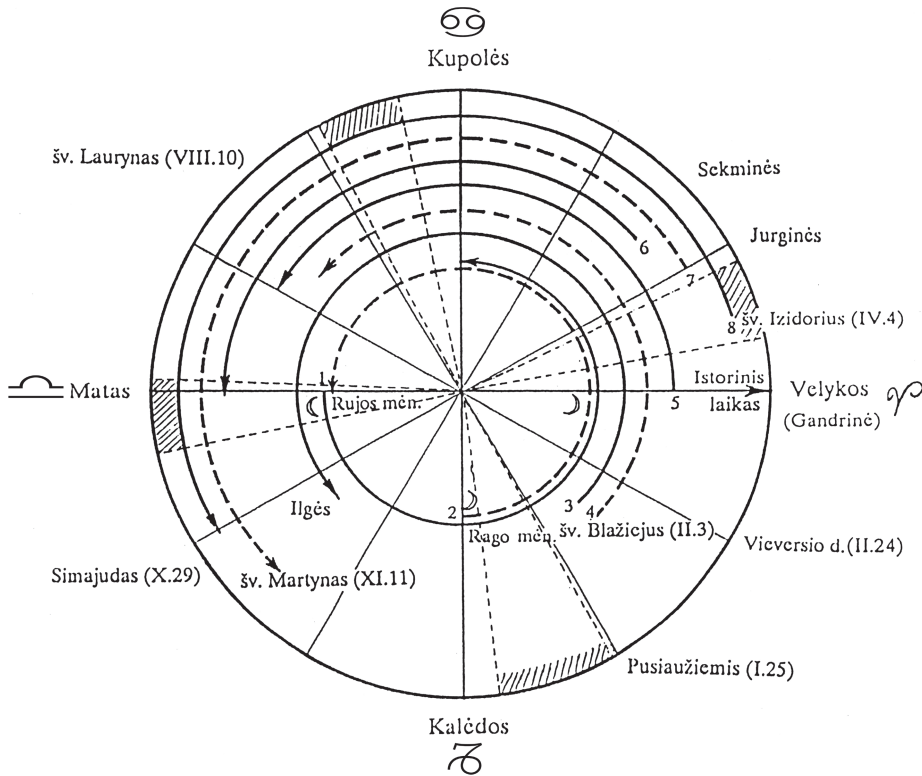
Tokių ciklų, susijusių su įvairiais darbais, yra ir daugiau. Pavyzdžiui, atkreiptinas dėmesys į įdomias datų priešpriešas: ganiavos laiką aprėmina šv. Jurgio (balandžio 23-oji) ir šv. Martyno (lapkričio 11-oji) dienos; gandrų buvimą Lietuvoje – Gandrinė („Blovieščiai“, kovo 25-oji) ir šv. Baltramiejus (rugpjūčio 24-oji); maudynių laiką, kai šiltas vanduo, – Sekminės ir šv. Matas (Mataušas, rugsėjo 21-oji); rūpinimosi linais kraštinių datos yra „Grabnyčios“ (vasario 2-oji) ir šv. Laurynas (rugpjūčio 10-oji) ir kt. (5 iliustr.).

Visa tai struktūrizuoja laiką ir, be abejo, atspindi įvairių laikų kalendorinius algoritmus. Kai kurie ciklai, pavyzdžiui, linų, yra artimi dešimties mėnesių kalendoriui. Galima manyti, kad juose išlikusi atmintis tarpinių kalendorių – tarp medžiotojų Mėnulio ir žemdirbių Saulės. Yra čia ir keistų dalykų. Tarkime, sunku suprasti, kodėl gyvulių globos ir žemės darbų išskirtinės dienos yra griežtai atskirtos viena nuo kitos, nors jų ciklai tik truputį prasilenkia. Pavyzdžiui, per Jurgines draudžiama judinti žemę ir net kuolą įsmeigti. O vos po dviejų dienų, per šv. Morkų, – daržų sodinimo pradžia. Tarsi tai būtų visiškai skirtingų etnosų ar socialinių sluoksnių šventės.

Bendrais bruožais apžvelgus baltų kalendoriaus istorinės raidos etapus, galima plačiau aptarti tradicinės papročių sanklodos santykį su krikščioniškuoju kalendoriumi, priimtu kartu su Lietuvos krikštu. Susiformavęs Mažojoje Azijoje ir Romos imperijoje, jis, žinoma, visiškai netiko nei mūsų krašto klimatui, nei vyraujančiam ūkininkavimo būdai. Todėl naujojo kalendoriaus įvedimo pasekmės dvejopos. Lietuviai per jį sparčiau įsitraukė į katalikiškų tautų bendriją, sustiprino ryšius su Europos kultūra, tačiau buvo nutraukti saitai su tėviškės gamta, kalendorius

¹²⁹ Jucevičius L. A. *Raštai*. Vilnius, 1959, p. 241–242.

prarado taisyklių, reguliuojančių darbų ir atokvėpių seką, reikšmę. Ilgainiui jo praktiškoji funkcija privalėjo būti atkurta, į naujojo kalendoriaus struktūrą įtraukiant reikalingiausius dalykus. Gamtos virsmų ir žemės ūkio darbų datos tapo susietos su krikščioniškaisiais vardadieniais. Aki vaizdu, kad iš krikščioniškojo kalendoriaus vardyno buvo iškelti ir su-reikšminti būtent tie vardai, kurių dienos atitiko senojo kalendoriaus ats-kaitos taškus. Kartu Lietuvoje išpopuliarėjo tam tikras šventųjų patronų vardų ratas.

5 iliustr. Darbų ir fenologinių reiškinų metų ciklai – hipotetiniai senųjų kalendorinių sistemų reliktai: 1 – elnio, 2 – briedžio, 3 – linų, 4 – Perkūno, 5 – gandro ir bičių, 6 – maudynių, 7 – ganiavos, 8 – orės. Užbrūkšniuotos sritys – fenologinės priešsezonės

Žmogaus veiksmuose švenčių metu taip pat atsispindi tradicinė ir krikščioniškoji nuostatos. Žinoma, tradicinei jau nebeteikiama sakralinė prasmė. Šventųjų gyvenimo epizodai kartais tampa nors vardadienio ženklų, jie naiviai aktualizuojami, priartinant prie valstiečio rūpesčių. Pavyzdžiui, šv. Baltramiejaus diena siejama su laiku avims pjauti, šv. Lauryno – su galimybe pasikepti prinokusių obuolių ir bulvių.

Žvelgiant į baltiškojo kalendoriaus tyrinėjimų perspektyvą, derėtų pabrėžti švenčių tarpusavio priklausomybės tolesnę paieškų svarbą. Reikėtų analizuoti struktūrinės prasminės grandinės, sudarytas iš išskirtinių dienų papročių. Pavyzdžiui, tokios sąsajos: šv. Agotos duonos žiauberė sušeriama karvėms per Jonines, o Kupolių trejų devynerių žolynų pluoštas – per Kalėdas. Noragas tepamas šv. Izidoriaus dieną lašiniais, likusiais nuo Užgavėnių, ir pan. Itin svarbi yra taip pat kai kurių švenčių apeiginių veikslių ar stebėjimų orientacija į ateitį, tarkime, į būsimąjį derlių, pavasario orus ir t. t. Pavyzdžiui, sakoma, koks oras per Pusiaužiemį popiet, tokia bus ir antroji žiemos pusė; saulė per „Grabnyčias“ lemia gerą linų, bet prastą javų derlių; sausa Užgavėnių diena – nelietingą pavasarį; saulėtos Juozapinės – pieningus metus; Mykolinių vėjo kryptis – žiemos pobūdį; o dvylikos dienų, skaičiuojant nuo šv. Liucijos, orai – visus ateinančių metų mėnesius.

Žemiau pateikiami trumpi kalendorinių švenčių aprašymai su semantinėmis jų prasmės išvalgomis yra parengti pagal apibendrintus duomenis, publikuotus Jono Balio, Pranės Dundulienės, Angelės Vyšniauskaitės ir paties autoriaus knygoje, todėl šiame skyriuje nuorodos dedamos tik konkrečiai cituojant.

2.1.1. Sausis: rago, vilkų mėnuo, pusčius

Tai atšiauriausias metų mėnuo, jo vidutinė temperatūra yra 4–6 laipsniai šalčio, nelygu kuriame Lietuvos pakraštyje. Pasitaiko retsykais ir tokių speigų, kad tvoros pokši. Pavyzdžiui, 1956 m. naktį iš sausio 31-osios į vasario 1-ąją Utenos apylinkėse termometras rodė minus 42,9 laipsniai. Kritulių iškrinta 25–70 mm, o vidutinis sniego dangos storis siekia 5–15 cm. O sninga dažniausiai smulkiomis kruopelėmis, „sausu“ sniegu, gal iš to ir mėnesio vardas. Dar jis vadintas pusčiumi, vilkų, rago mėnesiu. Tačiau orų sausį būna visokių: ir atodrėkių, rūkų, ir lijundrų, plikledžių.

Kaip nuspėti oro permainas žiemą? Jei aplink mėnulį didelis ratas – oras keisis po trijų dienų, jei mažas – jau rytoj. Iš eketės vanduo išsilieja – prieš šaltį. Vakare žarijos krosnyje užsiplieskia – prieš šaltį. Ir langinės taip keistai girgžda šalčiams ateinant. O jeigu akmenys dengiasi šerkšnu ir garsiai rėkauja kuosas – tikrai bus atodrėkis.

Sausio mėnuo – tai senajame Lietuvos kaime poilsio, švenčių ir linksmybių metas. Jaunimas Naujuosius metus sutikdavo dideliame būryje prie laužo, smagiai išdaigaudamas. Kokia tos nakties nuotaika, tokie bus ir visi ateinantys metai. Mėnesio pradžia iki Trijų Karalių – sausio 6-osios – vadinamasis tarpušventis. Po jo prasideda mėsiedas, piršlybų ir vestuvių metas. Todėl merginoms labai rūpi sužinoti, koks bus likimo skirtasis. Jeigu neišbūrė šv. Andriejaus ar Kūčių vakarą, gali jį susapnuoti Naujųjų metų naktį. Tik reikia pirštus sudėti vadinamuoju „šulneliu“ ir įspausti pagalvin. Kas sapne atjos prie to šulinėlio girdyti žirgo, tas ir bus tikrasis. Na, o važinėjant piršliais, pravartu žvilgtelėti į mėnulį. Manyta, kad geriausias laikas piršlyboms ir vestuvėms – pilnatis. Seni žmonės sakydavo, kad gero vyro iš vedybų esant jaunam mėnuliui nelauk – dūks gyvenime, nenurims. Per senagalį sukurta šeima irgi dažnai išyra. Manyta, kad mėnulio fazė esanti reikšminga ir žiemos darbams.

Moterys, sėsdamos prie ratelio ar staklėsna, būtinai į ją atsižvelgdavo. Verpti esą geriausia pradėti per pilnatį, tada darbas greitai eisias; audeklą apmesti – kai senas mėnulis, tada išaustas bus tvirtesnis, gijos netrūkinės, siūlai nesisuks. Tinklus megzdavo prieš pilnatį, tada žuvų būsiąs pilnas bradinys. Tačiau dirbti mėnulio šviesoje nepatartina.

Sausio mėnesį nėra darbų skubos, įtampos. Daugiau laiko galima skirti ir sau. Įdomu, kad kaime pirtį dažniausiai kurdavo po mėnulio pilnatis. Neva išsimaudžius per jaunatį odą imsią niezėti. Įjuodusius vilninius drabužius per senagalį lengviau mazgoti, bet skalbiniai lieka kieti, o jaunam mėnuliui esant išsiskalbia minkštai. Šis laikas labai tinka plaukams pakirpti – atauga stiprūs ir tankūs.

Kitados žmonės Naujuosius metus sutikdavo, sulaukę pirmosios neomenijos – plono mėnulio pjautuviuko po saulėgrįžos pasirodymo. Tradicinėje kultūroje tai išliko dabar jau visai užmirštos Krikštų šventės nuotrupomis. Dar šią metų pradžios šventę vadino „Kumeliuko krikštynomis“. Per Krikštus būdavo žadinama gyvybė: papurtomos žiemos šaltyje sustingusios obelys, pabeldžiama į apsnigtus avilius. Senaisiais laikais būdavo žadinami ir troboje laikomi žalčiai, kviečiami paragauti („pakrikštyti“) apeiginių valgių. Todėl darosi suprantamas Krikštų šventės senoviškasis pavadinimas – Kirmių, arba Kirmėlių, diena. Jos papročiai iš dalies bus vėliau perėję Pusiaužiemio šventei, poilsio, švenčių ir linksmybių metui.

Naujieji metai senoviškai. Švęsti Naujuosius metus sausio 1-ąją Lietuvoje ir visoje Vidurio Europoje – gana nauja tradicija. 45 m. prieš Kr. garsiajam Romos imperatoriui Julijui Cezariui įsakius, Aleksandrijos astronomai parengė naują dvylikos mėnesių Saulės kalendorių. Jame mėnesio pradžia sutapo su pirmąja mėnulio jaunatimi po žiemos saulėgrįžos, tad naujas laiko skaičiavimas pradėtas sausio 1-ąją. Pirmąjį mėnesį romėnai pavadino dviveidžio dievo Januso garbei januarijumi. Dievas

senuoju veidu žiūri į praeitį, jaunuoju – į ateitį, sieja dabartį su istorija. Tačiau Europai romėnų paveldas ilgus šimtmečius buvo nė motais: žemdirbiai metų darbus imdavo rikiuoti nuo pavasario, o didelių karalysčių, imperijų valdininkai metus skaičiuodavo nuo rudens, susumavę surinktas duokles.

Tai istorikas T. Narbutas savo darbuose aprašė vadinamąjį Gedimino skeptrą – kalendorinę lazda, liudijančią, kad lietuviai turėjo savo originalų kalendorių. Joje nesunkiai suprantamais ženkliukais sužymėti dvylika mėnesių, kurių kiekvienas sudarytas iš trijų devyniadienių savaitių, atskirtų mėnulio fazių simboliais. Įdomu, kad pirmasis jų – balandis, tad metų pradžia laikytas pavasaris. Kaimo žmonės Naujuosius metus skaičiuodavo taip pat nuo gyvulių išgynimo (Ganiklio, Jorės, Jurginių šventės), nuo orės pradžios (Sietyno nusileidimo kartu su Saule), nuo paukščių parsiskridimo (Gandrinės šventės).

Po Lietuvos krikšto perkėlus metų pradžią į žiemą, ten nukeliavo ir pavasarį simbolizuojantis ženklas – susprogusių pumpurų šakelė. Tik jau nebe gluosnio, o amžinai žaliuojančių eglės, kadagio šakelė. Iš pradžių ji buvo tiesiog užkišama trobos palubėje už lubų sijos. Vėliau ten imta kabinti mažą eglutę, o greta ir iš šiaudelių sunarstyta „soda“. Jo viduryje – raudonšonis obuolys, primenantis grįžtančią saulutę. Toks tad buvo Naujųjų metų simbolis senajame Lietuvos kaime. Naujametinės eglutės tradicija pas mus atkeliavo iš Vakarų Europos; pirmąją savo raštuose paminėjo Antanas Baranauskas, matęs ją 1846 m. Vainute. Tarpukariu paraginta ją puošti Lietuvos mokyklose. Lietuviui gražu eglutė, padabinta žvaigždutėmis iš šiaudelių ar nendrių, obuoliukais ir riešutėliais.

Trys Karaliai – tarpušvenčio pabaiga. Šia diena baigiasi dvylika dienų trukęs tarpušventis. Sakydavo dieną pailgėjus per gaidžio žingsnį. Senoviniame kalendoriuje, išraižytame medyje runiškais ženklais, Trijų Karalių šventę simbolizuoja apverstas midaus ragas. Tą dieną saulei

leidžiantis namų šeimininkas ant trobos ir ūkinių pastatų durų, langinių, net viršulangių šventinta kreida ar angliuku brėždavo tris kryželius arba karalių Kasparo, Merkelio ir Baltazaro vardų pirmąsias raides – K+M+B+. Tada įėjęs į trobą berdavo ant šeimynos saują virtų žirnių, sumaišytų su javais. Tikėta, kad tam, kuriam daugiau klius, darbai tais metais geriau seksis.

Po kaimą tądien vaikščiodavo persirengėliai trimis karaliais: su sveikinimais, giesmėmis, vaikams turėdavo saldinių, būdavo pasipuošę keistais drabužiais, užsidėję blizgančias karūnas, dažnai lydimi išdai-gujančių Velnio, Giltinės, Meškos, Gervės, Šyvio. Persirengėlius pakie-miui vedžiodavo angelas su žibintu ir žvaigžde, sunarstyta iš šiaudelių arba spalvoto popieriais. Toji dažniausiai būdavusi dvylikos spindulių, tad po šventės kabinta krikštasuolėje ir naudota kaip kalendorius.

Kreida, kuria būdavo brėžiamos trijų karalių vardų raidės, tapdavo ypatinga – galėdavo padėti net praturtėti. Tikėta, kad reikia turėti tik drąsos, dar surasti vietą, kur žmogaus nebūta, apsibrėžti ta kreida ir gar-siai pašaukti kipšiuką. Šiam prisistačius, ištarti: „Duok man 9000, 900, 90 ir 9!“ Kai nelabasis atkiš pinigų, jokiais būdais neimti, lai jis meta į rato vidų. Tada reikia paklausti: „Ar aš tau skolingas?“ Jei kipšiukas atsakys: „Ne“, galima pasiėmus pinigus ramiai eiti namo.

Kupiškio krašte žinomas įdomus paprotys spėti ateitį Trijų Karalių šventės vidurnaktį. Iš pradžių reikia ilgokai žiūrėti į mėnulį, po valandos nusiprausti ir vėl žiūrėti. Dar po valandos atsigulti miego. Užmigus pasirodo balta šmėkla, iš kurios ir galima išklausinėti ateitį. Paprotys, tikėti-na, susijęs su dar menama archajiškojo Mėnulio kalendoriaus pradžia.

Vilkų mėnuo ir kalėdojimas. Naujieji metai pagal mėnulį prasidė-davę praėjus trims mėnesiams nuo tada, kai elniai miške numesdavę ra-gus. Gal iš čia kilęs ir senovinis sausio pavadinimas – didysis rago mė-nuo. Bet dažniau jis vadintas vilkų mėnesiu. Baltasis badas verčia pilkius

braižytis apie tvartus, net žmogaus nevengia sujūžulėję. Bet baisiausia žiemą sutikti vilktakį, dar vadinamą vilkolakiu, vilkatu, – žmogų, pasiverčiusį ar paverstą vilku. Kraupių istorijų apie vilktakius yra – jas pasakodami žmonės trumpindavo šventvakarius.

Po kaimą tarpušvenčiu vaikščiodavo Senis Kalėda, kiekvienos sodybos šeimininką sveikindavęs oracija: „Aš – Kalėda. Atėjau iš ano krašto, kur miltų kalnai, midaus upės, alaus ežerai, saldinaisiais lyja, riestainiais sninga. Nešu tarbą, pilną skarbų: laimę, derlių ir visokią labą.“ Įėjęs trobon pirmiausia sviesdavo saują javų mišinio krikštasuolės link, po to riešutais apdalydavo vaikus. Jaunimas eidavo persirengėliais. Aukštaitijoje būdavo įprasta persirengti čigonais. Su savimi jie vedžiodavosi ir „mešką“ – su bernais ši nori pasigalynėti, o mergas pašokdinti. O Suvalkijoje visu pulku smagiai šokdinamas „šyvis“ – tai vaikinai, apžergę arklį, padarytą iš dviejų lenkčių, paklodės ir drožtos medinės galvos. Jei „šyvis“ mikliai šokinėdavo per suolą, gaudavo „avižų“ – vaišių ir dovanų. Tas šokinėjimas, tikėtina, – laiko ribos įveikimas.

Žemaičiai antrąją šventės dieną po kaimą vaikiodavo blukį, tokį kerplišką kelmą. Kiekvienas kiemas nuo jo turėdavo išsipirkti vaisėmis ar šmaikščiu žodžiu. Kitur dvylika jaunų vyrų, apsirengę lyg kokie keisti senovės kariai, vaikščiodavo po sodybas pliauškindami botagais, skambindami varpeliais, tarškindami barškalais. Vadindavo juos berneliais, o jų darbas būdavo piktasias dvasias nuo kaimo nuginti. Įdomiausia, kad jie ant pakaušio turėdavo užsidėję „ličynas“ – kaukes. Sakydavo, ragams apgauti, nes niekas jų žvilgsnio negali atlaikyti. Berneliai kaimo gyventojams linkėdavo laimingų ateinančių metų, giedodavo šventas giesmes. Tokios persirengėlių vaikštytynės, kaimynų lankymas – kalėdojimas – yra labai senoviškų saulėgrįžos ritualų aidas.

Pusiaužiemio sulaukus. Prailgdavo žmonėms šaltasis pusmetis, tad kuo atidžiausiai stebėdavo gamtą, laukdami pirmųjų išsiilgtojo pavasario

požymių. Šie, dar labai nedrąsūs, bet jau pastebimi sausio pabaigoje. Senoliai pasakytų, diena pailgėjo per avinuko šuolį. Išties nuo saulėgrįžos šviesiojo paros laiko prisidėjo visa valanda ir devynios minutės. Tas lūžio momentas gamtoje palaipsniui tapo švente.

Katalikai tądien mini šv. Pauliaus atsivertimą. Aršus krikščionių persekiotojas fariziejus Saulius stebuklingai tapo uoliu Kristaus mokymo skelbėju, tautų apaštalu Pauliumi. Pasak legendos, buvę taip: jojant Sauliui į Damaską, staiga pasirodęs Kristus; apakintas jo šviesa tas nupuolė nuo žirgo.

Priešistoriniais laikais medžiotojų genčių žmonės skirdavo tik du metų laikus: žiemą ir vasarą. Šiltąjį pusmetį miške viešpataudavo meška, snieguotąjį – briedis. Mūsų tautos tradicinėje kultūroje iki šiol žymūs šių žvėrių kulto pėdsakai. Sakoma, kad per Pusiaužiemį meška ant kito šono verčiasi ir pradeda žįsti kitą leteną. Miške savo oloje nubunda barsukas ir iškiša galvą apsidairyti. Jei šviečia saulė, išsigąsta savo šešėlio: kas čia toks juodas šalia? Smunka atgal į olą, tačiau ant nugulėto šono miegas bus prastas. Tad ir sniegas greit susmėgs, pavasaris bus ankstyvas. Jei apniukę, barsukas gerai pasivaikštąs po mišką – visur lieka jo pripėduota. Grįžęs į olą, kietai įminga – tad pavasario negreit sulauksime, bus vėlyvas ir šaltas.

Labai svarbūs yra tos dienos orų spėjimai. Krituliai tą dieną lemia prastą javų derlių; smarkus vėjas pranašauja kažkokius sąmyšius ar neramumus tarp žmonių. Koks oras popiet, tokia būsianti ir antroji žiemos pusė. Būdavę ir įvairių draudimų, kurių reikėdavę paisyti, kad derlius būtų geras. Antai dzūkai per Pusiaužiemį bulvių nevalgydavo, kad vasarą jos nekirmytų. Žemaičiai neverpdavo ir nekaršdavo vilnų, antraip kandys drabužius išvarpys. Ir su kirviu nedirbdavo – medieną kirvarpos išvagos. Per Pusiaužiemį iš miško malkų nevalia vežti – vasarą į kiemą gyvačių prišliauš. Taip pat ūkininkas turi pasižiūrėti, ar likę dar pusė pašaro gyvuliams, o šeimininkė – ar užteks rugių duonelei kasdieninei iki vasaros.

2.1.2. Vasaris: ragutis, ašaris, pridėtinis

Nedaug nuo sausio šalčiais atsilieka ir šis mėnuo, jo vidutinė temperatūra minus 3–6 laipsniai. Tačiau po Pusiaužiemio nuotaika gamtoje jau kitokia – vis dėlto žiema persivertė į antrąją pusę. Senoliai kadaise bus pastebėję, kad, antrajam metų mėnesiui stojus, pasikeičia vyraujančio vėjo kryptis. Vis dažniau jis ima pūsti iš pietvakarių, lygiai taip, kaip ir vasarą. Tačiau kartais aštrokai, blokšdamas saują snaigių į akis, net ašaras išspaudžia. Todėl ir sakoma: „Vasaris – ašaris.“ O kadangi šis mėnuo trumputis, jam tinka ir kitokie pavadinimai, vartoti skirtinguose etnografiniuose regionuose ar tarmėse: pridėtinis, pusinis, mažasis rago, ragutis. Jis trumpiausias iš visų. O gal kada buvęs papildomas, įterpiamas, kai keliamaisiais metais norėta panaikinti susidariusį kalendoriaus ir astronominių reiškinių neatitikimą.

Kodėl vasaris – trumpiausias metuose? Atsakymas slypi istorijos gėlmėse, bet ne mūsų krašto, o senųjų laikų Romos. Garsusis miestas buvo įkurtas, pasak legendos, 753-iaisiais metais prieš Kr. Kuomet tik tvėrėsi būsimoji antikos laikų galybė, tik statėsi Romos sienos, laikas ten buvo skaičiuojamas žemdirbiškai. Kalendorius turėjo dešimt labai nevienodo ilgumo mėnesių, suskirstytų visų pirma pagal žemės ūkio darbus. Žiemą laikas apskritai neskaičiuotas, nes tai žemdirbiui poilsio metas. Metų pradžia laikytas pavasaris, nes darbai kaime prasideda sulig gamtos atbudimu. Pirmojo mėnesio vardu buvo pagerbtas Marsas, pergalingasis karo dievas, nugalintis ir šalčius. Antrojo – žemės deivė Maja, trečiojo – dievų motina Junona. O toliau mėnesiai buvo tiesiog sunumeruoti skaičiais.

Romos valstybei kaskart tvirtėjant ir plečiantis, prireikė tobulinti kalendorių. Siekiant uždaryti metų ratą, buvo pridėti du mėnesiai: januaris ir februaris. Pastarasis mėnuo buvo pavadintas požemio karalystės

mirusiųjų valdovo Febraus garbei. Metams baigiantis, metas pagalvoti ir apie amžinybę... Tam romėnai turėjo apsisvalymo nuo visokių nuodėmių dieną, kurią ir vadino Februa. Dienų paskutiniajam metų mėnesiui nuo kitų, turinčių paeiliui tai 30, tai 31, liko vis labo 28. Tik keliamaisiais metais jam pridedama dar viena diena. Tvarkant ir reformuojant kalendorių, metų pradžią romėnai susiejo su žiemos saulėgrįža, kuri būdavo pažymima gražia Nenugalimos saulės švente. Tada januarijus pasidarė pirmuoju, o februarijus – antruoju metuose. Tik mėnesių numeracijos nesumota pakeisti, tad devintasis, pavyzdžiui, liko septembrijumi, o dvyliktasis – decembrijumi. Krikščionys perėmė romėniškąjį kalendorių, nes jame jau buvo užfiksuotos svarbios naujam tikėjimui datos, kartu su visais pavadinimais, kurie ir šiandien tebevartojami daugelyje pasaulio kalbų. Savitus mėnesių pavadinimus, be lietuvių, Europoje išsaugojo tik kai kurios slavų tautos: lenkai, čekai, baltarusiai, ukrainiečiai. Kalendorinių švenčių turinys, žinoma, pasikeitė iš esmės. Februa tapo purifikacijos švente, skirta Švč. Mergelės Marijos, Kristaus motinos, įvesdinimui į bažnyčią atminti.

Išskirtinių vasario mėnesio dienų, tradicinių švenčių papročiai primena, kad šiltasis metų laikas jau ne už kalnų... Gal dar bus speigų, pūgų, bet saulutė kaskart vis aukščiau pakyla, o tamsa traukiasi. Pagrindinės visų indoeuropietiškos kilties tautų šventės viena nuo kitos nutolusios per 40 dienų. Šis tarpas ateina iš labai gilios praeities, kalendorinių sistemų užuomazgų.

„Grabnyčios“ ar „Gramnyčia“? Nuo astronominės žiemos saulėgrįžos praėjus 40 dienų, tradiciniame kalendoriuje privalu būti iškiliai šventei. Tai vasario 2-oji – Kristaus paaukojimo diena. Lietuvos kaime šventė buvo praminta „Grabnyčiomis“, nes bažnyčioje tądien šventinamos graudulinės žvakės. Jos degamos prie mirštančiojo, per šermenis ir mirties metinių sukaktį.

Ši prosenovinė šventė susijusi su pirmaisiais pavasario požymiais. „Nuo Grabnyčių nebereikia šildyt gryčių“, „nuo Grabnyčių duona ir po rėčiu nesušala“, „po Grabnyčių dieną teškės, naktį braškės“, – šie priežodžiai liudija, kad vasario pradžia yra antrasis po Pusiaužiemio žingsnis pavasario link. Žmonės tądien iš gamtos nuotaikų niuansų spėdavo būsimųjų metų orus ir derliaus sėkmę. Jei diena saulėta, užderės geras linų, bet prastas javų derlius, pavasaris būsiąs ankstyvas, o vasara – su gausiomis perkūnijomis. Rytų Lietuvoje spėdavo taip: „Jei Grabnyčių vėjas takus prašlavinėja, tai gaspadoriui pavasarį kluonus iššluos“ (pristigs šieno). Jei nuo stogo karo ilgi varvekliai, tąmet verčiau sėti ankstyvuosius miežius. Tik vaikams šiukštu ledokšnius daužyti, antraip linai vasarą išgulsią. „Grabnyčios“ dienos išvakarėse paskutinį kartą vilkai „ūžauja“; sakoma, kad jau baigiasi jų laikas, vilkų mėnuo. Dzūkus gąsdindavo badmetis, tad jų toks priežodis: „Velyc vilką regėc namuos, ne saulę.“

Kol dar nebuvo perkūnsargių, žmonės labai bijodavo perkūno įžiebtu gaisro. Iš čia ir vienas smarkiausių lietuviškų praeiksmų: „Kad tave superkūnytu!“ Nuo perkūno sergėdavo graudulinė žvakė, užėjus grėsmingam audros debesiai žibinama ir statoma ant palangės ar krosnies prieždos. Naujai statoma troba iškart būdavo apsaugoma nuo perkūno – pirmojo rąstų vainiko sunėrime, kuris bus ties „geraja“ kerčia, į meistrų kryžmai iškirstus griovelius dėdavo gabaliuką graudulinės žvakės, šventintų žolelių, šv. Agotos duonos. „Grabnyčių“ žvakė praversdavo ir Joninių naktį paparčio žiedo beieškant – ją užžibinus pragaro gaivalų kerai nebebaisūs.

Mitologijos ir papročių tyrinėtojai linkę manyti, kad vasario 2-oji kitados buvusi pirmoji iš devynių metinių dievaičio Perkūno pagerbimo švenčių. Štai kodėl šią dieną kaime dar vadino „Gramnyčiomis“. Pavadinimų sutapimas neatsitiktinis: panašūs žodžiai čia jungia skirtingų laikotarpių ir skirtingų kultūrinių sluoksnių šventes.

Šventosios duonos diena. Vasario 5-ąją, šv. Agotos dieną, bažnyčioje šventinama juoda ruginė duonelė. Jos sudžiūvęs kriaukšlelis visus metus laikomas pagarbioje vietoje – virš krikštasuolės, prie šventųjų paveikslų. Šv. Agotos duona, manoma, sauganti namus nuo gaisro, o galvijus – nuo raganų kerų, ypač pavojingų Joninių rytmetį. Kas tos duonos turi miške, tą aplenkia gyvatės geluonis. Einant sėti linų, tokios duonos kriaukšlelis lininėje skepetaitėje pririšamas prie sėtuvės, kad linų pluoštas būtų baltesnis. Išleisdama sūnų į kariuomenę ar šiaip į tolimą kelionę, mama trupinėlių šv. Agotos duonelės užsiūdavo marškinių kamputyje.

Tešlos užraugimui ir duonos kepimui senovėje buvo teikiama sakralinė prasmė. Šis darbas šventas – jis imituoja pasaulio sutvėrimą. O kepalaitis yra tarsi jo modelis, kryžiaus ženklu padalytas į keturias pasaulio šalis. Todėl niekada nevalia duonos dėti padu į viršų – sutriks pasaulyje nusistovėjusi tvarka.

Ypatinga pagarba buvo skiriama namų židiniui ir jo globėjai dievaitei Gabijai. Senųjų tikėjimų aidai pasiekė ir mūsų laikus; daugiausia jų išlikę Žemaitijoje. Vakare pelenais užžarsčius žėruojančias žarijas, kalbama savotiška maldelė: „Ugnele Gabijonele, nekurstoma nedek, užklostyta miegok ir nevaikščiok po šiuos namelius.“ „Miegančią“ ugnį pažymėdavo pelenų kryžiumi užbrauktais galais. O prieš ruošiant valgi į ugnį berdavo žiupsnelį druskos: „Šventa Gabija, būk pasotinta!“ Vakarojant, kad būtų šviesiau ir jaukiau, į pravirą pakurą įdėdavo kokio dervingesnio, ilgiau degančio kelmo nuoskilą – „ugnies mitulį“. Šiaurės Rytų Lietuvoje prie nakčiai paruoštų žarijų statydavo puodelį švaraus vandens, „kad ugnelė turėtų kuo rytmetį nusiprausti“. Vėlesniais laikais dievaitės Gabijos mitinės funkcijas perėmė šv. Agota. Nemažai jos statulėlių būta senojo kaimo koplytstulpiuose ar koplytėlėse. Susipybę krikščionybės ir senojo baltų tikėjimo papročiai – būdingas lietuvių etninės kultūros reiškiny.

Siautulingosios ir linksmosios Užgavėnės. Užgavėnėmis baigiasi žiemos linksmybių, piršlybų ir vestuvių metas, kaime senoviškai vadinamas mėsiedu. Į lietuviškuosius tradicinius Užgavėnių papročius įsi-pynę ir labai seni tikėjimai, susiję su žemės žadinimu naujam gyvybės ciklui.

Senovėje pavasarį žmonėms dažnai tekdavę ir pabadauti. Todėl išliko paprotys atsisveikinant su žiema paskutinį kartą gausiai ir riebiai pa-valgyti. Ypač daug valgydavo mėsos: sekmadienį – tris, pirmadienį – še-šis, antradienį – net devynis kartus. Tradiciniai Užgavėnių valgiai yra šiupinys iš kruopų, žirniai su kauliena, spurgos, kiaušiniene, įvairiausi blynai.

Užgavėnių dieną važinėjamasi rogėmis, rengiamos žirgų lenktynės. Tikėta, kad kuo toliau nuvažiuosi, tuo linai ilgesni užaugsią. Ne bėda ir iš rogių išvirsti, sniege išsivolioti – tik žemė derlesnė bus. Rogėmis ve-žamas puskubilis „bičių“ – zvimbiančių vaikų, kuriuos dera apšlakstyti vandeniu. Dar viena Užgavėnių pramoga – sūpuoklės. Kuo aukščiau iš-sisupsi, tuo linų pluoštas bus ilgesnis.

Smagiausia, kai į kiemą klegėdamas, barstydamas pelenus, žnaiby-damasis, išdaigas krėsdamas suguža būrys persirengėlių: Meška, Ožys, Raitelis, Gervė, Juodas Kudlotas, Giltinė, Daktaras. Ant rato ir pavažos klibikščiuoja Morė, dar vadinama Kotre, Sene kūniške ar tiesiog Boba. Tai nelabosios, įsipykusios žiemos dvasia. Aukštaitijoje persirengėliai dažniau vedžiodavosi Gavėną. Šių pamėklių galas liūdnas – dvyliktą valandą nakties jos būdavo supleškinamos lauže, skandinamos eketė-je arba, įsodinus į rogutes, nustumiamos nuo kalno. Teateinie greičiau pavasaris!

Mitologijos tyrinėtojai aiškina, kad Užgavėnių persirengėlių kau-kės kilusios iš toteminių protėvių ar jų antgamtinių savybių garbinimo. Juodas Gauruotas – veikiausiai kokio vėlių vedlio, mirusiųjų pasaulio dievybės įvaizdis. Įdomu, kad daugelis Užgavėnių personažų atitinka

žvaigždynus šalia Paukščių Tako, senovėje Vėlių Keliu vadinto. Vėlesniais laikais žemės derlumo, vaisingumo simboliais tapo naminiai gyvuliai, atsirado ir kitokių Užgavėnių veikėjų: čigonų, vengrų, žydų, elgetų, velnių ir raganų, mitinėje sąmonėje atspindinčių *svetimo, atėjūno iš anapus* sąvoką. O Lašininio ir Kanapinio kova – labai senais laikais vykdavusių Meškos ir Briedžio, žiemos ir vasaros valdovų, varžytuvių aidas.

Artojų linksmintojo vieversio diena. Priešistoriniais laikais manyta, kad pavasario šilumą ant savo sparnų parneša paukščiai. Kartu ir išsigelbėjimą nuo bado, šalčio, nepriteklių. Galbūt juos kas pavasarį atsiunčia deivė Paukštė, kurios pėdsakus senosios Europos kultūroje atsekė garsioji mūsų mokslininkė, archeomitologijos pradininkė M. Gimbutienė. Įdomu, kad senųjų laikų atmintis tebėra gyva lietuvių etninėje kultūroje: tradicinio kalendoriaus pavasario dienos turi ir paukščių vardus. Pirmoji jų – vasario 24-oji, Vieversio diena, sutampanti su Motiejaus vardadieniu.

Vieversiuokas pirmasis iš migruojančių paukščių pargrįžta į tėviškę. Tai artojo linksmintojas – Dievas jį sukūręs iš žmogaus prakaitu palaistoto žemės grumstelio. Ornitologų jis vadinamas dirviniu vieversiu, kaime dar – cyruliu, vyturiu, voversiu. Vieversį išties jau galima pamatyti vasario pabaigoje – patinėliai parskrenda visu mėnesiu anksčiau, kad užsiimtų savąją erdvę ir kitiems paskelbtų: „Aš čia šeimininkas!“

Senoliai taip sakydavo: jeigu vieversiuokas pavėluoja parskristi į savo šventę, pavasaris bus ankstyvas. O jei kartais parskristų anksčiau, turės dar „atgulėti“ – pavasaris užsitęs, ilgokai bus žvarbu. Tada jo giesmelė nelabai linksma: „Čyru vyru, pavasaris! Bet dar neišėjo pašalas...“ Ankstyvas mielojo paukštelio pasirodymas, dažnai dar virš sniego lopais boluojančių dirvonų, pagimdė tikėjimą, kad jis žiemojamas ne dausose, o čia pat, gimtinėje, tik pasislėpęs akmenų krūsnysė. Gal šis tikėjimas iš

to, kad žiemą Lietuvoje retsykiais galima pamatyti kitas vieversio rūšis: kuoduotąjį, raguotąjį ir miško vieversį, arba ligutę.

Merginos stengdavosi iki šios paukštelių sutikimo dienos užbaigti verpti. Yra ir priežodis: „Skubėk verpti, nes atskridęs vieversys kuodelį priterš.“ Mat dienai pailgėjus, laikas sėsti audimo staklėsna. Vieversio dieną nevalia plaukų šukuoti – vištos vasarą rūtų darželius iškapstysiančios. Šiukštu ir miltus rėčiu sijoti – pasėlius vasarą užpulsia amarai. O jeigu kuri mergina norėtų veido skaistumą per vasaros darbymetį išsaugoti, turi Vieversio dieną sniegu triskart gerai išsiprausti.

Vaikus kas nors iš namiškių paragindavo: „Apibėkit dukart apie trobą, tada – į galulaukę ir vėl tekini namo, – visus metus būsit greiti kaip tas vyturys.“ Todėl mokykloje Vieversio dieną pritiktų sporto varžybas rengti.

2.1.3. Kovas: balandų, karvelinis, „morčius“

Pavasario pragiedruliai greit sugriauna žiemos viltis. Vargu, ar beavyks jai įsismarkauti, kai dienos ilgumas prilygsta nakties. Tačiau vidutinė mėnesio temperatūra vis dar tebėra neigiama – 0,7 laipsniai. Ir sniego malūnas šiaurėje dar ne kartą sumosuos pūgų sparnais... Kritulių kovą būna nedaug – apie 36 mm. Gamtoje jau nemažai pavasario požymių ir kaskart jų vis daugės.

Pirmasis pavasario mėnuo senovėje dar vadintas balandžiu, balandų, karveliniu mėnesiu. Gyvojoje kalboje išgirstamas ir „morčiaus“ pavadinimas. Ar beatpažinsime, kad tai romėnų karo dievo Marso vardas? Dabar žodį besiejame su katinų pavasarinėmis meilės varžytuvėmis. Šiuo mėnesiu kitados ir prasidėdavo metai. Pirmosioms atskaitos dienoms

visada teikta ypatinga reikšmė, manyta, kad jos nulemia visų metų orus, kartu ir žemės darbų sėkmę. Daugelyje Lietuvos vietų išgirsite tvirtinant: kokia pirmoji kovo diena, toks bus ir pavasaris; antroji atitinka vasarą, trečioji – rudenį. Pavasarį senovės lietuviai sutikdavo iškilmingomis apėigomis kaip mielą, lauktą svečią. Apie tai nedaug nežinome, tiek, kiek randame istoriniuose šaltiniuose. T. Narbutas „Lietuvių tautos istorijos“ pirmajame tome, išleistame 1836 m., pasakoja apie pavasario šauktuvių paprotį Vilnijos krašte. Stojus jaunam mėnuliui, kai jau būdavo matyti plonas jo pjautuviukas, mergaitės, basos, lengvai apsirengusios, bėgdavo už kaimo į laukus tekančios saulės pasitikti. Jos pirmiesiems spinduliams nuauksinus žemę, grįždavo į kaimą, visus sutiktuosius sveikindamos su atėjusiu pavasariu ir linkėdamos gerų metų. M. Valančius aprašo, kad Žemaitijoje pavasario pasitikti jodavę vaikinai, persiskyrę į dvi grupes.

O kas gi „padovanojo“ lietuvišką vardą pačiam mėnesiui? Tikriausiai jis buvo taip pavadintas todėl, kad jo pradžioje iš pietvakarinių Baltijos bei Šiaurės jūrų pakrančių parskrenda kovai (kovarniai). Jie netoli iš gimtinės būna pasitraukę, kokį tūkstantį, kitą kilometrų. Daug kovų žiemoja dabar miestuose; šis gudrus paukštis išmoko prisišlieti prie žmogaus gyvenimo. Yra ir kita mėnesio pavadinimo kilmės versija. Juk šį mėnesį ledus išneša upės, pradžiūsta keliai. Senovėje lietuvių kariai patraukdavo į žygius. Žinia, prieš tai atnašavę karo dievui Kovui, arba Karoriui. O meldavo jį pagalbos prisėdę ant balno gimtojoje pirkioje, šalia krosnies. Paprotys nuostabiai panašus ir į dabar rusų tautoje tebegyvuojantį prietarą: būtina prisėsti prieš kelionę, antraip nesiseks kelyje.

Menkiausi pavasario gamtos nuotaikų niuansai būdavo atidžiai stebimi. Senovėje tikėta, kad pavasario šilumą ant sparnų atneša paukščiai. Įdomu, kad beveik visos kovo šventės pragysta paukščių balsais, turi ir jų vardus. Pirmoji – kovo 4 d., Kazimierinės, vadintos Kovarnių (arba Špokų) diena. Kovo 10-ąją į gimtinę parskrenda 40 paukščių rūšių. Manyta, jei tą naktį pašąla, tai šalti orai arba stiprios šalnos išsilaikys dar

40 parų. Kovo 19-oji, Juozapinės, – Pempės (Knyvės) diena. Sniegas jau taip pratripęs, kad iš pėdos gali ir jautis atsigerti. Nuo Pempės dienos „lydeka nerštan, o gervė – raistan“. Merginos tądien tvarkydavo gėlių darželius, grėbstydavo pernykščius stagarus, purendavo žemę. Nors dar gavėnia, bet tądien galima kelti vestuves, tačiau tik tą vieną dieną ir be muzikantų. Vaisėms galima ir mėsos patiekti, bet su išlyga: per vieną valandą reikia miške prisimalkauti, nukirsti gaidžiui galvą, jį išdarinėti, išvirti ir suvalgyti. Visuma šių papročių rodo, kad Pempės diena – prose-noviškos merginų šventės aidai. Kovo 25-oji vėl labai svarbi diena – „Blovieščius“, Gandrinė.

Astronominė pavasario pradžia yra lygiadienis, lyg sakantis, kad netrukus atgims augmenija, prasidės naujas gyvybės ratas gamtoje. Manoma, kad kitados ši data sutapdavo su Didžiąja, arba Velykų, švente. Kad Velykos turėjusios nesikeičiančią datą, rodo ir toks paprotys: Velykų rytą, saulei tekant, reikia nusiprausti ar nusimaudyti upelyje, atitekančiame iš rytų, – būsi sveikas, skaistus visus metus. Tačiau saulė tiksliai iš rytų pateka tik per lygiadienį! Vadinasi, abi šventės tikrai turėjo sutapti.

Kovarnių diena ir Vilniaus Kaziukas. Kovo 4-oji – Kazimierinės, šventojo karalaičio, Lietuvos globėjo diena. Senovėje ji tapatinta su kovarnių ir varnėnų („špokų“) parsiskridimu. Vadinta dar „kreivavėžiu Kazimieru“; mat saulės spinduliai it aštrūs gražteliai išgraužia vėpūtinis šalikelėse, ir rogių vėžė saulėtoje pusėje patyžta. Špokų dieną reikia nors trumpam praverti tvartų duris, pradžiuginti galvijus saulės spindulėliu ir pirmaisiais pavasario garsais, kad žinotų, jog nebeilgai teks tvarto tamsoje tūnoti... O išgirdus tądien vieversio giesmelę džiaugtis neverta – tai pranašauja nederlių. Rytų Aukštaitijoje sakoma: „Kiek vieversys sniego užgiedos, tiek jo dar pridės.“ Per Kazimierinės nuo stogo ledo žvakėmis vidurdienį jau tiek prilaša vandens, kad ir avinukas gali iš balutės atsigerti.

Svarbiausias Kazimierinių įvykis – Vilniuje vykstanti Kaziuko mugė. Šio spalvingo ir įdomaus renginio tradicijos pradėta laikytis nuo 1604 m., karalaitį Kazimierą paskelbus šventuoju. Sostinėje vykdavo labai iškilmingos, net kiek teatralizuotos procesijos. Iškilmės užtrukdavo, tad be prekybos skanumynais nebūdavo apsieinama. 1827 m. kermošius jau buvo įteisintas Katedros aikštėje, 1901 m. jis perkeltas į Lukiškių aikštę. Netilpo ir ten: suvažiuodavo per 2 400 valstiečių vežimų, o prekybininkai savo „būdomis“ užstatydavo visą Neries krantinę nuo Žaliojo tilto iki Žvėryno. Aplinkinių kaimų žmonės atveždavo parduoti namudinių medžio dirbinių. Lauktuvių iš mugės parveždavo: „Kaziuko širdžių“ – meduolių su glajumi užrašytais meilingais linkėjimais bei Smurgonių riestainių. Kaziukas – Vilnijos krašto etninės kultūros savastis ir paveldas. Dabar į šventinę mugę suvažiuoja tautodailininkai iš visos Lietuvos. Atgimė graži pavasariškos nuotaikos sostinės tradicija. Kasmet ji vis spalvingesnė. Kelinti metai, kai atgaivinta senoji meistrų eisenos tradicija. Ilgainiui šventė gali tapti ir didele turistine atrakcija, ir tradicinių amatų gaivintoja bei skatintoja.

Pusiaugavėnio sulaukus. Aukštaičiai apie pusiaugavėnį sakydavo: „Šiandien Gavėnas per žardą pervirto.“ Gavėnas – mitologinė būtybė, artima Gabjaujui, prosenoviškam linų ir kanapių darbų globėjui. Taigi pluoštinių augalų dievybės veiklos ciklas baigiasi kartu su pavasario atėjimu. Gavėno likimas nepavydėtinas: tenka jam verstis per žardą arba būti paskandintam eketėje. Tad baltų mitologijoje būta kasmet mirštančio ir vėl atgyjančio dievo – gamtos sezonų kaitos simbolio.

O kas gi tas žardas? Tai iš karčių suremtas statinys javams, vikiams, žirniams, linams džiovinti. Vaikams ten suaugusieji padėdavo saldainių ir sakydavo, kad Gavėnas jų pribarstęs per žardą virsdamas. Mergaitės ant žardo rasdavo kaspinių. Iš Gavėno galima ir sveikatos darbams paprašyti, tereikia per pusiaugavėnį anksti kėlus kūlvirsčia persiversti.

Per šią šventę taip pat spėjami metų orai. Šįkart ypač įdomiai: silkė perrišama siūlu lygiai per vidurį ir pakabinama: jei galva nusveria uodegą, bus nelengvas pavasaris, jei uodega sunkesnė už galvą – laukia sunkus ruduo.

Tądien žmonės pasigamindavo skanesnių ir stipresnių valgių, pasi-
vaišindavo. Dzūkai kepdavo nedidelius paplotėlius – „pliazus“. Kiekvie-
nas jų primindavo pavasario darbus, būdavo vis kitoks – plūgo, akėčių ar
arkliuko formos. Iš bulvių tarkių ant kopūsto lapo duonkepėje kepdavo
šaltanosius. Dzūkai šią šventę vadino Krykštais, nes tądien vaikams bū-
davo daug džiaugsmo, žaidimų, krykštavimo. Vidurdienį per Krykštus
miške įvyksta stebuklas – rausvais žiedais apsipila lazdynas. Tik labai
trumpai. Kas tokį žiedą spėja nusirašyti, tam visi norai pildosi. Net pati-
kusią mergaitę galima prisivilioti, jei lazdyno žiedelį pavyktų nemačiom
užmesti jai už drabužių.

Gandrinės – šiltojo pusmečio pradžia. Kovo 25-oji yra bažnytinė Ap-
reiškimo Švč. Mergelei Marijai šventė. Kaime ją vadindavo „Blovieščiais“
(iš slaviško *blagaja vestj* – geroji žinia), o iš senovės dar atmenamas ir Gan-
drinės vardas. Tai tokia didelė šventė, kad „net paukščiai tądien lizdų
nesuka“. Svarbu, kaip gandra, ši žmogaus kaimyną, pirmąkart pamaty-
si: jei skrendantį – visus metus darbus spėriai nudirbsi; jei tupintį – tada
vangiai viskas seksis. Ir geriau, jeigu iš dešinės pusės, „tiesia“ akimi.
Daug gardumynų būdavo ruošiama „gandro“ vaisėms: kanapiniai pyra-
gėliai, šaltanosiai, įdaryti krekenomis, „kratinių“ bandelės iš įvairių rū-
šių rankinėmis gironomis sumaltų rupių miltų. Bandeles vadino kauko-
rais, prėskieniais. Būtinai dalydavosi jomis su kaimynais, kad javai būtų
daigūs. Artojams nuo Gandrinių pradėdavo duoti pavakarius. Sakydavo,
kad gandra juos atneša, o rudenį, po Baltramiejaus, rugpjūčio 24-osios,
ir išsineša. Ši šventė dar vadinta Bičių diena. Aviliams įšilus saulės ato-
kaitoje bitelės pakyla apskraidyti. Tikėta, kad jos išsinešančios iš avilio

pravėdinti ir paslaptinąjį savo „kodylą“. Bitininkai tądien keldavo spietines į medžius, kad vasarą spiečiai toli nenuklystų. Raiste galima pamatyti gyvates ritinėjant aukso vainiką, savo karaliūno karūną. Jeigu kam pavyktų tą grožybę nutverti, būtų laimingesnis nei paparčio žiedą radęs. Dar tądien mešką miške galėdavai sutikti. Jei vėjas nešdavo išplėštus stogo šiaudus, žmonės tardavo: „Lekia meškos plunksnos.“ Taip prasidėdavo šiltasis metų pusmetis, o Gandrinė veikiausiai bus buvusi prosenoviškais Naujaisiais metais.

Tradiciniai Didžiosios savaitės papročiai. Velykų šventės trunka devynias dienas, pradedant Verbinėmis. Tądien kuo anksčiausiai rykštele ar kadugio šakele žadinami šeimyniškiai – tenebūna užsimiegoję, apsnūdę, nespėjantys su greitais pavasario žingsniais. O Vilniuje Verbinės – visų gražiausia miesto šventė. Sostinės gatvės tiesiog pražysta verbų spalvomis.

Kaime sakydavo, kad Didžiosios savaitės metu negalima bartis, ginčytis, pyktis, kam nors pavydėti. Negalima ir ką nors skolintis arba kitam skolinti – laimė išeisianti iš namų. Vaikai trečiądienį po pamaldų prisirisdavo virvute iš lentelės išdrožtą tokią žuvį ir tįsdavo ją aplink bažnyčią, čaižydami rykštėmis. Atseit, silkę varo lauk, kartu ir atsibodusį pasniną. Ketvirtądienį taip darydavo du kartus, penktądienį – tris.

Didysis ketvirtadienis vadintas švarioju arba žaliuoju. Kas namuose peržiem aprūkę, įjuodę, užsigulėję – viskas turėjo būti išvalyta, išvėdinta. Saulei tekant sveikatos visiems metams galima pasisemti. Tereikia susirasti upelį, atitekantį prieš saulę, ir nusiprausti jo auksiniu vandeniu. Velykų stalui papuošti iš miško parsinešdavo ir žalumynų: bruknienojų, pataisų, amalo šakelę. Šeiminkė į krosnį pašaudavo duoną, nes tikėta, kad ketvirtądienį keptoji nepelijanti.

Didįjį penktądienį nuo senovės vadindavo Vėlių velykėlėmis, arba Vėlių drelėmis, mat tikėta, kad jos išeinančios iš skastyklos. Žmonės

lankydamo kapus; nusivesdavo kartu ir vaikus, anūkėlius, kad žinotų, kur ilsisi giminės senoliai.

Didįjį šeštadienį reikia iš bažnyčios atsinešti šventinto vandens, o iš šventoriuje sukurto laužo – velykinės ugnies. Vaikai įdegtą budę užnerdavo ant vielos ir, sukdami rankoje, kad žėruotų, bėgdavo namo.

Prisikėlimo mišių daugelyje Lietuvos vietų seniau žmonės laukdavo pernakt bažnyčioje. Nuovargio snaudulį prablaškydavo persirengėliai kipšiuku arba žydėliu. Kristaus karstą saugodavo jaunų vyrų sargyba, pasipuošusi savadarbe uniforma.

Džiugus išaušdavo šv. Velykų rytmetis; net saulė, sakoma, tekėdama šoka. O vėjo kryptis pranašaujanti būsimosios vasaros orus. Sekmadienį miestelyje kaimo žmonės neužtrukdavo: tikėta, kad kas pirmas parlėks namo, tam visi darbai tais metais gerai seksis. O jau pavakare per kaimą patraukdavo lalautojai. Tai vaikinai lankydamo kaimynus su gerais palinkėjimais, palydimais dainomis ir muzika.

Antrąją Velykų dieną kiaušiniai eidavo vaikai. Pirmiausia aplankydamo savo krikšto mamą ir gaudavo išsirinkti porą margučių. Seniau būta samdinių papročio nuplauti savo šeiminkams rankas, vėliau tai išvirto į išdykėlišką laistymąsi vandeniu.

Trečioji Velykų diena vadinta Ledų diena. Sakydavo, kad ji tinginiui pašvęsta, nes negalima rimtų darbų imtis, antraip ledai javus vasarą iškapos. Čia tai jau žiemos dievaitė Leda savo rūstybę primena.

2.1.4. Balandis: sultekis, Velykų mėnuo, mildvinis

Senoviniuose kalendoriuose mėnuo vadinamas Velykų, sultekiu, karveliniu, mildviniu. O balandžio pavadinimas bus kilęs ne iš paukščio

vardo, bet žolės, augančios patvoriais. Mat pirmieji žolynai, išdygę diendaržy, gelbėdavo baudžiavinio kaimo žmones nuo bado. Balandos, beje, dar ir labai vitaminingos. Karvelinis todėl, kad uldukis – miško karvelis – pradeda burkuoti. Mįslingas yra mildvinio pavadinimas, sutinkamas Mažojoje Lietuvoje išleistuose kalendoriuose. Gal tai pagal sulą, deivės Mildos vynu vadintą?

Vidutinė balandžio temperatūra yra 5–7 laipsniai šilumos, o mėnesio pabaigoje paros temperatūros vidurkis jau apie 10 laipsnių. Pasitaiko karštų dienų, kurių metu temperatūra pakyla iki 20–24 laipsnių, bet kartu gali ištikti ir gilios šalnos, paryčiui numušančios temperatūrą net iki 2–7 laipsnių šalčio. Tad per parą temperatūra gali pasikeisti 20–22 laipsniais! Vidutinis kritulių kiekis yra 33–50 mm; ir dažniau tai lietus, nuplaunantis žiemos apnašas. Apie balandžio orus senolių išmintis taip byloja: „Viena diena motina, kita diena – močekė.“ Štai saulutė pamalono šiluma, o užslinks pilkas debesys ir pažers saujas sniego kruopų ar šlapdribos. Tokias balandžio išdaigas vadindavo „kėpiu“. Sakydavo, kad „balandis kėpį iškepa“. Kita šio žodžio prasmė – tai toks varškės paplotis iš griekinių miltų, o jo pakraščiai – ruginės tešlos. Tikėtina, kad tai būta apeiginio valgio, skirto pavasarinės orės pradžiai pažymėti. Balandį dar dažnos šalnos, bet gilesnės tebūna miške, kur saulutė žemės neįšildo. Todėl ir vadinamos „papartinėmis“, mat virinte nuvirina iš žemės beišsivyniojančius paparčių ūglius. Bet jos ištinka tik giedrai stojus, o šiaip naktimis ir rytmečiais balandžio pradžioje dažnai tvyro rūkai, mat žiemos įšalas eina iš žemės. Apgaulingieji pavasario orai dar kartą įtikina, kad kiekviena žemdirbių tauta, ypač gyvenanti vidutinėse platumose, būtinai turėjo susidaryti kalendorių. Nuo balandžio pradžios, saulei tekant, žmonės stebėdavo pirmojo spindulėlio padėtį ant palangės, pasižymėdavo ją angliuku. Vėliau kas rytą džiaugdavosi vis toliau nubėgusiu – greiti pavasario žingsniai. Taigi buvo atmenama, kad kitados balandžio mėnesiu prasidėdavo metai.

Baltai, pradėję verstis žemdirbyste mūsų klimato juostoje labai anks-
ti, II tūkstantmečio prieš Kristaus gimimą viduryje, neabejotinai turėjo
ir dieviškųjų žemės globėjų įvaizdžius. Istoriografijoje minima Žemyna,
kurios būdavo prašoma žemės darbų sėkmės: „Žemynėle žiedkelėle, pa-
kylėk mūsų rankų darbus!“ O Žemynos vyras ar brolis Žemėpatis glo-
bodavęs atskiros šeimos įdirbamos dirvos plotą. Panašią funkciją bus
turėjęs ir M. Mažvydo minimas Lauksargis. Truputis žinių yra ir apie
baltiškuosius orės pradžios religinius ritualus. XVI a. Prūsijoje, prieš iš-
einant arti, būdavo pagerbiamas Pergubrius. Apie tai žinoma iš „Sūdu-
vių knygelės“, parašytos apie 1583-uosius metus. Ši dievybė pašlovina-
ma tokiais žodžiais: „Tu nuveji žiemą, tu gražini pavasario smagumą,
per tave laukai ir sodai žydi, per tave slėniai ir miškai žaliuoja!“ Vykdavo
ir vaišės, vadinamos pavasario sambariais. Vaidila, išgėręs dievo garbei
kaušelių alaus, turėdavo, neliesdamas rankomis, įsikandęs dantimis, per-
mesti jį per petį. Taigi alų senovėje mūsų protėviai gamindavo ne links-
mumui sukelti, bet apeigoms atlikti. Gerdavo saikingai ir tik per didžia-
sias šventes.

Ganiavą kaime paprastai pradėdavo nuo Jurginių, balandžio 23-osios.
O štai daržų sodinimo pradžia – balandžio 25-oji, šv. Morkaus diena. Pir-
miausia būdavo sėjamos morkos. Tikėta, kad tai geriausia daryti pučiant
pietų vėjui ir esant mėnulio priešpilniui, tačiau toje dienos pusėje, kai jis
dar nėra patekęs. Viską pasėjus, senu papročiu į lysvę būdavo įsmeigia-
mas stambokas kuolas, kad ir morkos tokio didumo užaugtų. Greit dar-
že, sode, o ir laukuose tikras darbymetis prasidėdavo...

Juokų ir išdaigų diena. „Prima Aprilis“, žinoma iš antikos laikų, –
išdaigų ir nekaltų apgaulių diena. Ji buvo nesvetima ir tradiciniams lie-
tuvų papročiams. Pirmąją balandžio dieną kaime kaimynai vienas kitą
patikrindavo, kaip pasiruošę pavasario darbams. Apsileidėliams ir tingi-
niams bernai iškėsdavo pokštų. Sakykim, radę netvarkingai išmėtytus

žemės ūkio padargus, užkeldavo juos ant pirties stogo ar įstumdavo į linmarką.

Moterys balandžio 1-ąją keisdavosi daržovių sėklomis, tik jokia būdu kaimynei ugnies pečiui užkurti neskolindavo. Paaugusius vaikiukus truputį pamokydavo nuovokumo: pasiūsdavo pas kaimynę ko nors nesamo parnešti – paukščių pieno ar margo niekučio. O vaikai tądien žaisdavo „gyvo žalio“: reikia su savimi turėti šviežią žalią lapelį, antraip gausi sprigtą į nosį.

1937 m. mūsų įžymus tautosakininkas Jonas Balys išleido rinktinę „Lietuvių sąmojus“. Įvairių laikotarpių lietuviškus humoristinius pasakojimus etnologai B. Kerbelytė ir P. Krikščiūnas sudėjo į knygą „Lietuvių liaudies anekdotai“, išleistą 1994 m.

Miestelėnai balandžio pirmosios juokus ir išdaigas pamėgo krėsti nuo XIX a. pradžios. Šią „madą“ Vilniuje įdiegė labai gyvybingos prigimties žmogus, žaižaruojantis sąmojumi ir kupinas išmonių, garsus medicinos profesorius Jozefas Frankas. Ne vienas jo kolega pakliuvo ant linksmuolio „meškerės“. 1817 m. Vilniaus inteligentai įkūrė Nenaudėlių („Šubravcų“) draugiją ir leido satyrinį laikraštėlį „Grindinio žinios“. Spaudos žodžiu, išjuokiant ir išsityčiojant, buvo kovojama su pasenusiais papročiais ir visuomenės ydomis: girtavimu, azartiniais lošimais, tamsybiškumu, pomėgiu bylinėtis, baudžiauninkų engimu, tuščiu didžiavimusi kilme ar turtais. 1822 m. caro valdžia draugiją uždarė – juokas yra pats pavojingiausias ginklas.

Pasirengimo orei papročiai. Balandžio 4-oji yra šv. Izidoriaus, vyskupo ir bažnyčios mokytojo, diena. Pagal senovinius papročius tądien artojai žagres paruošdavo pavasario orei: kruopščiai nuvalydavo, pataisydavo, sutvirtindavo, o noragus patepdavo lašinių gabaliuku, pasiliktu nuo Užgavėnių stalo. Matyt, šv. Izidoriaus vardadienis primena kitą šventąjį tuo pačiu vardu, kuris laikomas artojų globėju. Per Izidorines šventintu

vandeniui pašlakstydamo laukus, taip saugant būsimuosius pasėlius nuo sausros ir ledų krūšos. Tam reikalui net specialią šlakstyklę – „krapylą“ – iš liepos karnos ūkininkai turėdavo pasidaryti. Saugodavo ją ant kampinės lentynėlės krikštasuolėje kartu su kitais šventintais daiktais: velykine verba, šv. Agotos duonele. Liepos medis kitados laikytas deivės Laimos buveine.

Išvogoti dirvą – šventas darbas, tai visų ūkio darbų pradžių pradžia. Savitieji orės papročiai yra kilę iš senosios religijos ritualų, kuriais būdavo pagarbinamos žemės derlumą globojančios dievybės. Senoliai sakydavo, kad labai svarbu arimą laiku pradėti: „Pavasari atsiliksi dieną – rudenį būsi atsilikęs savaitę.“ Dar taip pamokydavo: „Kol po žiemos arklų žemės nepakelsi, nevalia nė kuolo tvorą taisant žemėn smeigti, antraip javas blogai dygs.“ Blogai, jeigu šį darbą pavėlinsi: pūdyką balandžio mėnesį būtina nors kaip botagu suraižyti, ir tai jau būtų geriau negu per vėlai suarti, štai kodėl „pavasario darbai lipa ant kulnų“.

Arklą kitados darydavo iš perkūno trenkto ažuolo, kad usnys iš dirvos pranyktų. Dygiosios usnys – velnio augalas. Šiame paprotyje slypi užuomina į prosenovišką mitą apie baltiškųjų dievybių – Perkūno ir Velino – nesantaiką. Jų tarpusavio kova sukanti gamtos ratą, nes šiltąjį pusmetį globojant pirmasis, o šaltąjį – antrasis. Perkūno žaibu pašventintas arklas naikina velnio usnis. Naujai pagamintas arklas dar būdavo pertraukiamas per ugniakurą.

Pirmoji vaga dirvoje. Arti pradėdavo, kai tekėdavo beržo sula ir jau žemė būdavo „užgriausta“, pirmasis griaustinis nuaidėjęs. Į lauką artojas išeidavo anksti rytą, kad gretimame rėžyje nerastų ariant, antraip bus „užartas“, jo pasėti javai blogai augs. O jeigu pirmasis išvagos laukus, visas derlius į jo plotus subėgs. Išeidavo arti gerai išsiprausęs, persirengęs švariais drobiniais marškiniais. Šeiminkė artoją palydėdavo: vartus atkeldavo, botagą panėšėdavo, sėkmės palinkėdavo. Jaučius ar

arklius pasmilkydavo švęstomis žolelėmis, verba, kadagiu ar ruginiais miltais. Prieš kinkydamas arklį, artojas jį triskart apvesdavo aplink arklą. Pabučiavęs žemę, persižegnojęs, vagoti pradėdavo prieš vėją arba šiaurės kryptimi – kad javų nepultų kenkėjai. Dar geriau, jeigu pučia šiaurys, – piktžolių tikrai nebus. Kartais pirmąją vagą apvarydavo aplink visą dirvą, kad apsaugotų nuo audrų. Ardavo ir kryžmiškai: dvi vagas skersai, dvi išilgai. Skirtingose vietovėse papročiai būdavo vis kiek kitojie. Pirmąją vagą varyti reikia rimtai nusiteikus, nešvilpaujant, nešūkaujant, vengiant atsigrežti atgalios. Antraip paukščius ar kokią piktą dvasią galima prisišaukti. Praariant žemę, pirmąsias šešias vagas reiktų išvaryti neniukinant arklių, kad visą vasarą būtų nenartūs ir lengvai suvaldomi. Štai kiek atodairų, kad tik darbas būtų sėkmingas!

Ir dar labai įdomus paprotys – pirmosios vagos velėną užversti atgal. Tai tam, kad karvės tais metais pieningos būtų. Šis prosenoviškas tikėjimas neabejotinai bus atsiradęs iš Žemės gimdytojos įvaizdžio. Manyta, kad artojas įskaudina Žemę, išdraskydamas jos nugarą. Tad ji galinti supykti ir nebeauginti vešlios pievų žolės. Užvertus velėną atgal, Žemės dievybės atsiprašoma ir užgydomos jos žaizdos. Tada ir gyvuliams pašaro užteks, ir duonelei rugiai užaugs. Kartais pirmojoje vagoje apardavo duonos riekutę – auką Žemei, kad dovanotų gerą derlių. Šią „arklo duoną“, išvaręs pirmąją vagą, artojas ir pats valgydavo, ir arkliams duodavo. Kitur parnešdavo namo, padalydavo šeimynai ir gyvuliams.

Grižtantį iš lauko ir žengiantį per slenkstį artoją šeimnininkė ar kuri iš šeimos merginų, pasilypėjusi kuo aukščiau, perliedavo vandeniu. Sakydavo, kad vasarą dirvonai neišdžiūtų, kad iš dirvos javai griūtų ir kad arkliai per darbymetį riebus, sveiki ir linksmi išliktų, nezyliotų. Liedavo būtinai iš viršaus, nes taip šaukiamasi vasaros lietaus. Tada išpraustą šeimnininką visos bučiuodavo ir sodindavo prie stalo. Pirmiausia patiekdavo kiaušinieneį iš poros kiaušinių, sudėtą per Gandrinę, – visų darbų sėkmei. Iš namų tądien šeimnininkė niekam nieko neskolindavo, kad

skolintojas neišneštų tų namų laimės. Sakydavo, kad ir noragai dėl to skolinimo greičiau sudyla.

Jau laša sula. Pašalui iš žemės traukiantis, lapuočių skaidulomis pajuda žemės syvai. Neša jie gyvybinę jėgą į šakeles, į pumpurus. Net ant vėjo nulaužtos beržo šakelės kotelio pakimba melsvas sulos lašelis ir sužeri brangakmeniu, pagavęs saulės spindulėlį. Gera pakelti vėsų sulos ašotį prie lūpų ir pajauti tikrąją pavasario gaivą!

Sulos seniau kaimo žmonės prisileisdavo tiek, kad pakaktų ir vasaros darbymečiu atsigaivinti. Tik reikėdavo ją užraugti statinaiteje, dėl skonio įdėjus aviečių kotelių, serbentų šakelių, kartais apynių. Užpildavo paviršių avižomis, kurios sudygusios sudarydavo želmenų plutą. Vėsioje vietoje, kamaroje ar rūsyje, taip paruoštą sulą galima išlaikyti iki rugiapjūtės. Tada plutą praplėšęs tik semk saldrūgštį, labai gerai troškulį malšinantį gėrimą. Sakydavo, kad ir putra, suloje virta, yra saldi be pradaro. Saldžiausia – klevų sula, o ypač po šaltos žiemos. Patarlė sako: „Nebėr žiemų šaltų, nebėr nė sulų saldžių.“ Kai pradėdavo bėgti sula, senovėje žmonės jau dažnai būdavo baigę grūdų atsargas; iš čia ir toks graudokas apgailestavimas: „Kai yra sulelės – nebėra duonelės, kai yra duonelės – nebėra sulelės...“

Per Velykas lalautojams su dainomis lankant kaimynus, priedainiuose vis girdėti „vynas žaliasai“. Tikriausiai tas vynas ir yra sula, gaivusis pavasario gėrimas. Antraip kodėl jis „žaliasai“? Turi sula ir stebuklingų galių: naktį joje nusiprausios raganos įgyja gebėjimų apžavams bei visokiems kerams. Net oru gali skrieti į Šatrijos kalną, jeigu nusimauo suloje Jurginių naktį.

Štai mįslė: „Tūtinas suladinas – marti medį pažadina. Kas?“ Atsakymas – pjūklas. Graudu žiūrėti į pavasarį nupjautą medį – jo kelmas verkia. Bet atskrenda čia sulos atsigerti paukšteliai, vidurdienį susiren-

ka margaspalvis drugelių būrys, tuntas skruzdėlių, vabalėlių. Visokiai miško gyvasčiai norisi paskanauti pavasario gaivos.

Jurginės – ganiavos pradžia. Tradiciniame lietuvių kalendoriuje balandžio 23-oji – Jurginės, sutampančios su labai svarbiu gamtos virsmu. Tai ganiavos pradžia. Tądien iš tvartų į pirmąją pievą žalumą būdavo išgenami galvijai, perkentėję šaltą žiemą ir alkaną pavasario pradžia. Net jei „Jurgis atjotų ant širmo žirgo“ – aplinkui būtų šalnų nubalinta žolė, vis tiek reiktų išginti. Nors trumpam, tik į diendaržį. Išgenama būtinai su apeigomis: kad metai būtų sėkmingi, priauglio daug, o vilko nasrai užrakinti. Dėl to po tvarto slenksčiu būdavo dedami du dažyti kiaušiniai – jurgučiai – ir pjūklas dantimis į viršų. Peržengs veršelis ar avelė plieno dantis – vilko dantys nebebaisūs. Užkliudys kojele – vilkui bus skirta, nieks neišsaugos. Šeimininkas paimdavo spyną į ranką, apeidavo triskart bandą, tada užrakindavo ir padėdavo ant tvarto slenksčio. Tikėta, kad visi gyvuliukai ganiavos metą turėtų išbūti saugūs. Paskui šeimininką sekdamas ir piemuos, kiekvienam savo globotiniui sušerdavo triskart rykšte, po to tvarte užkišdavo ją už sijos. Tai todėl, kad vasarą lengviau sektųsi bandą po ganiavos į tvartą suvaryti. O šeimininkė, į kokią seną vyžą įdėjusi žarijų, užmesdavo ant jų verbos spygliukų ar šventintų Devintinių žolelių, šieno gniužtelytę nuo Kūčių stalo ir pasmilkydavo karvių snukius ir tešmenis – nesirgs, bus pieningos, gyvatė nekirs. Piemenėliui liepdavo pririnkti tiek akmenėlių, kiek yra avelių. Suginus į tvartą, akmenėlius supildavo po slenksčiu – avys visada suras kelią namo. Tada metas į kiemą išleisti ir viščiukus. Kad vanagas neišgaudytų, reikėdavo ir juos apsmilkyti arba po vieną prakišti pro stebulės skylę ar kelnių kišką. Smilkyti labai tinka juodoji beržo derva – „devyndrekis“.

Moterys per Jurgines neausdavo, mat minant pakojas, darosi žiotys, primenančios vilko nasrus. Niekur nenešiodavo skieto – ten irgi regėdavo iššieptus vilko dantis. Piemeniui šiukštu būdavo peilį galąsti – dar

vilkui dantis išaštrins. Patys griežčiausi Jurginių draudimai susiję su žeme. Nevalia jos „judinti“: arti, akėti, sėti, kasti. Net kuolo į žemę įkalti. Arkliai tądien turi pailsėti, gauti daugiau pašaro. Ankstyvą rytą jie maudomi, šukuojami, jiems apipjaustomos kanopos. Manytina, kad Jurginių šventė yra labai senos kilmės, gal dar menanti senojo tikėjimo dievaičių – gyvulių ir augalų globėjų – garbinimo apeigas.

2.1.5. Gegužė: žiedis, sėmenis, sėjinis

Gegužė – paukščių klegesio, augmenijos vešėjimo mėnuo. Pirmosiomis gegužės dienomis užkukuoja gegutė, tad ir pavadinimas toks. Dar jis vadintas sėmeniu, žiedžiu, miličiu, sėjiniu. Pirmąją mėnesio savaitę didžiojoje Lietuvos dalyje baigiasi šalnos, o vidutinė paros oro temperatūra būna 12–14 laipsnių šilumos. Saulė šviečia net 258 valandas – 8 kartus ilgiau nei gruodį. Mėnesiui būdingi anticikloniniai orai, todėl dieną maloniai šilta, bet naktimis smarkiai atšąla. Šalnų metu temperatūra neretai nukrenta iki 5 laipsnių šalčio. Blogai, jei tai nutinka sodams žydint. Temperatūros kontrastai sukelia ir viesulus, perkūnijas. O vis dėlto tai pats gražiausias metų mėnuo; gal kad žalumos taip išsiilgta...

Lapuočių miškas per šį mėnesį kelis kartus pakeičia savo paklotės spalvą: po mėlynųjų žibučių žydi baltosios ankstyvės, o paskui – geltonosios plukės. Gražūs ir pavasariniai paupių pievų žiedai: kiškio ašarėlės, žiognagės, veronikos. O kai pakeles užlieja linksmas pienių geltonis, taip ir maga keliauti! Aplankyti senuosius parkus, kur, pasak Šatrijos Raganos, žiedai šnekasi melodingu kvapu. Ievų aromatas – saldus, įkyrokas, pragaištingas; alyvų – malonus, gaivinantis; pakalnučių – vėsus, emocionalus, kiek liūdnokas...

Gegužę prasideda daržų sodinimo, laukų sėjos metas. Tik spėk darbus rikiuoti! Miežius ir avižas reikia pasėti, kol mėnulis, kaip sako dzūkai, yra „ragučiuos“, t. y. augantis. Kai kur šio darbo laikas nurodomas labai tiksliai: mėnulis turi būti trijų vakarų; jei anksčiau sėsi, šiaudai bus minkšti ir nenulaukys varpų. Žemaičiai vasarinius javus dažniau sėdavo iš pilnaties į delčią, tikėta, kad tada kirmėlės jų negrauziančios. Vasarojaus eiliškumą rodo pati gamta: jeigu pavasarį pirmas beržas išsprogsta, pirma reikia sėti kviečius, jeigu alksnis – miežius. Nedera pradėti darbą per pačią mėnulio astronominę jaunatį, sakydavo: „Kai dangus tuščias, bus varpos užsimerkę.“

Daržų darbus stengdavosi nudirbti apie šv. Domicelės, šv. Stanislovo dienas, gegužės 7-ąją ir 8-ąją. Tačiau ir šiems darbams svarbiausia buvo tinkama mėnulio fazė. Senolių išmintis teigia, kad bet ką sodinti kenkia, jei saulei nenusileidus pateka mėnulis. Velėnai plėšti, pūdymui arti geriausiai tinka paskutinio mėnulio ketvirčio laikas – išpurentame lauke ne taip atžels piktžolės.

Gegužės vidury – vadinamosios sodininkų dienos (12-oji – šv. Pankraco, 13-oji – šv. Gervazo, 14-oji – šv. Bonifaco). Tuo metu dažnai pasitaiko šalnų, pakenkiančių žydintiems sodams. Net laužus seniau pernakt kūrendavo soduose, taip saugodami būsimąjį obuolių derlių.

Tarp gegužės darbų dažnai įsiterpia Šeštinės, bažnytinė Kristaus žengimo į dangų šventė. Jos tradiciniuose papročiuose yra pasėlių apsaugos apeigų, perimtų iš senovinių pavasarinių sambarių. Trys dienos prieš Šeštinės – Kryžiaus dienos, kaime vadinamos „kryžiovomis“; tądien visi susirinkdavo bendrai maldai prie papuoštų vainikais kryžių.

Pirmasis gegužės sekmadienis – Motinos diena, nuo tarpukario minima Lietuvoje. Švelniausi žodžiai, gražiausi jausmai – jai, vienintelei. Mažosios Lietuvos tautosakos rinkėjas V. Kalvaitis knygelėje „Lietuviškų vardų klėtelė“ surašė net 99 žodžius, kaip pašaukti mamą, mamaite, močiūžę, mamulėlę, motinėlytę, mamyčiukę, mamužytę...

Šv. Florijonas, saugotojas nuo gaisrų. Gegužės 4-oji – šv. Florijono, saugotojo nuo gaisrų, diena. Ši nelaimė skaudžiai siaubdavo bažnytkaimius ir miestelius, nes namų stogai būdavo dengti šiaudais, malksnomis, drebulės skiedromis ar eglės „maukomis“. Todėl turgaus aikštėse imta statyti šventojo skulptūrelės ant kokio stulpo ar koplytėlėje. Dievdirbiai išdroždavo romėnų kari, į rankas įduodavo kibiriuką, iš kurio ir „liejasi“ vanduo ant degančių namelių. Šv. Florijono skulptūrą galima pamatyti Vilniaus Šv. apaštalų Petro ir Pauliaus bažnyčioje – riterių koplyčioje jis laiko Lenkijos vėliavą. Tad šio liaudiško kulto kilmė akivaizdi. Pasak legendos, Florijonas buvęs romėnų legiono karininkas, tarnavęs dabartinės Austrijos teritorijoje. 304 m. jis slapta priėmė krikščionybę, todėl Romos vietininko įsakymu buvo sučiuptas, kankintas ir paskandintas Enso upėje. XII a. šventojo relikvijos buvo perkeltos į Krokuvą. 1528 m. ten kilo baisus gaisras, išdegė visas miesto centras, tik Šv. Florijono bažnyčia liko liepsnų nepaliesta. Nuo tada ir imta šventąjį laikyti saugotoju nuo gaisrų.

Jei šv. Florijono diena būdavo visiškai giedra, žmonės tikėdavo, kad tie metai bus ypač gaisringi. Tad norėta, kad nors trupučiuoką lietutis pakrapnotų... Papročių tyrinėtojai mano, kad šv. Florijono kultas mūsų šalyje buvo įdiegtas, išstūmus senojo baltiškojo tikėjimo vieną iš Perkūno švenčių. Tikriausiai tą iš devynių, kuri švenčiama pirmąkart sugrumečius griautiniui. Tai būdavęs ženklas, kad požemio ir šalčių valdovo Velino laikas baigėsi. Perkūnas jį sutramdo griautiniu – nebedrįsk rodytis su šalnomis. Ir iki vėlyvo rudens! Pagal tai, iš kurios pusės griautinis „pareina“, galima vasaros orus atspėti. Jeigu sugriaudžia nuo pietų pusės, bus šilta vasara, jei nuo rytų – žvarbi, vėjuota, jei nuo šiaurės – šalta, jei nuo vakarų – lietinga.

„Cibulinė“ diena ir sėjos pradžia. Gegužės 8-ąją pagal bažnytinį kalendorių pagerbiamas šventasis Stanislovas, Krokuvos vyskupas,

gyvenęs XI a. Tai dangiškasis mūsų kaimynės Lenkijos globėjas. Jo gyvenimą ir ganytojiškus darbus yra aprašęs XV a. istorikas Janas Dlugošas, karalaičių auklėtojas. Beje, palikęs ir Žalgirio mūšio autentišką aprašymą. Šv. Stanislovo statula puošia ir Vilniaus arkikatedros frontoną, o vardas – vienas populiariausių Lietuvoje.

Bitininkai mano, kad šv. Stanislovo dienos orai parodo, koks bus vasarą medunešis: jei saulėta – medus per liepinės viršų kupės, jei apniukę – teks medų biteliams žiemoti palikti. O gegužės mėnesio suneštas medus vadinamas „mojavu“, jis vaistingas – turi labai daug žiedadulkių. Senovėje apie šį laiką galėjo būti bičių ir šeimos globėjos dievaitės Austijos šventė. Dar šv. Stanislovo diena vadinta „cibuline“, mat tai pats tinkamiausias laikas sodinti svogūnus. O jei sodinant pasitaikytų ir mėnulio delčia, svogūnai neišvirstų žieduoliais.

Pavasaris kaimo žmogui pažeria gausybę darbų. Tik spėk suktis! Patarlė sako: „Laiku nepasėsi, žiemą badą kentėsi.“ Todėl sėjos darbas apgautas didele atida; čia nuo senų senovės išlikę tikėjimai ir maginės atodairos. Jose – ir vertingos, šimtmečiais kauptos patirties, tėviškės gamtos pažinimo.

Sėjos metą senolių patarimais rinkdavo pagal gamtos požymius: avižas sėjo, ievoms pražystant, kanapes – epušeį paraustant, žirnius – obelims baltais žiedais apsipylus, pupas – klevams savo žiedus išskleidus, agurkus – vyšnioms pražydėjus, linus – pradėjus kadagiams ir šermukšniams kvepėti, miežius – putinams žydint, bulves sodino obuoliukams užsimezgas. O dar geriau sulaukti tinkamos mėnulio fazės, nes nuo jos priklauso gyvybės pulsacija gamtoje. Bendra taisyklė, kurią žino visos kaimo močiutės, tokia: tuos augalus, kurie derlių brandina virš žemės, reikia sėti esant jaunam mėnuliui, o turinčius šakniavaisius, – mėnuliui dylant. Agurkus sėja trečią dieną po jaunaties, tada jie greit auga. Pasėjus per pilnatį, jie geriau mezga, „netuščiai žydi“. Žirnius sėja trys dienos prieš ir po pilnaties. Kopūstus sėti geriausia esant jaunam mėnuliui; o

sodintų priešpilniu galvos bus kietos ir paviršius nepus, per delčią – mažiau spragės sugadins. Burokai, pasodinti per jauną, užaugina vešlius lapus, o per seną – geras šaknis. Labai svarbu bulvėms sodinti parinkti tinkamą laiką. Per delčią sodintos būna miltingesnės, sukrintančios. „Daug debesų – daug bulvių pakaso“, – sako aukštaičiai.

Parskrenda žvitriosios kregždės. Iš visų migruojančių paukščių pavasarį kregždė parskrenda paskiausiai, kai ant ežerų visiškai ištirpsta ledas. Todėl sakmėse pasakojama, kad ji žiemojanti ne dausose, o po vandeniu. Mūsų mitologijoje kregždė apdovanota išties išskirtinėmis savybėmis. Ji galinti skrajoti po visas metafizinio pasaulio erdves. Tikėtina, kad žvitrioji kregždutė – kažkurios mitinės būtybės įvaizdis. Štai sakoma: „Gandras parveda pavasarį, o blezdinga – šilumą“, „Dar kregždė neatlėkė – vyžų balon nemesk“, „Linksmas, lyg kregždės lizde gimusi“. Kregžde vadinamas svirno langelis; yra šokis „blezdingėlė“. O žodis *kregždė* – iš garsažodžio; sakoma: „Girdžiu kregždėjimą žydros kregždینگėlės.“ Bet didžiausias paukštelio nuopelnas žmogui tas, kad jis atnešė ugnį į namų židinį. Buvo taip: Dievas žmogui, kad jam nebūtų šalta, nutarė duoti ugnies. Nei rojuje, nei danguje jos nebuvo. Tada Dievas įsakė kovui parnešti ugnies iš pragaro. Nuskrido kovas, įlėkė į vidų – ir prie krosnies. Pamatė jį velnias, nutvėrė ir į dervos statinę murkt – išjuodino visą. Tada Dievas pasiuntė gandrą. Jį, betykantį ugnies, pastebėjo velnias ir, griebęs dervuotą mentę, rėžė per kuprą. Parlėkė gandras be ugnies, su juodu lopu ant nugaros. Pagaliau Dievas pasiuntė kregždę. Toji greit nulėkė ir pagrobė ugnį. Velnias pamatęs iš šaudyklės kad pykštels – ir perskėlė uodegą. Už ugnies atnešimą Dievas leido blezdingai po vienu stogu su žmogumi gyventi, o atminimui paliko jai raudoną pagurklį. Ir jeigu kas jos lizdą išdraskytų, būtų skaudžiai nubaustas – kregždė susiieškotų žarijų ir įkištų į stogą. Dar tą nenaudėlį apleistų strazdanomis ir visi sakytų: „Už niekšingą darbą paliko kregždėtas.“ Jei kregždė pastogėje

susitaisė lizdelį, tuos namus gaisras aplenks – tvirtai tuo tikėta. Taigi kregždė – lietuviškų sakmių Prometėjas. Atnešusi ugnį, ji sukūrė namų jaukumą. O ugnis dar ir rugio grūdą paverčia duonele kasdienine.

Jaunimo Gegutės šventė. Gegužės mėnuo – paukščių klegesio, pumpurų sprogo ir žiedų skleidimosi metas. Pirmąją mėnesio savaitę būtinai išgirsime kukuojančią gegutę. Kitados manyta, kad jos balsu pati likimo deivė Laima prabylanti. Iš čia ir tikėjimas, kad ji galinti likusius gyvenimo, mergavimo metus ar įsigysimus turtus išskaičiuoti. Jei raiboji nerimastingai kukuodama skraido palangėmis, nutupia ant trobesių kraigo – pranašauja nelaimę, gal net mirtį; o jei praskrisdama nusikvatojo – šeimininkų dukra gali susilaukti pavainikio. Jei gegutė pirmąkart užkukuoja jau sulapojus medžiams – metai bus geri, derlius dosnus; o jei „ant nuogų šakų“ – sunkūs, nesėkmingi.

Jaunimas, išgirdęs gegutę, kitados rinkdavosi į vakaronę. Ši prosenoviška Gegutės šventė prasidėdavo „brolelių“ rinkimu. Kiekvieną merginą iš eilės sodindavo užrištomis akimis į ratelio vidurį. Vienas po kito priėję vaikinai imdavo už rankų ir dainuodavo: „Karaliūne gegele, kukū! Aš tavo brolelis, kukū, kukū!“ Sėdinčioji turėdavo iš balso atspėti tris. Po to atsirišdavo akis, šokdavo su savo išrinktaisiais, keisdavosi dovanėlėmis. Nuo Gegutės šventės visus metus vadindavo juos broleliais, o šie ją – seseria; pagelbėdavo vieni kitiems, padėdavo bėdoje ar darbuose, o svarbiausia – saugodavo nuo skriaudos. Tikėtina, kad paprotys susiformavo tais tolimais istoriniais laikais, kai priešų – kryževivių, totorių – būriai bastydavosi po Lietuvą.

Likimą, kurį gegutė „rokuoja“, galima kiek ir į savo pusę pakreipti. Ką merginai daryti, jei patikęs vaikinai vis praeina pro šalį? Reikia įsidėmėti medį, kuriame pirmąkart kukavo gegutė, prieiti prie jo atbulomis, atžargaria ranka nusilaužti šakelę. Pasidaryti iš jos kabliuką ir nemačiomis kepštelėti mielojo drabužius – viskas pasikeis į gerą.

Pavasario sambariai – Šeštinės. Šeštines nuo Velykų skiria 40 dienų – tai įprastinis prosenoviškų švenčių tarpsnis. Apie Šeštinių laiką senovėje buvusi baltiškoji pavasarinių sambarių šventė, nustatoma taip pat pagal mėnulio fazę ir skirta pasėlių apsaugos apeigoms. Jos tradicijos aidai ilgainiui virto lietuviškųjų Šeštinių papročiais. Šios dienos vaišems kaimynai darydavo bendrą – subertinį – alų ir virdavo šešias kiaulės kojas su žirniais. Beje, kiauliena – visų agrarinių švenčių patiekalas, o daug kojų kauliukų simbolizuoja būsimojo derliaus gausą. Gal šis paprotys ateina iš proistorės, kai nusižiūrėjęs į šerno „veiklą“, žmogus išmoko žemę purenti. Jau romėnų istorikas P. K. Tacitas apie 98 m. savo raštuose pažymėjo, kad aisčiai (vakarų baltai) yra geri žemdirbiai, o kaip tikėjimo ir apsaugos ženklą nešioja šernų atvaizdus.

Šiandien šeiminkės kaime verda „šeštinaičių“ – kiekvienam šeimynykščiui po šešis virtinius. Virtiniai skirtinguose regionuose įvairūs: ir bulviniai, ir miltiniai su varške, paskaninta aguonomis ar mėtomis, ir su mėsa. Per Šeštines būdavo apeinamas rugių laukas. Paukščiams ir piktosioms dvasioms nubaidyti ant baslio pamaudavo raguočio kaukolę. Tai dar galima pamatyti mūsų įžymiojo etnografo ir fotografo B. Buračo nuotraukose, o Dzūkijoje dar iki šiolei išlikusi gyva ši tradicija.

Trys dienos prieš Šeštines skirtos taikos, sveikatos ir derliaus maldoms. Kaime jas vadindavo „kryžiovomis“. Susirinkę žmonės apeidavo paeiliui visus kaimo laukų ir pakelių kryžius, išvakarėse išpuoštus gėlių vainikais, giedodavo. Per „kryžiavas“ dienas niekas nesėdavo javų, nes manyta, kad jie „susikryžiuos“. Tik agurkai ir žirniai, tuo metu pasodinti, manyta, kad gerai megs. Audeklo irgi nemesdavo – siūlai raizgysis. Į mišką šakų prakurui taip pat nevažiuodavo – dar įsisukusią gyvatę gali namo parsigabenti.

Gražu, kad į Lietuvos kraštovaizdį vėl sugrįžta tradiciniai kryžiai, koplytėlės, stogastulpiai. Tik labai daugelyje vietų, deja, jie ženklina jau išnykusius kaimus... Kiekvieno regiono kryžiai buvo visiškai kitokie.

Todėl norint statyti kryžių, žymintį išnykusį kaimą, vienkiemį ar kokią atmintiną įvykį, būtina į tai atsižvelgti. Geriausia pakartoti tokį, kokie nuo senovės toje vietoje stovėjo. Būtina pasirūpinti ir senaisiais kryžiais: sutvirtinti, paremontuoti. Tebūnie jie ir toliau mūsų krašto puošmena, išreiškianti tautos kūrybinę dvasią, grožio ir dermės su aplinka pajautą.

2.1.6. Birželis: biržis, pūdymo, visjavis

Birželis – ilgujų dienų ir šviesių naktų mėnuo. Pirmąjį vasaros mėnesį vidutiniškai yra 14–16 laipsnių šilumos. Mėnesio pradžioje dar dažnokai pasitaiko šalnų. Tačiau birželio lietūs jau tikrai vasariški – tikros liūtys; o prilyja per mėnesį 45–80 mm. Ir nereta, kad lietus ateitų su viesulais, kruša ar perkūnija. Jei iš ryto dalgis „nuėjęs“ rūdžių taškeliais – netoli lietus. Jis artėja ir tada, kai pienas melžiant putoja, lašiniai rasoja, gandrai ant kupetų stoviniuoją.

Iš amžių glūdumos atėję senieji šio mėnesio pavadinimai: Jono Bretkūno 1591-aisiais metais išleistoje „Postilėje“ jis vadinamas sėmeniu, XVII a. šaltiniuose – sėmenijos, sėmenio ir kirmėliaus vardais, XVIII a. – pūdymo mėnesiu, sėjiniu, XIX a. – biržio, sėjos, visjavio ir jaunio vardais. Dauguma šių pavadinimų kilę iš pagrindinio šio mėnesio žemdirbio rūpesčio – vasarojaus sėjos. Užsėjamos dirvos plotas pažymimas kokia šakele ar šiaudų kuokštu, sakoma, biržijamas, iš čia ir pavadinimas biržis, birželis. Be to, mėnesiui tinka ir visjavio vardas, juk sėjami visų rūšių javai. O jaunis bus skolintas iš Vakarų Europos, atėjęs su rašytiniais kalendoriais. Pirmąjį vasaros mėnesį romėnai buvo paskyrę vaisingumo deivei Junonai. Ji – ir matronų, motinystės globėja. Bemaž visose Europos tautose paliko toks mėnesio pavadinimas – junis. Tik lietuviai jį kiek pakeitė, pritaikė savo žodynui; jaunis – pirmasis, taigi jaunas vasaros mėnuo.

Apskritai tik mūsų krašte bei kai kuriose slavų tautose – pas kaimynus lenkus, taip pat čekus, slovakus, ukrainiečius – išliko birželiui gamtos dovanoti vardai.

Birželis nedaug teturi išskirtinių dienų. Nebūdavo kada šventėms laiką gaišuoti – gamta ragindavo žmogų spėčiau suktis, gindavo nuo vieno darbo prie kito. Štai pienės saulėkaitoje nužydėjo; reiškia, vasara jau beldžiasi į duris. Birželio pirmomis dienomis savo vaikaus žydrumo akeles atmerkia ir rugiagėlės. Šioji gėlė – prosenoviškos baltų mitinės būtybės, globojusios rugius, įvaizdis. Dainos žodžiai – „Vosilka, vosilkėle, – sakė vosilka rugeliams: Augtie ir žydėtie, peržydėjus, prinoktie...“ – skamba tarsi būsimąjo derliaus užkalbėjimas.

Gamtininkai savaip metų laikus skaičiuoja. Vasaros pradžia jie laiko erškėtrožių žydėjimą. Tai dažniausiai nutinka baigiantis pirmajai birželio savaitei. Erškėtrožė – vienas seniausių pasaulyje kultūrinių augalų. Augintas ir vaistams, ir kvėpalams. Egiptiečiai jos žiedlapiais apiberdavo mirusiuosius faraonus; graikai erškėtrožę laikė taurios meilės ir linksmybės, romėnai – drąsos ir stiprybės simboliu. Šis augalas – nuostabiųjų rožių pirmtakas. O žodžio *erškėtrožė* šaknis yra senos indoeuropietiškos kilmės. Kultūros simbolių ir ženklų erdvėje augalas gali tapti netgi Pasaulio Medžiu. Liudviko Rėzos XIX a. pradžioje užrašytoje dainoje sakoma, kad našlaitė pasodino ant marių krantelio rožę; toji išaugo iki dangaus, o ten įkopusi mergaitė surado savo seniai mirusius tėvelius.

O ką gi kaime pavadina Sekminių rože? Tai bijūnas, arba pinavija, – puošniausia vasaros pradžios kaimiškojo darželio gėlė. Stebėtina, kaip iš nedidelio pumpuro išsiskleidžia didžiausi žiedai. Tautosakoje jie lyginami su jaunyste, jos grožiu ir skaistumu: „Skaistus veidelis kaip pinavija“, „Sėdi broliai už stalelio, kaip bijūnai žydi“, „Mūsų seselė bijūnais dvarą šlavė...“ Pavakare ypač pakvimpa jazminai. Iš senųjų dvaro parkų kitados jie pasklido ir į kaimo sodybas. Indijoje jazminai vadinami „miško mėnulio šviesa“. Birželio mėnesio kvapai ir gaivūs, ir sodrūs. Greitai

vasara įsibėgėja, nors birželio 20-oji – tik astronominė jos pradžia. Tai vasaros saulėgrįža, tradiciniame kalendoriuje bene pats svarbiausias laiko atskaitos taškas, vadintas Rasos, Kupolių, Joninių švente. Ji tikrai iškilėnė už kitas, linksma, net siautulinga.

Sekminės, Augumo šventė. Laikas apie Sekmines – pats gamtos šėlsmas, kai svaigina kvapai ir sninga žiedais. Tradiciniame kalendoriuje tai augumo, gyvulių globos ir piemenėlių dienos. Berželiais būdavo puošiami kiemo vartai, namo durys, trobos vidus ir krikštasuolė. Grįžę iš bažnyčios, ūkininkai su šeimyna apeidavo rugių lauką, dainuodami parugių dainas. Ten ir pasivaišindavo su kaimynais. O piemenėliai Sekminių rytą būdavo kėlę kuo anksčiausiai. Mat paskutinysis užgrojęs Sekminių rageliu visus metus būdavo vadinamas spirgučiu. Vakarop piemenys karves ir aveles puošdavo gėlių vainikais, pargindavo raliuodami. Pasukui apeidavo visas kaimo šeiminkes, linkėdami sėkmės ūkio darbuose. Gaudavo dosniai „melstuviai“ – kiaušinių, sūrių, dešros, kokį pinigėlių. Tada pamiškėje surengdavo bendras vaišes. Vyresnysis piemenukas pasilypėjęs į medį šaukdavo pasivaišinti vilkus, lūšis, meškas. Šiems neatsiliepus, tarsi labai supykęs šūktelėdavo: „Tai ir nesirodykit prie mūsų per visus metus!“

Antrą Sekminių dieną piemenukams valia ilgėliau pamiegoti, o gyvulius išgena merginos. Suskamba gražiosios rytagonių dainos. Šis Rytelis – jaunimo šventė. Rytagonių dainos pačios lyriškiausios, atliepiančios gamtos vešėjimą ir grožį. Tad ir jaunimas žaisdavo vestuves. Karvės namo pargenamos vėlgi vainikuotos, o šeiminkės „rytelninkės“ aptaško vandeniu iš milžtavių – tegu vasara bus šilta ir lietinga, teaug gerai žolė, pašaro teneprietrūks, o karvės teduos daug pienelio. Trečioji Sekminių diena nuo senų senovės vadinama Ledų diena. Nevalia judinti žemės, antraip ledų kruša vasarą pasėlius išmuš.

Senoviniai šienapjūtės papročiai. Šieną, dobilus reikia pjauti esant jaunam mėnuliui – gerai želia atolas. Suskamba, sužvanga plakami dalgeliai. Nė vienas kitas darbas nedirbamas taip smagiai, su tokia gera nuotaika – juk pats vasaros gražumas. Išvarę pradalgę, kitą vyrą sustoja galulauky, pasirėmę ant dalgių užtraukia dainą. Šienapjūtės dainos pagal dažnai jose skambantį priedainį „valio“ vadinamos valiavimais. Ir dainuojamos tęsiamai, lėtai, kad plauktų per visas paupių pievas, grįžtų aidu nuo miško. O per poilsio valandėlę šienpjoviai užgroja, iš builio stiebo pasidarę skudučius, iš karklo ar sedulos – birbynėlę, lumzdelį. Vidurdienį į lauką jiems lauknešėliuose atnešami pietūs: žalibarščiai, rūgpienis su karštomis bulvėmis, lašinukai su svogūnais, sula, rauginta po sudygusių avižų pluta.

Beveik visoje Lietuvoje žinomas Šienpjovių žvaigždynas. Skamba dainos: „Mes penki broleliai lankoj šieną pjovėm, o viena seselė visą sugrąboj...“ Iš pievos broleliai parvežė šimtą vežimėlių šieno, o tėvelis nušėrė du šimtus žirgelių.“ Paminėti dainoje skaičiai gali būti neatsitiktiniai: vienas ankstyvųjų žmonijos istorijoje žemdirbių kalendorių teturėjo dešimt mėnesių. Trys šimtai – tai darbų dienos, po jų sekėdavo žiemos poilsis, kada laikas išvis nebūdavo skaičiuojamas. Penki broleliai – Šienpjovių žvaigždyno „pjautuvas“ (Oriono „kardas“). Netoli jo – ryški žvaigždėlė, Lietuvoje vadinama Valgio nešėja (Sirijus). Jei ši hipotezė pasitvirtintų, turėtume svarbią nuorodą į tarpinę grandį baltiškojo kalendoriaus raidoje. Ir dar vieną įrodymą apie lietuviškojo folkloro labai seną kilmę.

Keletas prosenoviškų papročių bei tikėjimų išlikę ir sutinkant pirmosios šienapjūtės dienos pabaigą. Į namus žengiančius pjovėjus ir grėbėjas šeimininkė perliedavo vandeniui, „kad šienapjūtė sausa būtų“, o pievoje sodriai ataugtų žolė. Padedant dalgius nakčiai, juos reikia papustyti, antraip laumės ant jų jodinės, ašmenis išlankstys.

Dažnai šienapjūtės pradžia siejama ir su Antaninėmis, birželio 13-ąja. Antano vardas nuo seno yra vienas labiausiai populiariausių Lietuvoje.

Kad neatsitiktinai, rodo įvairūs, nors ir kiek keistoki, tos dienos papročiai. Šv. Antanui kaimo žmonės meldavosi, ieškodami pradingusio brangaus daikto. Jo pagalbos tikėdavosi jaunamartės, ilgai nesulaukiančios pirmagimio. Biržų krašte manyta, kad šv. Antanas sergsti pasėlius ir sodybą nuo pragaištingų viesulų. Tą dieną aukštaitės linų neverpdavo, nes augančius laukuose gali „rūdas“ (augalų parazitas, nubertianis stiebą rudomis dėmėmis) išdeginti. Medžiotojai vengdavo su šautuvu į mišką išeiti: iššauta kulka tądien galinti grįžti atgalios.

Iškiliosios Kupolės, Rasos šventė. Birželio 21-ąją saulė įrieda į Vėžio žvaigždyno ženklą – tai vasaros saulėgrįža, astronominė vasaros pradžia. Ilgiausia metų diena ir trumpiausia naktis. Praėjus porai dienų tradiciškai švenčiamos Joninės, vadintos Kupolėmis, arba Rasos švente.

Saulėgrįžos šventė iškilesnė už kitas, nes yra svarbiausia tradiciniame kalendoriuje. Kitados per ją atlikinėtoms sudėtingoms, net porą savaičių trukdavusios apeigoms su žolynais, vandeniu ir ugnimi. Per apeigas būdavo renkami vaistingieji augalai, gėlėmis iškaišomi šaltiniai, deginami laužai ten, pro kur į ganyklas būdavo genami galvijai. Beveik visi rašiusieji apie senoviškąsias Jonines pažymi, kad iki saulėgrįžos renkamos žolės, tinkančios gydyti žmones, net padėti gimdyvėms bei apsaugoti nuo pikto gyvulius. Šis rinkimas vadinamas kupoliavimu. Kupole Mažojoje Lietuvoje vadinama gėlių puokštė, iškelta ant kaspiniais papuoštos karties šalia rugių lauko. Iš trijuose laukuose surinktų žolynų pinami vainikai. Merginos, burdamos ateitį, juos meta ant medžio, plukdo vandeniu, pasideda po galva tikėdamosi pranašiško sapno. O vidurnaktį pražydes papartis praskleidžia visas gyvenimo paslaptis...

Kitados manyta, kad rytmetinė vasarvidžio rasa turi nepaprastos gyvybinės galios. Tuo pasinaudojančios ir raganos, kėslaudamos į kaimynų turtą. Jos ypač taikosi atimti karvių pieną. Todėl išgenamoms karvėms duodavo šv. Agotos duonos, kad kerai neveiktų. Arba reikia apie

dvyliką valandą nueiti prie karvių, iš kiekvienos išmelžti po tris lašus pieno. Tada paimti devyneriopų dieną ir vakare surinktų žolynų, išvirti ir supylus į nuovirą tuos pieno lašus sugirdyti karvėms. Žinomas ir toks paprotys, kad pusę surinktų devyneriopų žolynų sudžiovindavo ir sušerdavo gyvuliams Kūčių naktį.

Žiloje senovėje indoeuropietiškos kulties tautos taip įsivaizduodavo vasarvidį: saulė vežimu, pakinkytu dvyniais žirgais Ašvieniais, vasaros taku pakyla į pačią dangaus kalno viršūnę. Mitiniais vaizdiniais mąstant, manyta, kad šventinės apeigos būtinos – jos padeda gamtai perkopti į kitą raidos etapą. Taip palaikoma tvarka dievų sukurtame kosmose.

Petrinių saulės šokis. Senovėje manyta, kad diena pradedanti trumpėti po Petrinių. Išties jos tekėjimo ar laidos padėtis horizonte jau pastebimai pasislenka į rytus. O diena keturiomis minutėmis trumpesnė negu per vasarvidį. Kaime sakydavo, kad, atsisveikindama su dangaus kalno viršūne, saulė Petrinių rytą šoka pasidabinusi įvairiaspalviais rūbais. Tačiau tą pamatyti gali tik dori, tyros sąžinės žmonės.

Lietuvoje per Petrines žmonės susirinkdavo kur nors gražioje gamtos vietoje pasivaišinti, pasilinksminti. M. Valančius rašo, kad Petrines Žemaitijoje švenčiamos panašiai kaip Joninės. Vilniaus apylinkių kalneliuose dar ir XVIII a. vykdavę pasibuvimai, kurių papročiuose būta apstu senojo tikėjimo liekanų. Pavyzdžiui, pirmieji vaišių valgio kąsneliai ir gėrimo lašai būdavo aukojami protėvių vėlėms, prašant gero oro antrajai vasaros pusei, brandinančiai derlių. Iš senosios Vilniaus šventės išsirutuliojo garsusis Petrinių kermošius, vykdavęs Antakalnyje, prie Šv. apaštalu Petro ir Pauliaus bažnyčios. Aplinkinių kaimų audėjos čia suveždavo margąsias lovatieses, baltąsias drobėles. Visą aikštę užstatydavo vežimais, iš kurių ir prekydavo. Po atlaidų jaunimas susiburždavo padainuoti vaizdingose Antakalnio kalvose.

Mįslingos tos Antakalnio kalvos. Kodėl būtent šioje vietoje pastatytas Vilniaus baroko perlas – Šv. apaštalų Petro ir Pauliaus bažnyčia? Žvelgdami iš Gedimino pilies kuorų vasarvidžio rytą, saulę matytume patekančią kaip tik virš šios šventyklos kupolo. Tad legendos apie čia kitados stovėjusį senojo tikėjimo dievų panteoną gal nėra vien tik romantiškai nusiteikusių XIX a. istorikų pramanai.

2.1.7. Liepa: šienavimo mėnuo, kirmėlius, liepžiedis

Liepos mėnuo Lietuvoje – įdienojusi vasara. Gamta dar nepavargusi nuo saulės ir diena ilga, o naktys šviesios. Šis mėnuo vienintelis mūsųose be šalnų. Vidutinė temperatūra siekia 16–18 laipsnių šilumos. O lietaus liepą nemažai: nors lyja trumpai, bet per mėnesį iškrenta 80–110 mm.

Liepa – geras metas atostogoms. Tačiau kaime tai tikras darbmetis. Senovėje mėnuo dar vadintas liepžiedžiu, šienavimo, šienapjūčiu, kirmėliumi. Šio mėnesio pradžioje rytinėje Lietuvos dalyje pradeda žydėti liepos ir saulėtą dieną visur pakvimpa medumi. Jei atostogauti planuojama kur pajūryje, tai ten liepos žydi tik antroje mėnesio pusėje. Nedidelis mūsų kraštas, bet kokie fenologinių reiškinių skirtumai! Šienapjūtė ir rugiapjūtė – nelengvi vasaros darbai, todėl patarlė sako: „Dalgė pievon – lašiniai verkia“, mat pjovėjus reikia stipriau ir sočiau pavalgydinti. Lašiniai rasoja ir prieš lietų; todėl itin didelis rūpestis, kad pabjurę orai nesutrukdytų šieną išdžiovinti, pėdus susivežti. Manyta, kad labai svarbi esanti Septynių brolių miegančiųjų diena (liepos 10-oji). Jeigu tada lyja, lietus nesiliaus septynias dienas, o gal ir septynias savaites.

Derliaus valymo pradėtuovės taip pat būdavo derinamos su mėnulio fazėmis, tačiau nebe taip griežtai kaip sėja. Tradicinis rugiapjūtės laikas pagal senąjį kalendorių būdavo nuo Škaplierinės iki Oninių. Fenologinis

to laiko požymis – prisirpusios avietės ir vyšnios. Pirmąjį pėdą iškilmingai kaip svečią – javo ir protėvių dvasią – parnešdavo namo. Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės dieną, liepos 16-ąją, nedirbdavo jokių darbų. Tikėta, kad kas to nepaisys, tam vėtra nuplėšys stogus. Rugiapjūtę baigdavo irgi su apeigomis: iš paskutinių lauko varpų pindavo „jievarą“, į namus parnešdavo pabaigtuvių vainiką. Pabaigtuvės Rytų Aukštaitijoje buvo vadinamos nuobaigomis, Dzūkijoje – pagynomis. Po jų „dienelės trumpyn – darbeliai mažyn“. Aukštaičiai sakydavo: „Kas prieš Jokūbą (liepos 25-ąją) rugius nukirto, duonos turės, o kas po Jokūbo – terbon žiūrės.“ Dar sakydavo, kad troboje po rugiapjūtės pakabintas pjautuvas „užžibina žiburį“ – liepos pabaigoje šviesus paros metas jau gerokai sutrumpėjęs.

Pjovėja, arba duonos ponija, vadindavo šv. Oną (liepos 26-ąją). Suvalkijoje ši metą tokia dainele apdainuodavo: „Ona, Ona, gera žmona, raugė sūrį su smetona, su duona, su uoga, su subine nuoga“ (per šv. Oną karvė atole priganyta duoda daug pieno, jau yra šviežios duonos ir uogos pri-nokusios, bet linai dar auga ir audiniai negreit bus išausti). Jei lyja per šv. Oną, sakydavo, kad rudenį nebus riešutų. Darže tądien reikia apžiūrėti kopūstus ir rankomis jų galvas apspausti, kad geriau suktų.

Mėnesio pabaigoje baigiasi didysis medunešis, tad galima bites kopinėti. Dažniausiai tai darydavo per mėnulio pilnatį. Lietuviui bitė – šventas padarėlis. Bičių gyvenimas – darbštumo, vieningumo, pasiaukojimo bendram labui pavyzdys. Bitės senu papročiu kviečiamos į žmonių vaises: vestuves, krikštynas, prie Kūčių stalo. Triskart pabeldus į avilį, sakoma: „Bitelės, bitelės, ateikit pasivaišint!“ Apie bites nesakoma „išgaišo“, o tik „išmirė“. Bitės, kaip ir žmonės, „valgo“. Mirus jų šeiminkui, apie tai kas iš namiškių turi pasakyti prie avilio, antraip jos bus „išsivestos anapus“. Sakoma, kad ir šokio figūrų bitės žmones išmokino: per didįjį medunešį šokiu žvalgės pasako kitoms bitėms, kur pražydo liepos.

Septyni broliai miegantieji. Kitados manyta, kad antrosios vasaros pusės orams labai reikšminga Septynių brolių miegančiųjų diena, liepos 10-oji. Jei tądien lyja, nesiliaus pliaupti septynias dienas, o gal ir septynias savaites. Jeigu visai nelyja, irgi blogai – derlius bus menkas. Stojus ilgai sausras, senovėje žmonės imdavosi maginių veiksmų, kuriais šaukiamas lietus. Tokių burtų būta ir lietuvių tradicijose. Įdomu, kad nuošalesnėse vietovėse, geriau išlaikiusiose senuosius papročius, tai praktikuojama ir šiandien. Vienas toks „tikras“ būdas lietui prisišaukti žinomas dzūkų kaimuose: trys kaimo našlės turi traukti plūgą išilgai upelio, „ardamos“ vandenį. Rytų kaimynuose išliko dar įdomesnis prosenoviškas paprotys: devynios kaimo našlės gali prisišaukti lietu, kuolais sutartinai pajudindamos iš vietos didoką akmenį, vadinamą Lietaus dievu. Paprastai palyja po trijų dienų. Tada už malonę akmeniui atsidėkojama, padedant ant jo riestainių, saldumynų. Taip pat tikima, kad jo įduboje susirinkęs vanduo yra gydantis.

Septynių brolių dienos ankstų rytą prieš pat saulėtekį galima įžiūrėti patekant Sietyną. Šio žvaigždžių spiečiaus dangaus skliaute nesimatė nuo sėjos pradžios. Paklausę senų žmonių, kiekgi žvaigždžių turi Sietynas, išgirsime vieną atsakymą – septynias. Iš to kildintinas šios dienos pavadinimas, vėlesniais laikais pagrįstas ir krikščioniška legenda apie septynis giliai įmigusius brolius. Kol nebuvo astronomijos ir jos žiniomis paremto tikslaus kalendoriaus, žvaigždynų tekos ir laidos stebėjimai buvo vienintelė galimybė kasmet pasirinkti tinkamus žemės ūkio darbų terminus. Tautos atmintis šiuos prosenoviškus metodus papročių forma išsaugojo iki šiol.

Medkopis senovėje. Bičių teikiama nauda feodalizmo laikotarpiu buvo vienas iš svarbesnių lietuvių pragyvenimo šaltinių. Medus ir vaškas mainais į įvairias žaliavas ir metalo gaminius keliaudavo nuo seno žinomu gintaro keliu į Europą. Medus – vienintelė to meto saldybė, o

vaškas – tai žvakės, varpų ir kitų bronzos liejinių formos. X a. dar 68 proc. Lietuvos teritorijos buvo apaugusios miškais. Kol girios priklausė bendruomenei, bitininkavo visi, kas norėjo ir gebėjo. Pastebėjus uoksan susimetusias miško bites, tereikėdavo pirmam įrėžti medžio kamien savo ženklą. Tokius medžius vadindavo dravėmis, arba drevėmis. Dzūkijos nacionaliniame parke dar ir šiandien likę šimtamečių dravinių pušų. Vėliau uoksus imta ir skobti. Juos uždengdavo plautu – lentele su išpjauta lakta. O kad dravė būtų šiltesnė, medžio viršūnę nupjaudavo ir užkaldavo lentele. Iš tų bitininkų įraižų kamienne išsirutuliojo šeimos ar giminės nuosavybės ženklai, o gal kartais ir kokio bajoro herbas. Lietuvos įstatymai gindavo bitininkystę – paprotinės teisės nuostatos buvo įtrauktos į 1529 m. Lietuvos Statutą ir vėlesnes jo laidas.

Kaipgi pasiekti prie pušies viršūnės svaigiame aukštyje gyvenančias bites? Tam buvo sugalvotas ypatingas įnagis – virvių ir kablių mazginys, vadinamas geiniu. Mokantieji juo naudotis be vargo įkopdavo į medį. Patogiai ant kabančio suolelio atsisėdę, viena ranka dūmindavo dūliu, kita pjaudavo korius. O kad meškos bičių neiškopinėtų, prie plauto ant šakos pakabindavo kuoką. Meška vis stumia ją šalin, kol įsiūbuoja ir gauna per nosį.

XVI a. Lietuvoje pradėjo plisti kelminė bitininkystė. Vis dėlto bityną patogiau buvo turėti prie savo namų. Ypač išgalėjus baudžiavai, kai valstiečiams ėmė labai trūkti laiko saviems darbams. Pirmieji aviliai, vadinti stačiaisiais, buvo tiesiog išskobtas stuobrio gabalas, uždengtas šiaudų stogeliu. Gulstieji buvo patogesni kopinėti, talpesni. Kai sengirės buvo iškirstos, iš Mažosios Lietuvos ėmė plisti šiaudiniai aviliai, o XIX a. pabaigoje atsirado ir rėminiai. Tradicinį lietuvių verslą atgaivinti skatino ir tautinio atgimimo veikėjai, rašę ir vertę knygeles apie bites. Kaimas iš laikė unikalų bičiulystės paprotį – bendrą bičių priežiūrą.

Pagamintą naują avilį bitininkas aprūkydavo šventintomis žolelėmis, į vidų įdėdavo graudulinės žvakės gabalėlį. Žemaičiai avilius darė tik

per mėnulio pilnatį, tikėta, kad tada jie bus pilni medaus. Daug visokių burtų imdavosi bitininkai, kad spiečius kur nepragaištų. Šv. Velykų rytą, varpams skambinant, avilį kelis sykius kilstedavo aukštin. Trijų Karalių dieną šventinta kreida užrašydavo ant avilio tris kryželius. Prieš gegutei užkukuojant, jei ras kur virvagalį, užriš ant avilio kojos. Per Bičių dieną, kovo 25-ąją, į medį keldavo spietinę. Ši ypač traukdavusi spiečių, jei keliant panaudotos vadelės, pavogtos iš anksčiausiai į bažnyčią per Velykas atvažiavusio kaimyno. Retokai, bet pasitaikydavo ir nelabai sąžiningų bitininkų. Tie stengdavosi savo bites paversti plėšikėmis, medaus vagilėmis. Pamaitindavo jas sudžiovinta, sutrinta, su medum sumaišyta gyvate. Arba į lauką išleisdavo per išdžiovintą vilko gerklę. Dar bičių godulį sukeldavo apsmilkydami iš dūminės, į kurią įdėta duonos trupinių iš elgetos „terbos“.

Tradiciniai rugiapjūtės papročiai. Pirmoji rugiapjūtės diena nuo seno vadinta prapjovomis. Į lauką moterys būtinai atsinešdavo duonos: „Tegu duona su duona susieina.“ Anytos supjautą pirmąjį pėdą jaunamartė turėdavo apgaubti lininiu stuomeniu. Parnešdavo jį namo ir kaip brangiausią svečią „pasodindavo“ krikštasuolėn. Už stalo šis pėdas stovėdavo, kol pradėdavo rugius vežti į klojimą. Gubas (rikes, mendelius) laukuose statydavo skirtingai. Žemaičiai bei vakarų aukštaičiai – dažniausiai iš dvylikos pėdų. Rytų aukštaičiai ir dzūkai – iš devynių, dešimtuju pridengdami. Abu šie skaičiai yra kalendoriniai: pirmasis iš saulės, antrasis – mėnulio ciklo. Jei paskutinė guba išėina pilna – labai geras ženklas ateinantiems metams.

Nupjauti rugius stengdavosi iki liepos 26-osios, Oninių. Rugiapjūtę baigdavo apeigomis. Palikdavo nenupjautą paskutinę saują rugių ir iš jos pindavo „jievą“ – tarsi kokią kasą, kurios viršūnę prilenkdavo prie žemės ir prislėgdavo akmeniuku. Lyg sakydami: „Ką iš žemės paėmėme, gražiname jai. Tegu kasmet pasikartoja gyvybės ratas.“ O dainos apie

„jievarą“ rodo, kad tai mitinio Pasaulio Medžio – Visatos ašies – įvaizdis. Kartu ir tiltas tarp mūsų ir anapusinio pasaulio, kur gyvena protėvių vėlės.

Vėlesniais laikais jievaro nebepindavo, nes pobaudžiaviniame kaime įsigalėjo pabaigtuvių vainiko paprotys. Samdiniai jį parnešdavo šeiminkams, įpynę tarp varpų ir baltų gėlių – „kad duonelė baltesnė būtų“. Sakydavo, „laimę parneša“. Uždėdavo ant galvos šeiminkui su vaizdingais palinkėjimais: „Atėjo svetys, vardu rugys. Ir sako: „Kentėjau žiemos laike šaltį, pavasario laike – vandenį, vasaros laike – karščius. Atėjo jaunas ponas, pakirto man kojas ir aš parkritau dirvoje. Pailsėjęs, pagulėjęs atsikėliau, parėjau gaspadinės priėmimo prašyti, nes aš jums duosiu duoną...“ Tada pabaigtuvių vainiką kabindavo gerojon kerčion; kai kuriose vietovėse per Žolinę jį dar pašventindavo bažnyčioje, o grūdus suberdavo sėklon. Kitur vietoj vainiko šeiminkui talka iš varpų nupindavo juostą ir šluotelę. Apjuostas rugiais, jis tą šluotelę merkdavo į vandenį ir pakrapydavo visus talkininkus – tebūna ateinantys metai dosnūs visiems. Įteikus vainiką prasidėdavo linksmybės: jaunimas šėliodavo, erzindavosi, vienas kitą apliedavo vandeniu, tada sėsdavo už vaišių stalo. Taigi papročiai mokė tarpusavio paramos, bendruomeniškumo, meilės darbui.

Šventasis liepos medis. Nuo senų senovės lietuviai liepą būtinai pasisodindavo prie savo sodybos: pirma, kad naudingas; antra, kad gražus ir kvapnus. Krašto miškuose savaiame auga mažalapė liepa, o parkuose rasime per dešimtį jos rūšių. Liepos karna senovėje buvo naudojama vyžoms, krepšeliams, dėklams pinti, virvėms sukti. Iš kamieno išskobdavo visokius indus: ir medui laikyti, ir gorčius, kubiliukus, geldutes, ir kraičlovius, lopšius. Mediena minkšta, perdžiūvusi neskykla. Ir gražiai balta. Dievdirbiai iš jos lengvai išgaudavo skulptūrelių plastiką.

Žinant lietuviškųjų papročių ir tradicijų artumą tėviškės gamtai, neuostabu liaudies dainose aptikti liepos medžio konotacijas bei mitologizavimo pėdsakus. Apskritai liepa yra moteriškumo simbolis. Juk gimus šeimoje mergaitei, prie sodybos pasodinama liepaitė, berniukui – ažuoliukas. Gyvenimo dalia, likimą senajame baltų tikėjime žmogui skiria deivė Laima. 1867 m. per Rytprūsius ir Kuršių neriją keliavo smalsus Berlyno žurnalistas Otas Glagau. Aplankęs Rambyno kalną, išgirdo dar daug pasakojimų apie kitados čia atlikinėtas pagoniškąsias apeigas. Viską kuo smulkiausiai užrašęs, pridūrė: „Rambynas ir dabar yra šventas kalnas: seni ir jauni lipa į jį su gilia pagarba... Laima irgi tebėra gyva lietuvininkų širdyse. Beje, ji nebepatiesia paklodės kūdikiui gimstant, nebešaukia balsu Rambyne, kai gresia netikėtas pavojus, bet žmonės ją tebelaiiko likimo lėmėja ir laimės deive. Ištikus netikėtai nelaimei, lietuvininkai, kurie visi yra griežti fatalistai, dar šiandien sako: „Taip Laima lėmė“, arba ką svarbesnio užsimodami pradėti: „Su Laima laimėsiu!“ O ir Laimos liepa prie Bardėnų kaimo, Rambyno pakalnėje, daugiau kaip 600 metų senumo medis, iš kurio šaknų išaugę trys kamienai, dar šiandien laikoma didžiausioji pagarboj. Kadaisė visos liepos buvusios pašvėstos Laimai, o jos šventė buvo birželio gale, kai žydi liepos.“¹³⁰ Šioms istoriografinėms žinioms antrina liaudies daina, kur liepos „viršūnėlės aukso žiedu, liemenėlis – sidabrėliu“.

2.1.8. Rugpjūtis: šilius, degėsis, pjūtis

Artėjantį rudenį išduoda rugpjūčio naktys. Kaskart tamsėjančiame skliaute nusidriekia balzguna Paukščių Tako juosta. Netrukus vakaro sutemose ja kelias gerviu bei žašų virtinės. Rugpjūtis arba pratėsia

¹³⁰ Glagau O. Lietuvininkų buitės ir būdas. Iš: *Lietuvininkai*. Vilnius, 1970, p. 233–234.

vasarą, arba atkelia vartus rudeniui. Mėnesio vidutinė temperatūra yra 16,2 laipsniai šilumos, o jo pabaigoje nukrinta žemiau nei 15 laipsnių. Lietaus prilyja mažiau – apie 74–76 mm; rečiau grumena ir perkūnija.

Šį mėnesį, kitados turėjusį pjūčio, degėsio, šiliaus, pjūmonies mėnesio vardą, jau galima pasidžiaugti vasaros dosnumu. Rugpjūčio pradžioje prinoksta vasariniai obuoliai, galima pasikasti bulvių, baigiami pjauti ir vežti javai. Kad tik oras nepablogėtų... Javus veždavo per pilnatį, sakydavo užteksiant jų visiems metams; stengdavosi suvežti penktadienį, ryšių mazgus dėti į viršų, o ražus atsukti mėnulio link. Arba į pirmąjį vežimą kartu įmesti tris akmenis, parvežtus padėti šalinėje – tegu pelės grauš tuos akmenis, o ne javus.

Mėnesio viduryje (rugpjūčio 15-ąją) – labai graži Žolinės šventė. Pašventinus bažnyčioje užaugintą derlių, žiemkenčių sėklą, žolynus vaisiams, susitinkama su giminėmis, pasidalijama naujienomis, pasiguođžiama bėdomis, pasidžiaugiama vasaros darbų sėkme. Priežodis net įsakmiai skamba: „Kas neateina per Žolinę, tas bus neturtingas.“ Nebendrausi su artimaisiais, liksi vienas bėdoje, nelaimėje.

Švč. Mergelės Marijos adoracija mūsų krašte sukaupė daug ir senojo tikėjimo relikty. Štai Lietuvoje yra apsireiškimo vietų; dažnai tai pėduoti akmenys prie šaltinio ar gaivaus upelio. Tokie akmenys yra, pavyzdžiui, Zigmantiškių kaime (Pakruojo rajonas), prie Skudutiškio (Molėtų rajonas). O Burbiškio dvaro laukuose (Radviliškio rajonas) buvęs akmuo su Marijos pėda tapo jos skulptūros postamentu. Mitologai teigia, kad šioje tradicijoje žymūs prosenoviškojo laumių kulto aidai. Laumės sakmėse – likimo lėmėjos, doros ir moralės mokytojos bei sergėtojos. O štai derliaus gėrybių šventinimas aiškiai byloja apie šiuo vasaros metu buvusį andainykštės žemės dievybės pagerbimą. Lietuvoje ji buvo žinoma Žemynos vardu; užrašytos senuose raštuose išliko maldelės į Žemynėlę žiedkelėlę. Apibendrinus pastebėjimus apie moteriškas mitines būtybes tampa aiš-

ku, kodėl Žolinė Lietuvoje yra tokia reikšminga šventė, o kraštas neretai pavadinamas Marijos žeme.

Po Žolinės pjaunamas vasarojus. Patarlė sako: „Po šv. Roko (rugpjūčio 16-osios) su vakariene nėr strioko“, – jau galima vakarieniauti ir šviečiant lempai, t. y. saulei nusileidus, neskubant, pasikalbant – miegui laiko užteks. Nuo vasarvidžio dienos trukmė sutrumpėjo jau dviem su puse valandos.

Rudens nuojauta nuspalvinta gandrų išlėkimo diena. Tai šv. Baltramiejus, rugpjūčio 24-oji. Gandrai pirmieji palieka gimtinę. Kartu „išsineša“ ir pavakarius, kurių nuo tos dienos šeimininkė šeimynai jau nebeduoda, nes diena gerokai sutrumpėjo, o darbų sumažėjo. Jei ši diena graži, tikėdavosi sauso rudens. Apie šį laiką seniau pjaudavo avis. Beje, ir šv. Baltramiejaus simbolis – peilis, mat šventajam už tikėjimo sklaidą buvo gyvam nulupta oda. O valstiečiams ši diena žymi laiką ėriukams ir avims pjauti. Kad kailis būtų tvirtesnis, tai reikia daryti per mėnulio senagalį. Veislei stengdavosi palikti gyvulius, atsivestus per jaunatį. Iš vasaros darbų belikęs linarautis. Linus raudavo su talkomis ir stengdavosi darbą suskubti per senagalį, tikėta, kad tada jų pluoštas bus minkštesnis.

Laurynas – paskutinioji Perkūno diena. Manoma, kad senovėje rugpjūčio 10-oji, o krikščioniškame kalendoriuje šv. Lauryno diena buvusi paskutinė iš devynių dienų, skirtų dievaičiui Perkūnui pagerbti. Rude niop jo galios silpsta, po šios datos griaustinis nebepavojingas – jei ir sudunda, namų nebeuždega. Per šią šventę darbų nedirbdavo, nes tuo dar galima perkūną prisišaukti. O iki šv. Lauryno nevalia kepti bulvių, obuolių, antraip gali užklupti ankstyvos šalnos. Iš šios dienos oro spėdavo būsimųjų metų orus: „Jei šią dieną perkūnija ir lyja – bus geri metai, jei tądien nėra lietaus – bus gaisringi“, „ugnis ponavos“. Šeimininkės tądien rankomis apglosto kopūstų galvas, tardamos, kad kietesnės susisuktų. O javų vežti į klojimą negalima – gali supleškėti. Tam darbui tinkamiausias

laikas yra mėnulio pilnatis. Tada vasarojaus užteksią visiems metams. Per delčią suvežtų javų varpos bus „prisimerkusios“, blogai kulsis. Dylant mėnuliui sukrautus javus ne taip smarkiai ir pelės kapojančios.

Šv. Lauryno dieną bažnyčioje šventinamas medus arba lydytas sviestas – bus vaistas suskaudus gerklei. Biteles laikas rengti žiemai, t. y. pamaitinti, avilius apšiltinti.

Žolinė ir šv. Rokas. Rugpjūčio mėnesio viduryje – dvi labai svarbios bažnytinės šventės, kurių liaudiškosios tradicijos įprasmina tam tikrą valstietiškos gyvenmenos etapą. Tai Žolinė, Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų diena, rugpjūčio 15-oji, ir šv. Rokas, rugpjūčio 16-oji. Pirmoji labiau buvo sureikšmintą Aukštaitijoje, Dzūkijoje ir Suvalkijoje, antroji mėgstama Žemaitijoje.

Norint pajauti lietuvišką šventės dvasią, reikia per ją pabuvoti nedeliame bažnytkaime. Iš visų pusių į bažnytėlę renkasi baltomis skarutėmis apsigobusios moterėlės, nešinos margaspalvėmis puokštėmis. O tos ypatingos: įdėta visų auginamų javų po varpą, pramaišiu su gražiausiomis darželio gėlėmis. Pašventintos ir sudžiovintos jos laikomos krikštatuolėje, ant kampinės arba kur už šventųjų paveikslų. Naudojamos tik svarbiam reikalui: jų truputį dedama, statant naują namą, į pirmojo vainiko sunėrimą ties gerąja kerčia arba į kiekvieną kampa; ir į naujo avilio kamputį. Jomis pasmilkoma priartėjus grėsmingam audros debesui, susirgus žmogui ar gyvuliui. Žemaitijoje ir kai kuriose kitose Lietuvos vietovėse šventųjų žolynų dėdavo ir į mirusiojo karsto pagalvėlę. O iškūlus varpas grūdus suberdavo aruoduosna ar mieguosna, kur laikoma sėkla. Taip pašventindavo būsimąjį derlių. Pietinėje Lietuvos dalyje įprasta ir išaugintas daržoves bažnyčioje šventinti. O iškilniąją šventę vadindavo labai paprastai – Kopūstine.

Šventąjį Roką dievdirbiai vaizduodavo kaip pavargusį keliautoją – su lazda ir žaizdota koja, prie kurios prigludęs šunelis. Įspūdingai jo diena

paminima Gruzdžiuose. Miestelio simboliu tapo stebuklingai sovietmečiu išsaugota šventojo skulptūrėlė. Ji dabar vėl stovi dailioje mūrinėje koplytėlėje, atstatytoje pagal senas nuotraukas.

Atsisveikinimo su gandrais diena. Gandrai pirmieji palieka gimtinę. Dažniausiai apie rugpjūčio 24-ąją, šv. Baltramiejų. Atsisveikinimo su gandrais diena užbaigia ciklą, kuris senovėje buvo reikšmingas formuojant žemdirbiškąjį kalendorių, paremtą fenologiniais reiškiniais. Iš čia likęs paprotys tądien burti likimą: merginos, kur nuošaliau iškasusios duobutę, po kurio laiko pasižiūrėdavo, kas joje. Jei ras voratinklį, ištekės už turtingo, jei skruzdėlytę – už varguolio, o jei varlę – nevertėjo net prasidėti su tais burtais... Jei rugpjūčio 24-ąją gražus oras, galima tikėtis sauso rudens. Po šios dienos jau niekas bičių nekopinėja, gyvuliai į ganyklas išleidžiami laisvi, nes javų plotuose palikusios tik ražienos.

Ši diena turi ir istorinę prasmę: 1495 m. šv. Baltramiejaus dienos išvakarėse Europos miestų pavyzdžiu Vilniuje buvo įkurtas pirmasis – aukšakalių – cechas. Greitai jais pasekė ir kiti amatininkai. Sostinėje bei kituose miestuose buvo įkurti siuvėjų, kalvių, šaltkalvių, katilių, odininkų, balnių ir šikšnių, audėjų, stalių, mūrininkų, dailidžių, liejimų, salyklininkų, aludarių, mėsinių, druskių, chirurgų ir barzdaskučių cechai. Kiekvienais metais rugpjūčio 24-ąją vykdavo amatininkų šventė. Gražu ir prasminga būtų atgaivinti amatų šventę, pagerbiant mūsų auksarančius meistrus, pasidžiaugiant jų dirbiniais, pratęsiant senąsias tradicijas.

Linarovio talkų papročiai. Kai maždaug nuo pusės stiebelio ilgio nubyra žemutiniai lapeliai, linų brandumas pasiekia geltonosios rauties laipsnį. Norint gauti gerų sėmenų, linai raunami vėliau, galvutėms parudavus ir ėmus „skambėti“. Vieno sėjimo plotą reikėdavo nurauti per dieną ar dvi, todėl linaroviui būdavo telkiamos talkos. Jos vadintos atbūtinėmis, nes kaimynams už pagalbą reikėdavo tuo pačiu atsilyginti. Darbą

Darbą pradėdavo „moteriška“ diena, kaip seniau sakydavo, – „seredoj“ ar „subatoj“. Darbo sparta priklausydavo nuo barvedės, patyrusios darbininkės, paskirtos rovėjų. Garbinga pareiga, bet nelengva: visos į barvedę žiūri. Jei sukraipo barą, juokaudavo, kad gausianti kreivą vyrą. Jei gražiai veda, pabaigoje apvainikuojama lino karūna.

Linai būdavo raunami dvejopai: saujelėmis ir pėdais. Saujelėmis rauta klotiniam, dargintinam rasoje pluoštui, pėdais – tik mirkytiniam. Klotinių linų saujelės Lietuvoje vadintos skirtingai: gubele, krūvute, mendelaičiu, kučkele, rautine, gervele, pėdeliu, šereliu, šlituke. Kartais pasitaikydavo beraunant rasti du suaugusius lino stiebelius. Tai lynė arba lininas: jis lemia rovėjai sveikatą, sėkmę, laimę, netekėjusiai – gerą vyrą.

Atokvėpio valandėlę nuskambėdavo talkos daina. Įdomu, kad linariovio dainose dažni labai išmoningi, keistų garsažodžių priedainiai. Štai keletas: „Traktum naktum, ves pampam, ves pampam, ves pandūdas cicilviknėjo“, „Ok sandar vandar vaspatrektar, minasetar setar vetar“, „Čindžir vindžir, šokto brokšto“. Lyg svetimžodžiai, lyg burtažodžiai ar užkeikimai...

Baigdamos darbą linienoj, paskutines saujas rovėjos džiaugsmingai sviesdavo į viršų: „Valio! Linų, linų! Baltų linų!“ Itin smagios linarūtės talkos būdavo Žemaitijoje ir šiaurinėje Lietuvos dalyje. Ten nuo seno buvo paprotys nurautus linus, nušukavus galvenas, tuojau pat merkti į linmarką. Tai jau vyriškas darbas. Taigi į talką susirinkdavo visas kaimo jaunimas. Darbas neprailgdavo, pokštaujant ir dainuojant. O pabaigoje – patalkiai su smagia muzika ir šokiais.

2.1.9. Rugsėjis: paukštlėkis, rudugys, viržių mėnuo

Tai mėnuo, senovėje bene daugiausia iš visų turėjęs skirtingų pavadinimų: rudens, viržių, rujos, dagos, rudugys, paukštlėkis, šilinis. Rugsėjis – paskutinis vasaros mėnuo, o kartu ir rudens pradžia. Vidutinė oro temperatūra yra 11,9 laipsniai šilumos. Rugsėjo viduryje šalnos nudažo saulės spalvomis liepas, beržus ir klevus, o apie lygiadienį – ir ažuolus. Smulkiu lietučiu ir dulksna prilyja 50–100 mm. Šį mėnesį dorojamas vasaros derlius ir pasirengiama kitų metų žemės ūkio darbų ciklui. Astrologinė rudens pradžia – lygiadienis, rugsėjo 22-oji.

Svarbiausias šio mėnesio darbas – rugių sėja. Jo laikas – apie Sėmenę, rugsėjo 8-ąją. Senoliai taip sakydavo: „Kad Sietynas ateis lig auštant į pietus – laikas rugius sėti.“ Aukštaičiai žino tiksliau: rugius reikia sėti po pilnaties, antrąją arba trečiąją dieną. Kenkėjai mažiau rugius puola, jei šie pasėti per senagalį. Manyta, kad geriausia sėmenija tada, kai pučia šiaurės vėjas, danguje smulkūs debesėliai, o rytą rūkas ir gili rasa. Sėjėjas, kol nebaigs darbo, neskusdavo barzdos, nekeisdavo baltų marškinių, neidavo pirtin. Stengdavosi, kad jo darbo niekas nematytų, neaplenktų, – tada rugiai gerai derės. Sėjos metu šeiminkė nieko iš namų neskolindavo, kad duonos nepritrūktų. Užbaigti sėją reikėdavo iki tol, kol beržai ims gelsti ištisomis kasomis.

Dar vienas žemdirbio rūpestis rugsėjo mėnesį – linų merkimas ir klojimas. Šis darbas paprastai būdavo dirbamas apie šv. Kryžiaus išaukštinimo dieną, rugsėjo 14-ąją. Geras pluoštas bus, jei linai pakloti per mėnulio pilnatį, nepučiant šiaurės vėjui. Senoliai turėjo tokį paprotį: iš paskutinės saujos paklodavo ratelį, panašų į saulę, vidurin įdėdavo akmenuką ir sakydavo: „Saulut, saulut, kaip tu šviesi, taip baldyk ir šiuos linelius.“

Kitas didelis, dažnai atliekamas su talka rugsėjo mėnesio darbas – bulviakasis. Jo metas – apie Mykolines, rugsėjo 29-ąją. Tądien svarbu, iš

kurios pusės pučia vėjas, tokie būsią ir žiemos orai. Dar sakoma, kad šakniavaisius į rūsį geriausia dėti per mėnulio pilnatį. Pirmas maišas pilamas į pietų pusę, tada per žiemą bulvės neiššąla. Kol kasamos bulvės, draudžiama jas kepti – daugiau neaugs. Kur talka, ten juokai, šmaikštavimai: „Kaip šiemet bulvės? – Penkias apžiojęs, pašvilpti gali!“, „Kam biedni žmonės skūrą lupa? – Bulvėms“.

Mykolinės senovėje buvo itin svarbi rudens data – duoklių metas. Sūpylus į aruodus išaugintą derlių, būdavo privalu atskirti kunigaikščio dalį. Šią dieną kalendoriuose žymėdavo šv. Arkangelo Mykolo trimitas bei svarstyklės geriems ir blogiems darbams palyginti. Tačiau valstiečiui pastarosios labiau primindavo, kad teks atseikėti nemažą derliaus dalį.

Atokvėpis po darbų – Alutinis, alaus ragautuvės. Vėliau ši senovės šventė buvo sutapatinta su šv. Mato diena, rugsėjo 21-ąja. Sakydavo, kad „nuo Mataušo vanduo ataušo“, – nuo šios dienos nebegalima maudytis ežere ar upėje ir net vėžius gaudyti.

Rugsėjis – grybų mėnuo. Geriausiai jie dygsta „ant jauno“, o baravykai – jeigu rytais tvyro rūkai, per patį senagalį. Yra daug ženklų gamtoje, kurie rodo, koks bus ruduo ir žiema. Jei daug uogų ant šermukšnių ar riešutų, tai ruduo bus šlapias. Jeigu laukinės bitės pasidariusios gūžtas žemėje, urvuose, ne ant žolės – ruduo bus sausas ir šaltas. Jei baigus kasti bulves dar pulkuojasi varnėnai – iki žiemos toli.

Žiemkenčių sėjos papročiai. Rudenėjant vakarais matomas vis anksčiau patekantis Sietynas. Tai Plejadės – padrikasis žvaigždžių spiečius Tauro žvaigždyne. Iš visų žvaigždėto dangaus šviesulių Sietynas folklore minimas dažniausiai. Sietyno ryšį su sėjos pradžia atskleidžia ir etiologinės sakinės. Pasakojama, kad velnias nujojęs Švč. Mergelės Marijos sietą, kuriuo miltus sijodavusi. Teko šv. Morkaus prašyti, kad atimtu. Tačiau besigalynėjant su velniu sietas buvo suplėšytas, naudoti nebetiko. Taip ir liko kabėti ant dangaus. Sietyno sakmių kilmė yra aiškiai

ikirikščioniška. Švč. Mergelė Marija tikriausiai buvo Žemyna, šv. Morkus – Perkūnas, velnias – požemio valdovas Velinas. Iš esmės tai yra metų rato, žemdirbių kalendorinio ciklo mitas. Perkūnas atkovoja iš Velino žemę naujam augmenijos tarpsniui, vėlyvą rudenį persvarą ima Velinas. Jis užrakina, gruodu sukausto žemę.

Pavasariį Sietynas besileisdamas vakaro žaroje primena, kad metas dirvą arti: „Sietynėlis pažare – jautelis vagoje.“ Dangaus skliaute vėl trumpam pasirodo apie liepos 10-osios rytmetį. Daugelio Europos tautų papročiuose šis reiškinytis siejamas su lietingojo periodo pradžia. Ne kitaip ir mūsų krašte: tai Septynių brolių miegančiųjų diena. Sietynas aukščiausiai pakyla – kulminuoja – rugsėjo pradžioje. Tada ir būna tradicinis žiemkenčių sėjos metas. Sėmene vadindavo rugsėjo 8-ąją, Švč. Mergelės Marijos gimimo dieną. Taigi Sietyno stebėjimas buvo labai nadingas darbų terminams nustatyti; iš čia ir spiečiaus, vadinimo broleliu, sužmoginimas.

Žiemkenčių sėjai ūkininkai ruošdavosi itin kruopščiai. Sėjos rytą visa šeimyna būtinai kartu sėsdavo pusryčių – tada vilkas bandos neišgrobstys. Dairydavosi, ar nepamatys apie namus šmėžuojančios voverės. Tai būtų negeras ženklas – ateis bado metai. Pagal aukštaičių įpročius geriausias laikas pradėti sėją – toji savaitės diena, kurią pats sėjėjas gimęs. Visiškai netinka jaunatis – tada rugių šiaudai susmunka. Dar sėjos pradžią padėdavo išrinkti paukščiai. Kai gervės būriais, ne po vieną, pradeda į dausas lėkti – tinkamas sėjai metas. Arba tilvikai, bėginėdami po dirvoną, ima šaukti: „Pilk, pilk, pilk.“

Rudens lygiadienis, Alutinis. Astronomai rudens lygiadienį žymi Svarstyklių žvaigždyno ženklu. Svarstyklės tarsi sulygina dieną su naktimi. Per astronominį lygiadienį saulė pateka tiksliai rytuose ir leidžiasi tiksliai vakaruose. Jos azimutas horizonte kasdien sparčiai kinta. Todėl lygiadienio datą nesunku nustatyti net ir labai primityviomis

priemonėmis: pasižymint saulės zuikučio vietą ant palangės, įsidėmint kokį nors reljefo ypatumą tolumoje. Yra Lietuvoje didelių akmenų, išdėstytų išilgai rytų ir vakarų krypties. Tad saulė virš jų patekėdavo būtent per lygiadienį. Dvidešimt šešių akmenų virtinė stūkso paslaptingoje Stabinės kalvoje, Tauragės rajone. Tai rodo, kaip baltų gentims buvo svarbu metus skirstyti ketvirčiais ir tuo pagrindu sudaryti žemdirbišką kalendorių.

Gamtoje apie šį laiką įvyksta ryškūs rudens pokyčiai. Atokvėpi nuo darbų vadindavo Alutiniu, Ragautuvėmis. Tai nėra paprastos kaimynų ir giminių vaišės. Alus būdavo daromas ne įprastinis, o apeiginis, kuriuo šventės metu apšlakstomos trobos durys, langai ir visos kertės – aukojama namų dievybėms. Apeiginiamalui reikėjo paimti devynias saujas pirmojo pjovimo javų, kiekvieną saują padalyti į tris dalis, sumalti ir daryti alų. Tad apeigų vyksmą nusako Mėnulio kalendoriniai skaičiai. Alaus gėrimas senovėje nebuvo dirbtinės linksmybės pramoga. Šiam ritualui naudoti ragai, apkaustyti žalvario ar sidabro žiedais, išpuoštais mitologiniais simboliais, rodo jo svarbą.

Tie patys mėnulio skaičiai gali būti pravartūs ir ilgesniems laiko tarpams matuoti. Rugsėjo pabaigoje miške vyksta kanopinių žvėrių – elnių ir briedžių – vestuvės. Todėl vienas iš senovinių rugsėjo pavadinimų – rujos mėnuo. Medžiotojų pirmykštei bendruomenei šis metas galėjo būti svarbus laiko atskaitos taškas: po trijų mėnulio ciklų – viduržiemis, dar po trijų – pavasaris, po devynių – vasarvidis. Laikas sužinomas stebint, kaip mėnulis iš pilno virsta į „ragučius“. O jo fazių kaita diktuoja ritmą ir miško gyvūnijai: mėnuliui dylant kanopinių patinai pameta savo puošniąją ragų karūną.

Vėjų diena – žiemos pranašas. Rugsėjo 24-oji yra Mykolinės, Vėjų diena. Mat pagal senovinius tikėjimus tos dienos rytmečio vėjo kryptis išpranašaujanti būsimosios žiemos orus. Jei vyrauja vakaris, žiema bus

permaininga, su atlydžiais, jei pietys – šilta, jei rytys arba šiaurys – snieginga. Giedra per šią dieną žada itin šaltą žiemą. Labai galimas dalykas, kad kadaise tądien ir atnašauta senojo tikėjimo dievui Vėjopačiui, dar vadinamam Bangpūčiu. Jo išvaizdą aprašė XVII a. pabaigos autorius M. Pretorijus. Pasak jo, tai toks dviveidis stabas išpūstomis lūpomis, ant galvos jam nutūpęs gaidys, rankose jis laiko žuvį ir statinaitę. Vėjopatis valdąs aštuonis vėjus. Pradedant nuo šiaurinio (žiemelio), jie tokie: audenis (aušrinis), žeminis, ožinis, pietvis (launagis), šakšinis (pilvinis, gintarinis), aulaukis, vakarynė. Šio dievo garbei slapčiomis būdavo sudeginamas medinis šaukštas; gal todėl, kad „neišpūstų žuvienės iš šaukšto“. Būtent šio dievo ramybės negalima drumsti žvejojant po saulės laidos. Iš kurios pusės per Mykolines vėjas „atbėga“, toks bus dažnesnis ir žiemą. Vėjų savybės yra tokios skirtingos, kad patyrę žvejai jas jaučia tiesiog fiziškai. Vakarų pusės vėjus žvejai laiko derlingais, nešančiais gausų laimikį. Rytiniams pučiant, tinklai būna tušti. Pietvakaris, aikštingasis vėjas, pakelia nuo jūros dugno pilvę – organinės kilmės dumblą, iš kurio ant paplūdimio pažyra gintarai. Pietrytis ir pietinis vėjai pavasarį vadinami perkūno ožiais. Pučiant jiems, į tinklus dažniau pakliūva unguniai. Šakšinis – tai nuo Vokietijos, saksų žemės, pučiantis vėjas.

Vėjo kryptį žvejui parodo vėtrungė. Kuršmarių bukanosių valčių – kurėnų – jos ypatingos, unikalios Europoje. Iš vėtrungės galima sužinoti, kam priklauso valtis, iš kurio žvejų kaimo ji atplaukė. Kuršmarių vėtrungės – puikūs tautodailės dirbiniai. Marių ar jūros platybėse žmogus yra toks menkas ir pažeidžiamas, kad norom nenorom ieško ryšio su stichijų dvasiomis. Stiebas – simbolinė jungtis tarp vandenių ir dangiškojo pasaulio. Ženklaai vėtrungėje pabrėžia šį ryšį, suteikia globos ir saugumo jausmą.

Struktūriškai vėtrungėje galima išskirti tris dalis: viršūnę, priešvėjinę ir pavėjinę. Viršūnėje dažnai vaizduojama saulė ir žalčiai – dangaus ir vandenių priešprieša. Vėlesnėse vėtrungėse šis hierarchinis ženklas

pakeičiamas net valstybės herbu. Priešvėjinėje dalyje dažni rombai pri-
mena žemę, sausumą. Arčiau stiebo esančios segmentinės žvaigždės
vaizduoja metų ratą, padalytą į šešias dalis pagal saulės kraštinius tekos
ir laidos azimutus. Virš šio pasaulio struktūros simbolio išpjaustinėja-
mas namo siluetas – tik žvejas žino, kokius pavojus tenka įveikti grįž-
tant į gimtuosius namus. Pavėjinės dalies simbolius galima priskirti kas-
dienei buičiai. Jais žvejai vaizdavo savo trobesius, šeimos gausą, valčių
skaičių ir kitą turtą. Taigi kurėno puošnioji vėtrungė – žmogaus ryšio su
Visata simbolis.

O štai pajūrio žmonės, kurie norėdami pragyventi neplaukdavo į ma-
rias, bet ardavo žemę, rugsėjo 29-ąją mena kaip Dagotuves. Prosenoviš-
kas žodis *daga* reiškia brandą ir derlių, taip pat sudygusius žiemkenčius.
Todėl ir sakoma: „Kokia vaga, tokia ir daga“, – kaip pavasarį išpurensi
dirvą, tokį ir derlių gausi; „Iki dagos pritek naudos“, – turėk ką valgyti
iki naujo derliaus.

Obuolių gardumas. Štai papūtė šiaurys, ir pažiro, pabiro auksi-
niai lapai. Soduose obelų lapams nukritus, sušvyti aukso obuoliai. O
kaip jie kvepia! Ypač pakėlus šaltut šaltutėlį iš žolės, rasos lašelyčiais
nupraustą...

Ruduo labai tinkamas laikas sodams sodinti, seniems atnaujinti. Kuri
gi kaimo sodyba mūsų krašte neturėjo sodo? Po 1920 m. žemės reformos,
skirstantis į viensėdijas, valstiečiai žemės sodui negailėjo. Ir pirmiau me-
delius pasodindavo, tik paskui trobesius statydavo. Obuolys – bene vie-
nintelis gardumynas kaime. Tradiciniai lietuviški obuoliai: alyviniai, sal-
diniai, raudondryžiai, pepinai, antaniniai.

Kadangi obelis nuo senų senovės auginamas prie namų vaismedis, tai
turi ir simbolinę prasmę. Pirmasis apie tai studiją 1923 m. parašė tautos
patriarchas dr. Jonas Basanavičius. Ji vadinosi „Apie obuolį lietuvių dai-
nose bei pasakose ir vestuvių apeigose“. Autorius rado daug bendrybių

tikėjimuose, paplitusiose indoeuropietiškos kilties tautose. Tarkime, obels vaisius laikytas meilės ženklui. Pasakos karalaitė meta obuolį į šaunių bajoraičių būrį, kuris sugaus, už to ir ištekės. Dainų mergelė paprastai vaikšto po rūtų darželį, o bernelis – po obuolių sodą. Apskritai obelis – stebuklingos galios medis. Nepalengvinsi jos naštos, nenupurtysi šakų – nepadėsi nuo raganos pabėgti.

Ir tradiciniuose papročiuose vis obels nepamiršta. Sodinti obelis geriausia jaunam mėnuliui esant. Derlių galima pagausinti, į šaknų tarpus įdėjus po akmenuką, arba duobėn įmetus duonos, pabarstyto druska. Dar kaime sakydavo, kad obelaites ar kriaušeles turi sodinti vyras ir žmona drauge: vienas palaiko medelį, kitas apkasa šaknis, tada vaismedis netušciai žydės, bus labai derlus. Skiepyti medelius geriausia jaunam mėnuliui stojus. O skiepus patartina nusipjauti mėnesio trečiąją dieną, tai derliaus galima tikėtis jau trečiais metais. Yra dar vienas paslaptingas būdas obelių vaisingumui padidinti: tereikia ant šakos pakabinti pantį, rastą vieškelio dulkėse, tokį, apie kurį taip pasakyta: „Nei iš linų, nei iš kanapių, nei vyta, nei suktas, tik vėjo ryšis.“ Jeigu obelis ar kriaušė vis neveda vaisių, tai reikia ją apmušti elgetos botagu. O kad kirminai lapų negrauztų – obels šakas pasmilkyti džiovinta gyvate.

Tikėta, kad obuolių negalima skinti po saulės laidos, nes tada likusieji ant medžio labai kirmys. Ir neleisdavo moteriškai lipti į medį obuolių raškyti: obelis nustos vesti vaisius arba apskritai nudžiūs – juk tai Ieva gundė Adomą paragauti uždrausto vaisiaus. O jau tėvų ar senelių sodintą obelį nukirsti – tikrai didelis prasikaltimas. Jeigu jau būtinai reikia sodą naikinti, tegu kas svetimas tai daro, antraip nelaimę galima prisišaukti.

2.1.10. Spalis: septintinis, lapkristis, visagavis

Spalio mėnuo dar vadintas septintiniu, spaliniu, lapkrisčiu, visagaviu. Septintuoju šis mėnuo buvęs pagal archajiškąjį žemdirbių kalendorių, pradedantį metus nuo pavasario – augalų vegetacijos ciklo pradžios. Spaliui tenka pirmoji rudens pusė; vidutinė mėnesio oro temperatūra – 6–8 laipsniai šilumos. Tačiau kai mėnesio pradžioje vidutinė paros oro temperatūra krinta žemiau nei 10 laipsnių šilumos, ištinka gilios šalnos. Tuomet gamtoje vyksta labai svarbūs pokyčiai: šalnos nuauksina klevus, beržus, kaštonus. Dar savaitė kita – ir medžių šakos lieka nuogos. Spalio pabaigoje lapus numeta ir ažuolai. Šio mėnesio pabaigoje, kai vidutinė paros temperatūra nukrinta žemiau nei 5 laipsniai šilumos, baigiasi augalų vegetacija.

Tik mėnesio viduryje paprastai sulaukiama keleto šiltų ir malonių dienelių, vadinamų „bobų vasara“. Su rytmečio rūkais, rasos karoliukais ant voratinklų, gervių ir žąsų voromis padangėje, ypač tamsiai mėlynais ežerų vandenimis. Tai toks tarpelis tarp vienas po kito nuo Atlanto lekiančių rudeninių ciklonų.

Laukuose spalio mėnesį būdavo baigiamas bulviakasis, išmėžiamas ir apariamus mėšlas. Taip pat suvežami atsikloję linai. Jų dar laukė tolesnė „mūka“: išmirkyti ir vėjo perkošti, jaujoje buvo džiovinami, minami, braukiami, šukuojami, kol rankoje likdavo švelnutė sruoga verpimo ratelio kuodeliui. Daug pasakojimų, dainų liko iš linamynio talkų; jauja – tarsi kokia įdomybių ir paslapčių skrynia. Ko tik ten neatsitikdavo rudens vakarais, ypač jeigu kas užrūstindavo dievaitį Gabjaujį...

Senoliai sakydavo, kad žiurkės bulvių kaupuose neėda, jeigu jos sudėtos mėnuliui dylant. Rudeninis mėžimas turėjo būti atliekamas per delčią. Būdavo parenkama diena, kai nepučia šiaurės vėjas – tada lėčiau pūva. Pūdymui arti tas laikas irgi palankus, nes piktžolės neišsikeroja.

Spalio pabaiga – geras metas sodą atjauninti arba naują užveisti. Čia vėlgi pravartu į mėnulį pasižvalgyti. Vaisinius medelius reikia sodinti esant jaunam mėnuliui, tai greitai duos derliaus. Jaunas mėnulis nepalankus vyšnioms sodinti: nors jos gausiai žydės, tačiau vaisių nemegs. Priešpilnis – geriausias metas tai daryti.

Šeiminkinių rūpestis – priruošti daržovių atsargų žiemai. Liaudies patirtis moko, kad geriausia kopūstus raugti esant senam mėnesiui: tada jie kieti, gero skonio, negenda. O burokus geriau užraugti per jauną: tai bus minkšti ir gerai suverdantys.

Apie žiemą būdavo spėjama iš daugelio požymių. Jeigu gervės ar žąsys skrenda aukštai, ruduo bus ilgas. Jeigu ant ažuolo daug gilių, bus šilta žiema. Jei spalvis ūkanotas, žiemą bus daug sniego. Jei spalvis šaltas, tai sausis bus gražus. Jei spalį pasirodė sniegas ir kiškis tris dienas išgulėjo neišėjęs iš miško, pėdų nepadarė, tai sniegas jau nenutirps.

Spalio mėnuo baigiasi didžiausiu rudens gėrybių – „Simajudo“ – turgumi. Jo data – tai šv. apaštalų Simono ir Judo šventė, spalio 28-oji. Kaip pažymi XIX a. etnografas L. Jucevičius, seniau tai atitikdavo Paminėklų dieną, kuria prasidėdavo rudeninės mirusiųjų pagerbimo apeigos.

„Bobų vasaros“ dienos. Iš kur toks savotiškas šių saulėtų dienų pavadinimas? Kitados apie šį metą būdavo pagerbiamos ir rudens gėrybėmis apdovanojamos gimdyvių pribuvėjos – bobutės. Jų rūpestis buvo palengvinti gimdymą, priimti kūdikį, jį nuprausti, slaugyti gimdyvę pirmosiomis dienomis po gimdymo. Rašytojas J. Tumas-Vaižgantas taip apibūdino kaimo pribuvėjos vaidmenį: „Vaikelio atkvietimas į šį pasaulį buvo šventas darbas, gal net maldos darbas, nes taip ji daugindavo Dievo garbintojų. Ji čia dalyvavo didžiausioj šeimyninėj šventėj ir giliausioj gamtos paslapy. Ji tuo metu buvo gamtos būtinybė, neišmetamas garsas akorde, o ne asmuo, savais tikslais įsibrovęs.“¹³¹

¹³¹ Tumas-Vaižgantas J. *Apysakos*. Vilnius, 1974, p. 134.

Jei gimdymas būdavo sunkus, pribuvėjos griebdavosi ne tik gydomųjų žolelių, įvairių procedūrų, bet ir magiškų priemonių. Liepdavo atrakinti visas duris ir dėžes, atlapoti spintas, atvožti skrynių dangčius, ištraukti dūmtraukio sklendę, išnešti laukan krosniadangtę, išvesti iš tvarto gyvulius. Gimdyvei išpindavo kasas, atsegdavo drabužius, atmazgdavo visus raištelius. Namuose suslėpdavo visus aštirus daiktus, uždegdavo jungtusių žvakes, kad gimdyvė mažiau skausmo patirtų. Pirmąkart gimdančiai duodavo suvalgyti jauniklės vištos padėtą pirmąjį kiaušinį. Dar gimdyvę vedžiodavo aplink stalą arba ji turėdavo pereiti per ližę, prijuostėje nunešti arkliui avižų.

Gimus mergaitei, ją priimdavo su rankšluosčiu, kad užaugusi būtų gera audėja. O kad būtų ir turtinga, guldydavo ant kailinių. Jokiais būdais ne ant plunksnų pagalvės – per anksti iš namų išskrisianti. Trumpam padėdavo ir ant žemės, kad nebijotų žemės vargų. Šiame paprotyje slypi prosenoviškas tikėjimas, kad Žemė yra visos gyvybės gimdytoja.

Gimus berniukui, nupraustą ir suvystytą pribuvėja pirmiausia paduodavo tėvui sakydama: „Iš tolimiausių ir nežinomų kraštų atvyko pas tave negirdėtas nematytas svečias. Jis sakosi esąs tavo giminaitis. Ar nori pamatyti, paimti, savo sūneliu pavadinti?“ Tada guldydavo prie mamos: „Palaimink, motinėle, kad augtų svetui naudon, tėvams ir giminėms džiaugsmui.“

Dėl užmokesčio už savo triūsą pribuvėja niekada nesiderėdavo. Dalį jo susirinkdavo „pardavusi“ krikštynų svečiams „bobutės košę“. Baigę rudens darbus, suvalę nuo laukų derlių, žmonės vėl prisimindavo gerąsias bobutes ir aplankydavo su dovanomis.

Senoviniai rudens sambariai. Jau nuvalytas derlius, sukauptos atsargos žiemai – kaip tuo nepasidžiaugti. Garsus XV a. lenkų istorikas J. Długošas taip rašė apie lietuvių rudens rūpesčių užbaigą: „Lietuviai <...> turėjo savo šaliai būdingą senovinį apeiginį paprotį: prisirinkę žemės

duodamų vaisių, spalio mėnesio pradžioje drauge su žmonomis, vaikais ir šeimynykščiais eidavo į miškus, kuriuos laikė šventais, ir tris dienas iš eilės savo dievams aukodavo jaučius, avinus bei kitus gyvulius – sudegindavo juos; o pasibaigus trijų dienų aukojimo apeigoms, imdavo puotauti: žaidė, šoko, valgė ir numesdavo maisto bei nuliedavo gėrimo kaip auką dvasioms. Tarp visų kitų šis aukojimas buvo ypač svarbus ir kasmet atliekamas, ir niekam nevalia buvo jo nepaisyti.¹³² Laikas istoriko raštuose nurodytas pagal senąjį kalendorių, dabar tai atitiktų mėnesio pabaigą.

Vėliau tokia šventė, kur vaišinos ir protėvių vėlės, pradėta vadinti rudens sambariais. Tikėta, kad kartu su derliumi į namus iš laukų sugrįžta ir vėlės, ten globojusios pasėlius. Labai gerai vėlių vaišinimo paprotys išlikęs Latvijoje. Maistas vėlėms būdavo sudedamas į dubenį ir nunešamas į klėtį, prie aruodų. Po kurio laiko galima dubenį su maistu parsinešti atgal ir visiems valgyti. Tai padaryti privalo pats šeimininkas – ir ne bet kaip, o eidamas atbulomis, ir dar turi apnešti aplink trobą. Pro pravertą langą šeimininkė klausia: „Kas ten eina?“ Šeimininkas atsako: „Dievulis su galesčio kupina ranka.“

Pavaišinus vėles, joms sakoma: „Pavalgėte, vėlelės, ir išeikite“, ir dar su lazda brazdinama po visas keturias trobos kertes. Ypač atkakliai vėlės genamos lauk, jeigu namuose ar giminėje tais metais kas nors mirė.

Triukšmingoms rudenio apeigoms prigijo „vėlių turgelių“ pavadinimas. Tikėtina, kad ir gyvenvietė su didžiuliu piliakalniu Merkio upės vingyje, ne per toliausiai nuo Vilniaus, bus gavusi Turgelių vardą kaip pagoniškas religijos centras. Ten net po Lietuvos krikšto ant piliakalnio vykdavusios rudens sambarių apeigos.

¹³² Dlugošas J. Lenkijos istorija. Iš: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 576.

Sodinant vyšnelę. Spalio mėnuo – geriausias metas sodinti vaismedžius, atjauninti sodus. Pagal senelių pastebėjimus būsimasis derlius labai priklauso nuo to, kokia buvo mėnulio fazė sodinant medelį. Delčia – tinkamas laikas vyšnaitėms: gausiai megs, o ir kenkėjai, sodų ligos mažiau puls.

Vyšnia yra turbūt pirmasis lietuvių prie namų pasisodintas vaismedis. Įdomu, kad žemaičiai vyšnią tarmiškai vadina „viešne“. Sakytume, atėjūne, svečiu mūsų krašte. Didysis kalbininkas K. Būga rašo: „Ir su vyšnia, ir su viešnia (viešne) lietuviai turėjo pasižinti vėliau, kada slavėnai, atėję iš anapus Pripeties balų, įsibrovė lietuvių gyvenamam žemės plotan. Iš Voluinės, kame auga ir laukinių vyšnių, slavėnai bus jų atsinešę ir į naująsias savo sodybas, šiaurėsp nuo Pripeties, Nemuno, Berezinos ir Dauguvos upių sritin.“¹³³ Visa tai atsitikę, pasak K. Būgos, V–VII a. O pats žodis *vyšnia* reiškias sakingą medį.

Senajoje lietuvių religijoje ir mitologijoje vyšnių sodas turėjo šventumo aurą. Ypatinga tai vieta, tarsi kokia sodybos ramovė. Dainoje girdime: „Lėksiu pas tetušio, pas baltos matušės, į vyšnelių sodnelį, pas deimanto langelį.“ Taigi čia galima susitikti ir pasikalbėti su artimųjų vėlėmis... „Ir atskrido, atplasnajo gegutėlė vyšnių sodan“, – taip skamba kitoje dainoje. Gegutės balsu deivė Laima bylojanti, gyvenimo lemtį išsakanti. Štai iš kur burtas, kaip merginai ateitį sužinoti. Nulauš vyšnios šakelę pirmosios žiemos šventės išvakarėse (katalikų kalendoriuje pažymėtos šv. Andriejaus vardu, lapkričio 30-osios) ir laikys pamerkusi ant palangės iki saulėgrīžos. Jeigu Kūčių dieną ras apsipylysią baltais žiedeliais, visi jos lūkesčiai išsipildys. Vaikinių kalba „vyšnią nuskinti“ reiškia merguželę pabučiuoti – „raudonos lūpelės kai vyšnelės uogelės“.

Apie vyšnių sodo dievybę Kirnį užsimenama J. Lasickio knygelėje „Apie žemaičių dievus“, parašytoje apie 1580 m. Autorius sako: „Kirnis

¹³³ Būga K. Kalba ir senovė. Iš: *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959, p. 199–201.

globoja prie paežerėje stovinčios tvirtovės augančias vyšnias. Norėdami jį permaldauti, žemaičiai papjautus gaidžius sumeta tarp vyšnių ir prismaigsto ten degančių vaškinių žvakių.¹³⁴ Labai retas atvejis, kad būtų aprašytas senosios baltų religijos ritualas – atnašavimas dievybei. Maldos kelias dievopi – sode išaugusi vyšnelė su „devyniom šakelėm“. O dievybės Kirnio vardą kalbininkai kildina iš indoeuropiečių protautės žodžio, reiškiančio kaulavaisį.

Miglų ir šalnų metas. Upių bei ežerų vanduo sulaiko šilumą, tad švintant iš jų kyla ir driekiasi miglos tumulai. Kaimo aštraliežuviai ir iš to rastų ką pasakyti smagaus: „miglą pūsti į akis“ reiškia įžūliai meluoti, „miglos košė“ – visiškas žiopylis, „miglos padauža“ – vaiduoklis. Šiuolaikiškas palyginimas: „Šioje mūsų migloje devyni Londono rūkai paklysti gali.“

Ypač vaizdingų posakių esama apie šalną: „Ko čia trepsi kaip šuva ant šalnos?“, „Lenda kaip šalna po stogu!“, „Ieškok dilgynių po šalnos“ (tai reiškia, kad jau per vėlu), „Tėvo visi bijo kaip šalnos“, „Jisai ateina ir vėl išlekia kaip šalna“ (labai greitas). Arba supeikiant kieno nors padarytą darbą: „Koks te jo darbas: kur kliūvo, kur nekliūvo, pereita kaip šalnos“, „Reik darbo žiūrėti, o jeigu mėtysis kaip šalna patvoriais, nieko neturės“. Ir sukeikiant: „O kad tave šalna!“ Kartais labai apibendrintai, bet teisingai pasakoma: „Kaip šalnai – mums visur negerai.“

Senbernių kaime dažnai pavadina „šalnakandžiu“. O jei apie obuolį ar kriaušę taip pasakys, reiškia, kad yra vėlyvosios rūšies. Gyvulys gali būti „šalno“ plauko, toks su balšvu atspalviu. Šalną su vėju, tas gamtos stichijas, nuo seno žmogaus norėta prisijaukinti, tad kviesdavo tuodu prie vaišių stalo, net Kūčių vakarienės: atidaro duris ir šaukia vidun.

¹³⁴ Lasickis J. *Apie žemaičių dievus*. Vilnius: Vaga, 1969, p. 19.

2.1.11. Lapkritis: spalinis, gruodinis, vėlių mėnuo

Senovėje mėnesį vadindavo spaliniu, gruodiniu, vėlių mėnesiu. Išties, koks gi lapkritis, jeigu tik vienas kitas lapelis belikęs. O jeigu jų ilgiau užsibūna medžio viršūnėje, o ne ant žemutinių šakų, tai rodo būsiant nelabai rūsčią žiemą. Vidutinė oro temperatūra tesiekia 1–5 laipsnius šilumos; šlapdriboomis ir įkyriai smelkiančiu lietumi iškrenta 40–95 mm kritulių.

Lapkritis – visų lauko darbų pabaiga. Antroji rudens pusė prasideda, kai tris dienas kiaurai merkiančiu, „kiauliniu“ lietumi palyja. Šio mėnesio darbai daugiausiai jau po stogu. Patarlė sako: „Visi šventi atėjo – pats renkis į gryčią ir po pažasčia riekę nešk.“ Kartu su derliumi iš laukų tarsi grįžta protėvių vėlės, ten globojusios pasėlius ir javo brendimą. Lapkričio pirmosiomis dienomis – Visų Šventųjų diena ir Vėlinės. Prisimenami šeimos mirusieji, aplankomi ir sutvarkomi jų kapai, aukojama elgetoms. Plevena žvakių liepsnelės kapuose – atmintis ir pagarba sušildo protėvių vėles. Anksčiau buvęs paprotys kapinių kampuose uždegti ir laužus. Apskritai baltų laidojimo papročiuose visais laikais būdavo apeigų su ugnimi.

Pagrindinė lietuvių derliaus šventė kitados būdavusi irgi lapkričio pradžioje. Ji vadinta Ilgėmis, o apeigos – sambariais. Jų metu garbinti pagoniški dievai Žemininkas ir Žemyna, jiems aukota naminių gyvulių pora. Žmonės vaišindavosi ypatingu alumi „ant trejų devynerių“. Jam reikėdavo paimti 9 saujas įvairių pirmojo pjovimo javų, kiekvieną saują padalyti į tris dalis, iškūlus sumaišyti su miežiais, tada sumalti ir daryti alų. Kiekvienas vaišių dalyvis gaudavęs jo triskart po devynis kaušelius. Taigi šių apeigų vyksmą diktudavo Mėnulio kalendoriaus skaičiai.

Didieji šio mėnesio darbai yra kūlimas ir linamynis. Manyta, kad jei per mėnulio pilnatį kulsi, bus pilnas aruodas, grūdai gerai byrės, o jei per delčią – pelės nekapos. Žemaitijoje gyvavo priežodis, kad kulti reikia

turgaus dieną, tada daugiau byra. Į svirnus geriausia supilti baigiant mėnuliui dilti. Iškūlus javus, būdavo švenčiamos pabaigtuvės, arba patalkiai. Joms pjaunamas gaidys, kad anksti nebežadintų į darbą. Tai senos dievaičio Gabjaujo šventės aidai.

Lapkritis fenologų vadinamas priešžiemiu. Tradiciniame kalendoriuje irgi susiduria rudens bei žiemos šventės. Šv. Martynas (lapkričio 11-oji) – paskutinė iš tipiškų rudeninių švenčių. Šv. Klemenso dieną, lapkričio 23-ąją, žvejai pasirūpina valtimis – jos ištraukiamos iš vandens ir padedamos sausai. O štai šv. Kotrynos dienos, lapkričio 25-osios, išvakarėse senberniai meldžiasi, kad gautų gerą žmoną. Pirmąją tikrą žiemos šventę būdavo laikoma šv. Andriejaus diena (lapkričio 30-oji).

Orai lapkritį taip būdavo spėjami: jei mėnesio pradžioje pasirodo pirmasis sniegas, tai po mėnesio bus tikra žiema. Kurią savaitės dieną iškrinta pirmasis sniegas, tądien ateinančiais metais negalima sėti linų – bus juose daug piktžolių. Jei lapkritis lietingas, tai žiema bus snieginga; jei šaltas – žiema bus lengva.

Vėlinės – atminimo liepsnelių vakaras. Vėlinių metas – virsmo taškas ir gamtoje, ir žmogaus dvasioje. Kosminiu šalčiu alsuoja prasiverianti vakarais dangaus bedugnė. Joje ryškėja balzguna juosta, besidriekianti per visą skliautą, – tai Paukščių Takas. Mūsų senoliai jį vaizdavosi kaip Vėlių Kelią ar Pasaulio Medį. Medžio šaknys – požemio dievybių valdose, o jo šakose spindi dangaus šviesuliai. Ir senieji antkapiai paminklai – krikštai – primena medžio siluetą. Medžiu mirusiųjų vėlės iškeliaudavo į dausas, esančias toli vakaruose, už devynių vandenų.

Per Vėlines plevena atminimo liepsnelės ant artimųjų kapų. Ugnele sušildyti šaltoje žemelėje besiilsinčių prabočių šešėlius – ši tradicija yra labai sena. Archeologai, tyrinėdami baltų genčių laidojimo papročius, visų laikų kapuose randa ugnies pėdsakų. Gal buvo tikima, kad, išeinant į anapus, ugnis turi apvalyti sielą nuo visokios bjaurasties, prikibusios

žmogui gyvam esant. Dzūkijoje kai kur ir šiandien dar gyvas paprotys per Vėlines sukurti kapinėse laužą. Jame sudeginami seni išvirtę, apipuvę kryžiai.

Mite apie mirusiųjų deginimo papročio atsiradimą (pasakojimas apie žynį Sovijų pravoslavų vienuolio užrašytas 1261 m. vadinamoje Malalos kronikoje) sūnus ruošia mirusiam tėvui guolį nakčiai, t. y. laidoja skirtingais būdais – žemėje, medyje, ugnyje.

Įrengiant kapą senovėje didelė reikšmė teikta ir akmeniui. Akmenų vainikais būdavo apjuosiami žuvusių karžygių pilkapiai arba iš jų sukraunamas tarsi namelis mirusiajam. Taip akmuo atskirdavo gyvųjų pasaulį nuo mirusiųjų. Po akmeniu – vėlių valdovo Velino karalystė. Laidotuvių apeigos išreikšdavo ir pagarbą išėjusiam, ir tam tikrą jo baimę: būdavo atliekamos ir tam, kad pasitraukęs iš gyvųjų netaptų vaiduokliu. Iš šio istorinio patyrimo ir bus kilę sudėtingi laidojimo, Vėlinių ir kitų mirusiųjų paminėjimo dienų, žiemos meto švenčių papročiai.

Linų globėjo Vaižganto diena. Lapkričio mėnuo senovėje vadintas ir spaliniu – kaimo jaujoje pradedami darbai su linais. Lapkričio 5-oji senovėje būdavusi linų globėjo Vaižganto diena. Apie jos apeigas žinoma tik iš rašytinių šaltinių. XVI a. autorius J. Lasickis knygelėje „Apie žemaičių dievus“ taip rašo: „Trečią dieną po Ilgių merginos garbino dievą Vaižgantą (Waizganthos), kad iš jo malonės turėtų pakankamai linų ir kanapių. Pati aukščiausia mergina, prisipylusi į sterblę paplotėlių, vadinamų sikiais, stovėdama viena koja ant suolo, kairę ranką iškėlusį aukštyn, laiko joje arba liepos arba guobos plačią žievę (iš jos jie sau net apavą pinasi), o dešinėje turi alaus ąsotį ir šitaip kalba: „Vaižgante, dievaiti, išaugink man tokius aukštus linus, kokia aš aukšta esu, ir neleisk mums nuogiems vaikščioti.“ Paskui išlieja ant žemės alaus dievui, paplotėlius taip pat išbarsto iš prijuostės ir išdalija visiems. Ir jei apeigos metu ji tvirtai stovi, širdy visi tiki, kad kitais metais bus puikus linų derlius. O jei

susvyravusi atsiremia kita koja, kyla abejonė dėl būsimo derliaus.¹³⁵ Įdomu, kad po šio teksto J. Lasickis netikėtai priduria: „Kaip jie tiki, taip ir būna...“

Tokiomis apeigomis būdavo pažymima itin svarbi gairė linų apdojimo darbuose. Suvežus dargintus laukuose linus į jaują, jie pavedami kitos mitinės būtybės – Gabjaujo – globai. Vaižgantas rūpinosi tik linų augimu; už tai jam dabar ir atsidėkojama alaus bei sikių auka. Kiti linų darbai – mynimas, braukymas, šukavimas – jau Gabjaujo, jaujos šeimininko, rūpestis.

Linamynis ir kūlimas įveikiami su talka, tada besidarbuojant labai linksmai „šnekasi“ spragilai. Kuliant dviese: „Pats su pačia!“ arba „Cupu-lupu!“; trise: „Pats su pačia, merga trečia; senis, senė ir piemenė“; šešiese: „Lenta nutašyta, priemenėje pastatyta...“ Pirmieji baigę kūlimą turėjo teisę pašiepti kaimynus, atnešdami jiems „kuršį“ – didelę šiaudinę lėlę. Prasiveria jaujos durys – vidun įvirsta margai išpuoštas „kuršis“, o jo nešėjai leidžiasi į kojas. Nelaukiamas ir nemylimas tai svečias. Gavus tokią dovaną reikia kuo spėčiau užbaigti kūlimą ar mynimą, kad savo ruožtu galėtum „kuršį“ toliau boginti. Lietuvių etnografijos tyrinėtojai mano, kad būtent šiuose archajiškuose papročiuose išlikęs prisiminimas apie kitados garbintą Gabjaujį – pagoniškąjį jaujos dievą.

Šv. Martynas, Baltojo oželio šventė. Lietuvių tradiciniame kalendariuje lapkričio 11-oji – ganiavos pabaiga. Balandžio 23-ąją galvijai išgenami į pievas, lapkričio 11-ąją suvaromi tvartuosna. Gyvenant feodalinėje sanklodoje ši diena buvo paskutinis įvairių prievolių atidavimo terminas. Dvarui ir valstybei – duoklės, samdiniams ir kaimo amatininkams – jų metų uždarbis. Po šios dienos žemė paliekama žiemos poilsiui – jau niekas jos nebedrįsdavo „judinti“. Per šv. Martyną kalviui, kerdžiui, malūninkui valstiečiai už darbą atpildavo javais. Kartu išsirinkdavo ir kaimo

¹³⁵ Lasickis J. *Apie žemaičių dievus*. Vilnius: Vaga, 1969, p. 23.

vyresniusius, ginčų teisėjus (kaimo seniūnus – „šaltyšius“, Mažojoje Lietuvoje – „šepius“). Tvarkos simbolis kaime buvo gaidys, tad mediniuose liaudiškuose kalendoriuose tą dieną žymėdavo dviejų besikapojančių gaidžių ženklu. Jame galima įžvelgti ir šaltojo bei šiltojo pusmečių priešpriešą. Pabaigus ganiavą ir laukų darbus, nebereikia keltis „su gaidžiais“. Tad gaidį pjaudavo kaip auką dievybei, globojančiai gyvulius.

Ne kasmet iškart po lapkričio 11-osios laukus užkloja sniego patalai. Tad ganiava kiek ir prasitęsavo. Piemenėliai, likę be kerdžiaus priežiūros baigti ganiavos, nekantriai laukdavo pašalo. Kad greičiau pasnigtų, apie baltą pamiškės beržą vesdavo baltą oželį ar ožką. Du piemenys imdavo ją už ragu, o mažiausią užsodindavo raitą. Tas, kuris pavėluodavo užgroti Sekminių rageliu, turėdavo įsikąsti ožkos uodegą. Kiti eidavo iš paskos ir dainuodavo: „Oi ožkela, tu baltoja, kokia tu graži! Aisma aplink baltų beržų, kad būt greit žiema...“

Smagios ir įdomios būdavo piemenėlių išdaigos: šiuose žaidimuose slypi baltiškoji tautos praeitis. Baltasis oželis – tai padėkos auką („atpirkimo ožys“) gamtos dievybėms už visas rudens gėrybes, suruoštas atargas sunkiai žiemai.

Tradicinis šios dienos valgis – kepta žąsis. Valgant žiūrima, koks jos krūtinkaulis: jeigu tamsus, tai žiema bus šalta ir snieginga, jeigu šviesus – šilta, o sniego nedaug. Visi žinodavo, jei „per Martyną žąsis ant ledo, per Kalėdas ant vandens“.

Pirmoji žiemos šventė – šv. Andriejus. Labai svarbi žiemos švenčių dalis – burtai ir ateities spėjimai. Ypač smalsauja jaunutės merginos – bene sužinos ką apie likimo skirtąjį bernelį. Pavakare temstant nubėga prie šulinio, triskart apeina jį atbulomis ir būtinai prieš saulės kryptį, barstydamos paskui save kanapes ar aguonas. Pašnibždomis taria: „Andriejau, Andriejau, kanapes sėju, atsiųsk man padėjėją kanapėms rauti.“ Nubarsto ir takelį nuo šulinio iki trobos, aguonų „pasėja“ ir apie lovą.

Tada suvalgo ką nors sūraus vakarienei ir eina miegoti. Per sapną atjos raitelis prie šulinio žirgo girdyti – tai tas ir bus tikrasis.

Kiekvienas šių „burtų“ veiksmas labai prasmingas, mitologiškai pagrįstas – čia slypi senoviškasis pasaulio sandaros įsivaizdavimas. Ateitis sužinoma bendraujant su dvasių pasauliu. Mirusiųjų pasaulyje laikas sustingęs ir suledėjęs, todėl ten tarp praeities ir ateities nėra skirtumo. Šulinyje atsispindi kelias į anapus. Sakoma: „Šulinyje žvaigždės ir dieną matyti.“ Taigi šis kelias – Paukščių Takas, kitados vadintas Vėlių Keliu. Juo ir ateina žinia iš protėvių pasaulio. Ėjimas atbulomis – tai magiškas laiko stabdymas, kad būtų grįžtama į tą metą, kai buvo gyvi išėjusieji anapus. Tris kartus pakartotas veiksmas būtinai pasiekia tikslą.

O jeigu miestietė mergina sugalvotų išsiburti sau ateitį senoviškais būdais? Iššeitis yra: tereikia po lova, ties galva, pastatyti dubenį vandens, ant jo viršaus uždėti balaną – „tiltą“. Ką susapnuos tuo tiltu jojantį arba kas už rankos paėmęs ves – tas bus tikrasis. Tik dubuo turi būti molinis, o balana – iš nedažyto medžio.

Valstiečiui amžinas rūpestis: ar ateinantys metai bus derlingi, kokie vyraus orai ir kaip seksis ūkio darbai? Spėdavo šitaip: jei per šv. Andriejų gausu sniego – išaugs geras vasarojus, ypač užderės pupos, žirniai, vikiai. Jei saulėta – gerai derės daržovės, o jei šalta – vasara bus karšta ir su perkūnijomis. Jeigu drėgna – gražiai rugiai žydės ir bus pilni aruodai grūdų. Po šv. Andriejaus žmogus jau drąsiai galėdavo į mišką važiuoti, mat meška įmigo žiemai, o giriose karaliauja briedis.

2.1.12. Gruodis: siekis, adventas, Kalėdų mėnuo

Tai pats tamsiausias mėnuo metuose. Saulutė retsykais švysteli pažeme ir nusidriekia ilgi pamėkliški šešėliai. Dažni vėjai, tačiau sniego dar ne daug – 30–70 mm. Vidutinė oro temperatūra jau neigiama – 2–4 laipsniai šalčio.

Gruodis senovėje vadintas siekiu ar saiku (tai vardas tryliktojo mėnesio, kuris buvo pridedamas keliamaisiais metais, derinant saulės ir mėnulio ciklus), dar ir Kalėdų mėnesiu. Po Lietuvos krikšto saulėgrįžos laukimo metas buvo sutapatintas su adventu. Šiuo susikaupimo, kūno ir dvasios apšalimo laikotarpiu prasideda bažnytinių švenčių metai. Prosenoviški tautos papročiai tarsi savaime įsiterpė į adventą. Štai, pavyzdžiui, tikėta, kad tuo metu negalima kirsti medžių nei malkoms, nei statybai. Tokių malkų liepsna su baisiausiu trenksmu išlėksianti pro kaminą ir uždegsianti trobesius. Surestą iš advento metu kirštų sienojų namą lankančios dvasios; jos vaitoja ir brazdinasi naktimis.

Senų senovėje žmogus, vadovaudamasis mitine galvosena, manydavo, kad piktosios žiemos jėgos nužudo augmeniją, įkalina saulę. Tad reikia imtis dievų veiklos: apeigomis sukurti Visatą iš naujo, ir laikas vėl pradės tekėti, vėl sugrįš saulutė ir suvešės augmenija. Tradicinėse gruodžio mėnesio lietuvių šventėse išliko nemaža senųjų tikėjimų. Tai liudija ir švenčių pobūdis: jos neskubios, truncančios keletą dienų, reikalaujančios ilgo pasirengimo, nes gaminami ypatingi valgiai, persirengėlių kaukės ir pan. Žiemos šventėse bendraujama su protėvių vėlėmis, taip siekiant numatyti ateitį, būsimų darbų sėkmę, ateinančių metų derlių. Būdinga, kad yra draudžiamų darbų, ypač susijusių su sukimo judesiu: negalima verpti, malti girnomis ir t. t. Matyt, taip buvo vengiama sutrikdyti natūralią gamtos ciklo eigą, saulės grįžimą. Per adventą nevalia linksmintis ir šokti, tačiau dzūkai, susirinkę vakaroti, eidavo ratelius,

dainuodavo liaudies dainas. Iš jų pačios archajiškiausios, menančios dar gentinės medžiotojų bendruomenės gyvenimą akmens amžiuje, yra apie devyniaragį elnią. Tose dainose žymūs totemizmo atšvaitai (elnias – pramatė, globojanti medžiotojų gentį); mito apie pasaulio sukūrimą nuotrupos (ant elnio ragų kalviai nukala „aukso kupką“ – saulę); senojo Mėnulio kalendoriaus relikvai (devynios elnio ragų šakos – savaitės trukmė, skaičiuojant laiką pagal mėnulio fazes).

Iš darbų valstiečiams gruodį būdavo likęs linamynis; na, dar ir meitėlių reikėdavę paskersti. Skerstuvėms svarbu parinkti tinkamą metą – būtinai reikia atsižvelgti į mėnulio fazę. Paskerdus per mėnulio priešpilnį ar pilnatį, mėsa tinkama greitai vartoti, per delčią – laikyti. Iš kiaulės kasos išvaizdos galima spėti, kokia bus žiema. Jei kasos pradžia stora, tai žiemos pirmoji pusė bus šalta.

Įpusėjus gruodžiui, galima pastebėti, kad tekėdama saulė jau beveik nustojo slinkti į pietryčius. Dabar porai savaitių ji tarsi stabtelės horizonte, po to prasidės jos kelionė atgalios, į ilgesnį šviesų paros metą. Taip sulauksime žiemos saulėgrįžos; pagal astronominį kalendorių tai bus gruodžio 22-oji. Tačiau kaip šventė daugelio kraštų ir tautų kalendoriuose saulėgrįža švenčiama kiek vėliau – gruodžio 25-ą dieną; tarsi įsitikinusi, kad diena tikrai jau nebetrumpės. Katalikų kraštuose tai šv. Kalėdos, iškiliai pažymimos nuo IV a. kaip kūdikėlio Jėzaus gimimo diena. Kristus – krikščioniškajam pasauliui patekėjusi saulė...

Senoliai sakydavo, kad gruodžio orai lemia visus metus: jei gausu sniego, tai bus geras vasarojus, jei daug saulėtų dienų – užderės daržovės, jei šalta – vasara bus karšta, su perkūnijomis, jei drėgna – gražiai žydės rugiai.

Avelių ir arklių dienos. Gruodžio pradžioje dažnai pasninga, dirvą sukausto gruodas, naktys tada tampa šviesesnės. Tad ir į naktį per slenkstį iš namų žengti nebe taip baugu: mėnesiena blizga tūkstančiuose

ledo kristaliukų. Todėl gruodžio 4-ąją dieną lydi toks priežodis: „Šv. Barbora naktį pravaro.“ Tradiciniame kalendoriuje ši diena yra skirta avelių ir ožkų globai. Šv. Barbora esanti jų patronė. Todėl moterims nevalia ką nors daryti su avies vilna: negalima austi vilnonių skarų, užtiesalų, vynioti siūlų, mesti vilnonių verpalų, megzti pirštinių ar megztinių. Tvirtai tikėta, kad, šių draudimų nepaisant, kalėdinio kirpimo vilnos būsią nedaug, o ir ta pati prasta – susivėlusi, šiurkšti. Ir žiemą avys dėl to nedaug ėriukų teatsivesiančios. O kalėdinis avių kirpimas apskritai laikytas geriausiu – žiemai avelės užsiaugina tankią ir šiltą pavilnę.

Kaimyninėje Latvijoje išliko paprotys per šv. Barborą vaikščioti persirengėliais. Šventinis valgis – sriuba su bulviniais kukuliukais ar leistiniais. Visuma papročių byloja, kad po šv. Barbaros įvaizdžiu slepiasi senojo tikėjimo dievaitė, avių ir ožkų globėja. Tik tikrasis vardas išdilo iš tautos atminties. XVI a. istoriografiniai šaltiniai mini prieauglio mitinį globėją – Ėraitinį.

Avys bei ožkos yra pirmieji žmonijos istorijoje domestikuoti gyvuliai. Manoma, kad indoeuropiečių protėvynėje – gal tai buvo pietinės Kaukazo priekalnės – didelės kaimenės pernelyg nuganė kalnų pievas. Prasidėjo dirvos erozija ir žmonėms su bandomis teko iškeliauti ieškoti naujų ganyklų. Tai ir buvusi viena iš svarbiausių indoeuropiečių pasklidimo po pasaulį priežasčių. Žiemos švenčių metu išskirtinis dėmesys avelėms – labai būdinga tradicija ir Latvijoje, ir mūsų krašte.

Šv. Mikalojaus dieną, gruodžio 6-ąją, būdavo pamaloninami arkliai, dėkojama jiems už sunkų rudens triūsą. Į ėdžias šeimnininkas sočiai pripildavo avižų, aptaškėtų juodo gaidžio krauju, kad arkliai peržiem išbūtų tvarte sveiki, pavasario sulauktų stiprūs. Archeologinių tyrinėjimų duomenys liudija, kad baltai tarp indoeuropietiškos kilties tautų išsiskiria kapinytų, kuriuose laidota su žirgais, gausa. I tūkstantmetyje karžygiai laidoti kartu su žirgu arba į kapą dėta žirgo galva ir kanopos. Žirgai, kaip ir žmonės, buvę su įkapėmis. Prie apynasrio – žalvario pakabučiai

su mitologinių gyvūnų atvaizdais, į karčius įpintas gintariukas. Žirgas, tolimų karinių išvykų bendražygis, buvo sudvasintas, priartintas prie žmogaus. Lietuviai per tūkstantmečius išsaugojo unikalią arklių veislę – žemaitukus, kurie yra tiesiogiai kilę iš laukinio Europos arklio.

Šv. Liucija, Šviesos diena. Gruodžio 13-oji – Šviesos, arba šv. Liucijos, diena. Šventoji Liucija – III–IV a. sandūroje Sirakūzuose gyvenusi mergelė. Neišsižadėjo krikščionybės nei grasinama atiduoti į gėdos namus, nei deginama ugnimi, žudoma kalaviju. Iš šios legendos buvo sureikšmintas tyrumo ir ugnies simbolika, taip reikalinga šio meto gamtos nykimo slėgiamam žmogui.

Gruodžio viduryje, nors dienos dar labai trumpos, naktys jau ne tokios juodos, nes šerkšnas, gruodas, o kartais ir pirmas sniegelis jas kiek prašviesina. Nuo gruodžio 13-osios vakarai nebeilgėja – saulė kokią savaitę leidžiasi vis tuo pat metu. Diena dar kiek trumpėja iki saulėgrįžos, bet todėl, kad ryte saulutė vis „pramiega“, pateka vėliau. Žmonės ilgiau vakaroja namuose. Senovėje – prie balanos, žvakės, aliejaus lemputės.

Kitados šią dieną buvo atliekamos ugnies pagerbimo apeigos. Tradiciniame lietuvių kalendoriuje atsekama tam tikra simetrija: žiemos šventės turi savo vasaros priešpriešą. Per vasaros saulėgrįžos (Rasos, Kupolių) šventę pagerbiama dangiškoji ugnis – saulė. Jos garbei ant karties iškeliamas uždegta stebulė, visų trumpiausią naktį ant kalnų liepsnoja laužai. Žiemos saulėgrįžos metu laukiama grįžtančios saulės. Tad ypatingas dėmesys skiriamas jos spindulėliui, prijaukintam žmogaus namų židinyje.

Šviesos dieną uždegtą žvakelę savo namuose, praskaidrinsime ilgujų naktų vakarą. Toliau kas vakarą – vis po vieną daugiau, taip sukursime švenčių laukimo nuotaiką. Nuo Šviesos dienos iki Kalėdų žmonės atidžiai stebėdavo orą: kiekviena diena atitinkanti kitų metų eilinių mėnesį; pavyzdžiui, kokia gruodžio tryliktoji, toks bus sausis, keturioliktoji – vasaris, penkioliktoji – kovas ir taip toliau. Svarbu įsidėmėti, kiek

kurią dieną šviečia saulė ar yra šalta, kada darganoja ir panašiai. Burdavo ir taip: paberdavo prie namų slenksčio dvylika žiupsnelių druskos, atitinkančių dvylika mėnesių, ir po kurio laiko žiūrėdavo, kuris labiau sudrėks, tas mėnuo ir bus lietingiausias.

Kalėdiniai prekymečiai. Gruodis – šventinių turgų metas. Ko gausiai užaugo, ko per daug podėliuose – turgun. Ko pasigesi žiemą, ko trūksta šventiniam stalui – iš ten.

Lietuvoje būta skirtingų prekymečių. Vadinti jie taip pat skirtingai: kermošiais, jomarkais, mugėmis. Kermošius – prekyba, lydinti kokią nors bažnytinę šventę, atlaidus. Žodis kilęs iš vokiško *Kirche messe*. Jomarkas – vienas svarbiausių metų turgų; žodis vėlgi kilęs iš vokiško *Jahr markt*. Lietuviškas atitikmuo – mugė. Jomarkai ar mugės trukdavo ne vieną dieną, kitaip nei paprasti turgūs. Kodėl šie žodžiai atėjo iš vokiečių kalbos? Būtent Vidurio Europos šalyse susiformavo miestų ir miestelių savivaldos tradicijos ir teisynas – visa vadinamoji magdeburgija pagal Magdeburgo miesto teisių pavyzdį. Prekymečių skaičių ir vietą nustatydavo valdovų suteikiamos privilegijos. Gavęs teisę rengti jomarką miestelis galėjo būti tikras dėl savo ateities: ir prekeiviams, ir amatininkams darbo bei uždarbio tikrai nepritrūks. Senuosiuose kalendoriuose galima rasti išvardytus didžiuosius prekymečius įvairiuose Lietuvos vietovėse.

O kokių būta turgų Lietuvoje? Visokių: ir ypatingų – arklių, kumelių, jaučių, karvių, ir bendrų, vadinamojo „kromo“ prekių. Įdomių būta advento turgų šiaurinėje Lietuvos dalyje. Jie vykdavo kas savaitę ir buvo vadinami taip: šeškaturgis, skaistaturgis, saldaturgis. Pirmajame prekiauta šiltais rūbais, kailinukais, mezginiiais: pirštinėmis ir šalikais. Ar girdėtas toks posakis: „Užsimaukšlinęs muginę, pažinti negali“? Tai apie žieminių galvos apdangalą: muginė – veltinė ar kailinė kepurė. Žodžiu, šeškaturgyje prekiauta viskuo, kas gins nuo žiemos speigų. Iš kur toks keistas prekymečio vardas? Mat samdiniai, parėję kalėdinių atostogų,

rimto darbo nenusitverdami, gaudydavo šeškus: ir užsiėmimas, ir šiokia tokia nauda. Jų išdžiovintus pelenais kailiukus parduodavo – vis koks pinigėlis švenčių linksmybėms...

Skaistaturgis – dovanų mugė. Bernas savo mieliausiajai pirkdavo skarelę, karolius, kaspinus. Sau – kepurę, žiebtuvėlį, „cigarnyčią“, lenktinį peiliuką. Juolab kad metų uždarbis kišenę plėšia...

Paskutinysis turgus prieš didžiąsias šventes – saldusis. Todėl, kad ten galima rasti visa, ko dar reikia Kūčių šventiniam stalui: medaus, spanguolių, aguonų, džiovintų grybų, gabalinio cukraus. Ir kalėdinę žąsį ar pusę kiaulės galvos...

Žiemos saulėgrįža, Kūčių vakaras ir šv. Kalėdos. Saulėgrįža būdavo švenčiama keletą dienų. Iš pradžių susikaupus laukiama jos grįžtant, po to džiūgaujama, linksminamasi. Tad ryškiai skiriama uždara šeimyninė ir bendrų su kaimynais linksmybių šventės dalys.

Kūčios – lietuvių šeimai pati brangiausia šventė. Kad ir kur būtume, iki tos dienos stengiamės parvykti prie šeimos židinio. Šventoji vakariėnė kitados prasidėdavo taip: šeimininkas, apsilkęs baltais trinityčiais ir pasiėmęs kalėdaitį ar duonos kepalaitį, o kitur kraitelę su trupučiu visų šventinio stalo valgių, triskart eidavo aplink trobą. Šeimininkė klausdavo: „Kas ten eina?“ – „Ponas Dievas.“ – „Ką ten neša?“ – „Geras dienas.“ – „Kas tos geros dienos?“ – „Šventos Kūčios.“

Ant Kūčių stalo dėdavo devynis patiekalus. Kūčių patiekalai gaminami iš visų kitados augintų javų bei gamtos gėrybių – grybų, žuvies. Prie stalo šventajai vakarienei sėdama, sužibus pirmosioms žvaigždėms. Lietuviai šventąją vakarienę pradėdavo labai gražiai – dalydamiesi kalėdaitį. Po to kaip derlumo simbolį valgydavo žirnius. Ir ne tik valgydavo: tėvas vaikų pusėn pažerdavo jų saują, o tie džiaugdavosi, kuo daugiau žirnių į skreitą pagavę. Merginos skaičiuodavo, ar pora, gal ateinančiais metais piršlių sulauks. Tuos šiaudus, per kuriuos sunkdavo žirnių nuovirą,

panaudodavo grįžtėms obelims aprišti ar net atidėdavo pavasario sėjai laukams biržyti. Žirnių paberdavo ir sode: „Te šiomet taip obuoliai byra, kaip tie žirniai.“

Bitininkai šventąją vakarienę pradėdavo nuo medaus, geru žodžiu biteles minėdami, mat jos tarnaujančios Dievui – vaško žvakelems pri-gaminančios, o žmogui buvo darbštumo, vieningumo pavyzdys. Bitininkas aplankydavo miegančius avilius ir pabeldęs sakydavo: „Bitelės, bitelės, kviečiu jus į Kūčias.“ Nepamiršdavo bitininkai ir kaimynų.

Pavalgius stalas nenukraustomas – maisto turi likti ir vėlėms. Prėsku-čiai būdavo kepami kaip apeiginė duonelė būtent joms. Iš Kūčių oro spė-jama apie ateinančius metus: jei dangus žvaigždėtas, bus derlingi metai, dėslios vištos, daug grybų. Po vakarienės prasideda burtų ir stebuklų naktis. Ypač merginoms rūpėdavo pamatyti likimo skirtąjį ar nors suži-noti jo būdą. Jos žinodavo daug būdų, kaip tai išburti. Nubėgs į kryžke-lę, susems sniego gniūžtę, o ištirpus sniegui žiūrės, kas saujoje liko. Jei arklio ašutas – būsimasis vyras bus geras darbininkas, jei katino plau-kas – peštukas, šuns – mėgėjas paūžti, kiaulės šerys – geriau būt buvę visai neburti. Arba smėliu nubarstydavo takelį pirtin. Ras po dvyliktos ten batuotas pėdas – jaunikis bus turtingas, basų kojų ar vyžų – deja, ne turtais širdį linksmins.

Tvarte šventąją naktį prakalbėdavę gyvuliai; net kiemo šulinyje van-duo pavirsdavęs vynu. O vaikai, kol užmigs, vis žvilgčiodavo pro lange-lį, bene mėnesienoje pamatys iš miško atbėgantį baltąjį elnią, atnešantį Kalėdas.

Tradicinis Kalėdų patiekalas – kiaulės galva arba šiupinys su kiau-lės uodega. Antrąją Kalėdų dieną kaimynus lanko persirengėliai: Meška, Arklys, Gervė, Ožys, Juodas Kudlotas. Labai senovinė apeiga – blukio (trinkos) valkiojimas po kaimą, išlikęs Žemaitijos kaimuose.

1 lentelė. Valstybinės ir tradicinės kalendorinės šventės bei atmintinos dienos¹³⁶

Mėnesių pavadinimai (šiuolaikiniai ir senoviniai)	Mėnulio fazė, Saulės padėtis	Mėnesio diena	Valstybinės šventės ir atmintinos dienos	Tradicinės kalendorinės šventės, jų mitiniai globėjai	Katalikiškos šventės	Kitos šventės
Sausis: rago, vilkų mėnuo, pusčius		1	Naujųjų metų diena, Lietuvos vėliavos diena	12 bernelių, blukio šventė	Švč. Mergelė Marija, Dievo gimdytoja	
		6		Žvaigždės-kelionė	Trys Karaliai, Kristaus apsišviškimas	
	Pirmoji neomenija (plonas mėnulio pjautuviukas)			Krikštai, Kumeliuko krikštynas, Kirmių diena		
		13	Laisvės gynėjų diena			
		15	Klaipėdos krašto diena			
		17				Savanorių diena
		25		Pusiažiemis, meška verčiasi ant kito šono	Šv. apaštalo Pauliaus atsivertimas	
Vasaris: ragutis, ašaris, pridėtinis		2		Perkūno diena, „Gramnyčia“, žvakių šventinimas	Kristaus paaukojimas, „Grabnyčios“	
		3		Linų diena, Vaižantas	Šv. Blažiejus	
		5		Duonos diena, namų židinio dievaitė Gabija	Šv. Agota	
				Užgavėnės, žiemos palydėtuwės; toteminiai žvėrys ir paukščiai		

¹³⁶ Lentelė parengta pagal LR darbo kodekso 162 str. ir LR atmintinių dienų įstatymą (aktualus nuo 2006 07 19) bei etnologinę medžiagą.

Mėnesių pavadinimai (šiuolaikiniai ir senoviniai)	Mėnulio fazė, Saulės padėtis	Mėnesio diena	Valstybinės šventės ir atmintinos dienos	Tradicinės kalendorinės šven- tės, jų mitiniai globėjai	Katalikiškos šventės	Kitos šventės
		11			Gavėnios pradžia, Pelenų diena	Tarptautinė ligonio diena
		14			Šv. Valentino diena	Įsimylėjusių studen- tų šventė
		16	Lietuvos valstybės atkūrimo diena			
		21				Tarptautinė nacio- nalinės kalbos diena
		24		Vieversio diena	Šv. Motiejus	Estijos nepriklaus- omybės diena
Kovas: balandų, karvelinis, „morčius“		1–3		Pirmosios mėnesio dienos pra- našauja metų orus		
		4	Lietuvos globėjo šv. Kazimiero diena	Kovarnių „špokų“ (varnėnų) diena	Šv. Kazimieras, dangiškasis Lietuvos globėjas	Kaziuko mugė Vilniuje
		8	Tarptautinė moterų solidarumo diena			
		10		40 paukščių sugrįžimo diena	40 šventųjų kankinių diena	
		11	Lietuvos nepriklau- somybės atkūrimo diena			
		16				Knygnešio diena
	Trečioji neomenija			Pavasario šauktuvės		
		19		Knyvės, Pempės diena (mergi- nų diena)	Šv. Juozapas, Pusiaugavėnis	

Mėnesių pavadinimai (šiuolaikiniai ir senoviniai)	Mėnulio fazė, Saulės padėtis	Mėnesio diena	Valstybinės šventės ir atmintinos dienos	Tradicinės kalendorinės šventės, jų mitiniai globėjai	Katalikiškos šventės	Kitos šventės
	Pavasario lygiadienis	21	Žemės diena		Prosenoviškos Velykos	Tarptautinė žemės globos diena
	Sekmdienis			Verbinės	Verbų sekmdienis	Vilnietiškųjų verbų mugė
		22				Pasaulinė vandens diena
		25		Gandrinės, Bičių, Gyvačių diena, senovinė pavasario pradžia; atbunda meška	Viešpaties apreiškimas Švč. Mergelei Marijai, „Blovieščius“	
		27				Tarptautinė teatro diena
		29	Lietuvos įstojimo į NATO diena			
		Pirmasis pilnatis sekma-dienis po lygiadienio	Šv. Velykos	Šventiniai pusryčiai	Šv. Velykos	
			Šv. Velykos (antroji diena)	Kaimynų ir giminių lankymo diena, laulautojų tradicija	Šv. Velykos (antroji diena)	
				Ledų diena – trečioji šv. Velykų diena		
Balandis: sultekis, Velykų mėnuo, mildvinis		1		Išdaigų, juokų diena		Prima aprilis
		4		Pirmosios vagos diena	Šv. Izidorius, artojų globėjas	
	Sekmdienis				Atvelykis	

Mėnesių pavadinimai (šiuolaikiniai ir senoviniai)	Mėnulio fazė, Saulės padėtis	Mėnesio diena	Valstybinės šventės ir atmintinos dienos	Tradicinės kalendorinės šventės, jų mitiniai globejai	Katalikiškos šventės	Kitos šventės
		6	Saugaus eisimo diena			Pasaulinė sveikatos diena
		7				Rericho pakto diena
		15	Kultūros diena			Tarptautinė paminėklių apsaugos diena
		18				Pasaulinė žemės diena
		22				
		23		Jorė, žalumos šventė, ganiavos pradžia, Ganiklis	Šv. Jurgis, antrasis Lietuvos globejas	
		25		Daržų sodinimas	Šv. Morkus	
		27	Medicinos darbuotojų diena			
		28				Pasaulinė susijimiavusių miestų diena
Gegužė: žiedis, sėmenis, sėjinis		1	Tarptautinė darbo diena, Lietuvos įstojimo į Europos Sąjungą diena		Šv. Juozapas darbininkas	
	Pirmas sekmadienis		Motinos diena			
		4		Bitininkų šventė	Šv. Florijonas, saugotojas nuo gaisrų	
	Gegutei užkavus, pirmąją mėnesio savaitę			Gegutės šventė, brolelių rinkimas		

Mėnesių pavadinimai (šiuolaikiniai ir senoviniai)	Mėnulio fazė, Saulės padėtis	Mėnesio diena	Valstybinės šventės ir atmintinos dienos	Tradicinės kalendorinės šven- tės, jų mitiniai globėjai	Katalikiškos šventės	Kitos šventės
		7	Spaudos atgavimo, kalbos ir knygos diena	Linų sėja	Šv. Domicelė	
		8	Antrojo pasaulinio karo aukų atminimo diena	„Cibulimis“	Šv. Stanislovas	
	40 dienų po šv. Velykų			Pavasario sambariai, sėjos pabaigtuvės	Kristaus žengimas į dangų (Šeštinė)	
		9	Europos diena			
		12–14		Sodiniųų dienos, pavasario šalnos	Šv. Pankracas, šv. Gervazas, šv. Bonifacas	
		14	Pilietinio pasiprieši- nimo diena			
		15	Steigiamojo Seimo susirinkimo diena, Tarptautinė šeimos diena			
				Augumo diena, piemenėlių šventė	Šv. Dvasios atsuntimas (Sekminės)	
				Rytelis, rytagonės, jaunimo šventė	Antroji Sekminių diena	
				Ledų diena	Trečioji Sekminių diena	
	Trečias sekmadienis		Partizanų pagerbi- mo, kariuomenės ir visuomenės vienybės diena			

Mėnesių pavadinimai (šiuolaikiniai ir senoviniai)	Mėnulio fazė, Saulės padėtis	Mėnesio diena	Valstybinės šventės ir atmintinos dienos	Tradicinės kalendorinės šven- tės, jų mitiniai globėjai	Katalikiškos šventės	Kitos šventės
		18		Vainikai, berželių šventė	Kristaus kūno ir kraujo šven- tė (Devintinės)	Tarptautinė muziejų diena
		25	Tarptautinė dingusių vaikų diena			
		31		Linų sėjos pabaigtuvės	Šv. Petronėlė	Pasaulinė diena be tabako
Birželis: biržis, pūdymo, visjavis		1	Tarptautinė vaikų gynimo diena			
	Pirmas sekmadienis		Tėvo diena			
		3	Sąjūdžio diena			
		5				Pasaulinė aplinkos apsaugos diena
		13		Šienapjūtės pradžia; Medėna, miško žvėrelių globėja	Šv. Antanas	
		14	Gedulo ir vilties diena			
		15	Okupacijos ir genocid- o diena			
	Vasaros saulėgrįža	22				
		23	Birželio sukilimo diena	Kupolinės, vasarvidžio šventė		
		24	Rasos ir Joninių diena	Rasos šventė	Šv. Jono Krikštytojo gimimas	
		29		Petrinės; užkimsta gegutė	Šv. apaštalai Petras ir Paulius	Lino audinių mugė Vilniuje

Mėnesių pavadinimai (šiuolaikiniai ir senoviniai)	Mėnulio fazė, Saulės padėtis	Mėnesio diena	Valstybinės šventės ir atmintinos dienos	Tradicinės kalendorinės šven- tės, jų mitiniai globejai	Katalikiškos šventės	Kitos šventės
Liepa: šienavimo mėnuo, kirmėlius, liepžiedis						
		6	Valstybės diena, Lie- tuvos karaliaus Min- daugo karūnavimas			
		10		Septyni broliai miegantieji, lie- taus diena	Šv. 7 kankiniai	
		13				Durbės mūšio diena
		15	Žalgirio mūšio diena			
		16		Prapjovos, rugiapjūtės pradžia; Javinės pagerbimas	Švč. Mergelė Marija, Škaplierinė	
		17				Pasaulio lietuvių vienybės diena
		25		Jokūbinės	Šv. Jokūbas	
		26		Oninės, rugiapjūtės pabaigtuvės	Šv. Ona	
	Paskutinis sekmadienis		Jūros diena			
Rugpjūtis: šilius, degėsis, pjūtis		1				Paskelbta 1-oji ne- priklausomos Lietu- vos Konstitucija
		2		Ubagų diena	Švč. Mergelė Marija Angeli- nė (Porciunkulė)	
		6		Obuolių šventė	Kristaus atsimainymas	
		10		Paskutinė iš Perkūno dienų, me- daus šventinimas	Šv. Laurynas	
		12	Tarptautinė jaunimo diena			

Mėnesių pavadinimai (šiuolaikiniai ir senoviniai)	Mėnulio fazė, Saulės padėtis	Mėnesio diena	Valstybinės šventės ir atmintinos dienos	Tradicinės kalendorinės šventės, jų mitiniai globėjai	Katalikiškos šventės	Kitos šventės
		15	Žolinė	Derliaus šventinimo, giminių susitikimo diena	Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų diena	
		16			Šv. Rokas, ligonių slaugytojas	
		17		Kviečiapjūtės pradžia	Šv. Jackus, keliautojų globėjas	
		23	Juodojo kaspino diena ir Baltijos kelio diena			
		24		Gandrų išskridimo diena	Šv. Baltramiejus	Vilniaus amatininkų šventė
		31	Laisvės diena			
Rugsėjis: paukštėklis, rudugys, viržių mėnuo		1	Mokslo ir žinių diena			
		6		Bangputys, Vėjopatis		Baltijos jūros diena
		8	Šilinė, Vytauto Didžiojo karūnavimo ir Padėkos už Lietuvos nepriklausomybės ir laisvės apgynimą diena	Sėmenė, žiemkenčių sėjos pradžia	Švč. Mergelės Marijos gimimo diena	
		14		Linarūtės pabaigtuvės	Šv. Kryžiaus išaukštėjimas	
		21		Alutimis, Alaus ragautuvės, Koštuovės	Šv. Matas	
		22	Baltų vienybės diena	Saulės mūsų diena		

Mėnesių pavadinimai (šiuolaikiniai ir senoviniai)	Mėnulio fazė, Saulės padėtis	Mėnesio diena	Valstybinės šventės ir atmintinos dienos	Tradicinės kalendorinės šven- tės, jų mitiniai globėjai	Katalikiškos šventės	Kitos šventės
	Rudens lygiadienis	23	Lietuvos žydų geno- cido diena			
		27	Lietuvos socialinių darbuotojų diena			Pasaulinė turizmo diena
		28	Tuskulėnų aukų at- minimo diena			
		29		Dagotuvės, Dagos, Vėjų diena	Šv. Mykolas	
Spalis: septintinis, lapkris- tis, visagavis		1	Tarptautinė pagyve- nusių žmonių diena			Tarptautinė muzi- kos diena
		2			Šv. angelai sargai	Policijos diena
		4				Pasaulinė gyvūnų globos diena
		5	Tarptautinė mokyto- jų diena			
		9				Vilniaus diena
	Antrasis šeštadienis		Derliaus diena			
		16	Mažosios Lietuvos gyventojų genocido diena			Pasaulinė maisto diena
		24				Jungtinių tautų or- ganizacijos diena
		25	Konstitucijos diena			
	Medžiotojų pilnatis			Medeina, Zuikių dievas		
		28		Didžiausias rudens gėrybių Si- majudo turgus	Šv. Simonas ir Judas	

Mėnesių pavadinimai (šiuolaikiniai ir senoviniai)	Mėnulio fazė, Saulės padėtis	Mėnesio diena	Valstybinės šventės ir atminimo dienos	Tradicinės kalendorinės šventės, jų mitiniai globėjai	Katalikiškos šventės	Kitos šventės
Lapkritis: spalnis, gruodinis, vėly mėnuo		1	Všų Šventųjų diena			
		2	Mirusiųjų atminimo diena	Ilgės, rudens sambariai	Vėlinės	
		5		Vaižganto, linų globėjo šventė		
		10				Pasaulinė jaunimo diena
		11		Paskutinė rudens šventė, amato meistrų pagerbimas	Šv. Martynas	
		12		Baltojo oželio diena, ganiavos pabaiga		
		17				Tarptautinė studentų diena
		18				Latvijos nepriklausomybės diena
		23	Lietuvos kariuomenės diena	Žvejų ir upeivių šventė, navigacijos pabaiga	Šv. Klemensas, jūreivių globėjas	
		25		Senbernių diena	Šv. Kotryna	
		29		Burtų vakaras		
		30	Mazosios Lietuvos prisijungimo prie Didžiosios Lietuvos akto diena	Pirmoji žiemos šventė, užmiega meška	Šv. Andriėjus, advento pradžia	
Gruodis: siekis, adventas, Kalėdų mėnuo		1				Pasaulinė AIDS diena
		4		Avelių diena	Šv. Barbora	Barboros Radvilaitės vardadienis

Mėnesių pavadinimai (šiuolaikiniai ir senoviniai)	Mėnulio fazė, Saulės padėtis	Mėnesio diena	Valstybinės šventės ir atmintinos dienos	Tradicinės kalendorinės šven- tės, jų mitiniai globėjai	Katalikiškos šventės	Kitos šventės
		7			Šv. Ambrazejus, bitininkų globojas	
		6		Arklių diena	Šv. Mikalojus	
		8			Švč. Mergelės Marijos nekalti- tasis prasidėjimas	
		10	Tarptautinė žmogaus teisių diena			
		13		Šviesos diena; būsimų metų orų spėjimai	Šv. Liucija	
		21		Krematos, diendaržio mitinės būtybės diena	Šv. Tomas	
	Žiemos saulėgrįža	22				
		24		Šventoji vakarienė	Kūčios, Kalėdų vigilija	
		25	Šv. Kalėdos		Šv. Kalėdos	
		26	Šv. Kalėdos (antroji diena)	Tarpušvenčio pradžia	Šv. Kalėdos (antroji diena)	

2.2. Tarpai tarp svarbiausių švenčių

„Septynios mylios sauso tilto, ant galo saulė teka. Kas?“ Tai Velykos, taip išsiilgtos per ilgą gavėnios metą. Gavėnia – pusseptintos savaitės, skirtos Išganytojo kančiai apmąstyti, sąžinės balsui išgirsti. Jos trukmė – keturiasdešimt dienų laikotarpis, tiek laiko Jėzus Kristus buvo pasitraukęs į dykrą. Ir dar pridėdama Didžioji savaitė, kai jis įžengė į Jeruzalę užbaigti savo žemiškąją misiją. Priskėlęs iš mirusiųjų, Jėzus Kristus pasirodė žmonėms po 40 dienų.

Keturiasdešimties dienų tarpsnis dažnai paminimas įvairiuose kultūros kontekstuose. Šv. Rašte sakoma, kad 40 dienų tęsėsi pasaulinis tvanas; dar po tiekos dienų Nojus pravėrė Arkos langą ir išleido varną žemės ieškoti. 40 dienų Mozė ant Sinajaus kalno klausėsi Dievo nurodymų, kaip atlikinėti liturgines apeigas. Pranašas Jona pasakė ištermę apie Nivevijos žlugimą; jos karalius su pavaldiniais kuo nuoširdžiausiai atgailavo 40 dienų, likusių iki nelaimės.

Skaičius *keturiasdešimt* dažnesnis už kitus ne vien krikščioniškoje kultūroje. Štai romėno Tiberijaus žodžiai: „Sulaukęs keturiasdešimties metų žmogus yra arba kvailys, arba savo paties gydytojas.“ Ir Buda, ir Mahometas religinio mokymo veiklą pradėjo tokio amžiaus. Korane 40 dienų – išbandymų, bausmės, pasiruošimo laikotarpis. Rytų pasakose – Alibaba ir 40 plėšikų...

Tas keturių dešimčių sureikšminimas pereina ir į viduramžių kultūrą. Alchemikai manė, kad filosofinį akmenį gryninti ir homunkulą auginti reikia 40 dienų. Prancūzijos akademija išrenka 40 nemirtingųjų – verčiausius žmones iš savo kultūros ir meno kūrėjų žiedyno.

Lietuvių etninė kultūra turi 40 paukščių dieną (kovo 10-oji) bei 40 dienų tarpsnį, kai moteris po gimdymo pirmąsyk ateina į bendrą kaimo pirtį¹³⁷. Galima tarti, kad šie papročiai yra kilę iš krikščioniškų švenčių. Ir išties, paukščių šventė sutampa su ta diena, kai 40 Romos legiono karių iš Mažosios Azijos įgulos, atsisakę aukoti pagonių dievams, buvo nubausti kankinių mirtimi. „Grabnyčios“ (vasario 2-oji) minimos kaip Švč. Mergelės Marijos įvesdinimas į bažnyčią po Jėzaus Kristaus gimimo. Tai vadinamoji purifikacijos apeiga, labai primenanti ir mūsų kaimo paprotį. Tačiau lenkų spaustuvininkas ir Prūsijos kunigaikštystės kultūros veikėjas Jonas Maletijus 1551 m. pažymėjo tokį senovišką prūsų mirusiųjų pagerbimą: „O giminės puotauja 3, 6, 9 ir 40 dieną nuo laidotuvių.“¹³⁸ Būtų galima manyti, kad tai vėl skolinys iš visoje Europoje paplitusio tikėjimo, jog siela galutinai paliekanti kūną po 40 dienų. Maždaug tiek trunka ir gedulo laikas Lietuvoje, vadinamas keturnedėliu (senovėje būta ilgesnės, net devynių dienų savaitės). Tačiau skaičius 40 minėtame laiške gretinamas su kitų labai svarbių skaičių seka – 3, 6, 9, išreiškiančia Mėnulio kalendoriaus algoritmą.

Apskritai keturiasdešimtuko pasikartojimas įvairiose kultūros apraiškose, be to, siekiančiose labai senus laikus, suponuoja mintį apie jo kilmę iš kokio nors visuotinai svarbaus, visų pastebimo gamtos reiškinių. Pirmykštės žmonių bendruomenės gyvenimą su gamta suderindavo kalendorius. Tad kalendoriaus istorijoje pirmiausia ir ieškotina žinių apie gamtą sisteminimo užuomazgų. Kitaip tariant, mokslo genezės. Indoeuropietiškos kilties tautų žemdirbiškajame kalendoriuje svarbiausios šventės viena nuo kitos nutolusios būtent apie 40 dienų tarpsniais¹³⁹.

¹³⁷ Klimka L. Kodėl tarpas tarp švenčių – 40 dienų? *Šiaurės Atėnai*, 2002, kovo 23, Nr. 12 (598).

¹³⁸ J. Maletijaus laiškas J. Sabinui. Iš: Basanavičius J. *Lietuvių raudos iš visur surinktos*. Vilnius, 1926, p. 3.

¹³⁹ *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев* (ред. С. А. Токарев). Москва: Наука, 1983, с. 221.

Įprasta sakyti „metų ratas“, tačiau iš tikrųjų jis turi kampus, kada įvyksta virsmai gamtoje, kartu ir pokyčiai tiek žmonių darbuose, tiek ir nuotaikose. Lietuvos kaime, beje, ir šiandien neužmirštas paprotys laiką nuskaiti dienų skaičiumi nuo vienos šventės iki kitos. O mediniuose runženkliais išraižytuose kalendoriuose, kurie datuojami XVII a. pradžia, apskritai nėra skirstymo mėnesiais. Iš kalendorinių švenčių gausos ryškiai išsiskiria net keletas, tarp kurių yra maždaug 40 dienų tarpniai: nuo paskutinės rudens šventės (Martyno dienos, lapkričio 11-osios) iki žiemos saulėgrįžos, nuo Kalėdų iki „Grabnyčių“ (vasario 2-osios), nuo šv. Agotos (vasario 5-osios) iki pavasario lygiadienio, nuo 40 paukščių (kovo 10-osios) iki Jurginių (balandžio 23-osios), nuo Gandrinės (kovo 25-osios) iki Gegutės dienos (gegužės pirmoji savaitė), nuo Velykų iki Šeštinių, nuo Oninių (liepos 26-osios) iki Sėmenės (rugsėjo 8-osios), nuo Mykolinių (lapkričio 29-osios) iki Martyno. Suminėtos šventės yra reikšmingos ir krikščioniškajame, ir tradiciniame kalendoriuje, sudarytame pagal fenologinius reiškinius bei žemės ūkio darbų terminus. Šių tarpnių persiklojimai, ne visai vienoda jų trukmė neturėtų gluminti – mūsų krašte ne kartą priverstinai teko kaitalioti kalendoriaus stilius. Tam reikšmės taip pat galėjo turėti netgi auginamų kultūrų ar kitų ūkininkavimo prioritetų kaita. Manoma, kad tokį švenčių ritmą nulemia žmogaus organizmo poreikiai permainingai, o gal besikaupiantis psichologinis nuovargis nuo monotoniškos kasdienybės. Tačiau 40 dienų tarpnis yra aiškiai pernelyg ilgas – jame dar telpa po keletą mažiau reikšmingų švenčių. Taigi šio dėsningumo priežasties reikia ieškoti kitur. Čia teikiama tokia hipotezė: 40 dienų intervalas susidarė derinant kalendorinius mėnulio ir saulės ciklus. Visų tautų proistorėje būta laiko matavimo pagal mėnulį. Apie tai primena ir Vilniaus arkikatedros varpinės laikrodžio rodyklė, padabinta pusmėnuliu. Be abejo, ir dvyliktoji saulės metų dalis, vadinama mėnesiu, nors seniausiai nebesiejama su mėnuliu. Romėnai pagal mėnulio fazes mėnesį dalydavo į kalendas, monas ir idas. Keltai

ir germanai kitados laiką skaičiuodavo naktimis. Mėnulio kalendoriuje, kuriuo naudojosi medžiotojų gentys, itin svarbus yra devynių mėnesių ciklas. Tai laiko tarpas nuo pirmųjų rudens požymių per žiemos speigų iki vidurvasario. Jo trukmė – ir naujos žmogaus gyvybės atėjimo į šį pasaulį laukimas. Tikėtina, kad devynių dalių ciklas išliko ir vėlesniais amžiais, laiką pradėjus seikėti saulės metais bei žemės ūkio darbų sezonais. Neužmiršus devintuko reikšmingumo, metai buvo suskirstyti į devynias dalis – kiekvienai išeina veik po 40 dienų. Išskirtus tarpsnius tarp švenčių dabar regime kaip tokio dalijimo relikтус.

Kodėl ir šiandien Lietuvos kaime moteriškės svogūnus sodina mėnuliui dylant? Ypatingą reikšmę kalendorius turi permainingo klimato ir vidutinių geografinių platumų kraštuose. Čia vos ne vos pavyksta su žemės ūkio naudmenų kultūromis įsisprausti į palankų augmenijos vegetacijos laiką. Ir tai šalnos dažnai daigus ar nenuimtą derlių apnaukina. Todėl nenuostabu, kad mūsų krašte į gamtos reiškinius stengtasi kuo atidžiau įsižiūrėti, priderinti prie jų darbus, kad būtų įmanoma gauti daugiausia naudos. Dėl šios priežasties lietuvių etnokultūroje tokie ryškūs Mėnulio kalendoriaus aidai – išmanyti mėnulio fazių poveikį biologinėms sistemoms yra praktiškai naudinga. Ilgainiui imta tam teikti ir maginės reikšmės. Jokios metafizinės priežastys negali sureikšminti vieno ar kito skaičiaus; jis atrandamas realaus pasaulio reiškinių dėsningumuose.

2.3. Lietuviškieji mėnesių pavadinimai

Daugelis Europos tautų mėnesių pavadinimus yra gavę su krikščioniškuoju kalendoriumi. Šis juos perėmė iš romėniškojo, kur mėnesiai buvo pavadinti dievų ir imperatorių vardais. Tik Europos pakraščiuose gyvenusios slavų ir baltų tautos išlaikė turėtus senuosius fenologinius kalendorinius įvardijimus. Šie pavadinimai išreiškia žmonių santykį su supančia gamta, fiksuoja tuos sezoninius jos pokyčius, kurie yra svarbūs bendruomenės gyvenimui; jie taip pat nusako žemės ūkio darbų eiliškumą. Tikėtina, kad Lietuvoje žinomi mėnesių pavadinimai buvo tradiciniai, atėję iš senų senovėje čia vietoje susiklosčiusios kalendorinės sistemos įvairių raidos etapų.

Saviti mėnesių pavadinimai randami jau pirmuosiuose mūsų raštuose. M. Mažvydo „Katekizme“ (1547 m.) pavartoti: „sausa“, „kova“, „balandza“; J. Bretkūno „Postilėje“ (1591 m.) – „gegušės“, „semenies“, „Mikieles“. Pastarasis – tai germanizuotas Mykolo vardas, greičiausiai reiškiantis dabartinį rugsėjį. XVII a. išleistuose žodynuose lietuviškieji vardai gretinami su atitinkamais kitų kalbų mėnesių pavadinimais. Įdomu palyginti įvairaus laikotarpio žodynų autorių (P. Ruigio¹⁴⁰, K. Milkaus¹⁴¹, G. Neselmano¹⁴², F. Kuršaičio¹⁴³) bei tautos kultūros tyrinėtojų (M. Pretorijaus¹⁴⁴, V. Kalvaičio¹⁴⁵) surinktuosius mėnesių vardus. Greta verta pateikti ir XIX a. lietuviškuose kalendoriuose įrašytus mėnesius.

¹⁴⁰ Ruhig P. *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon*. Königsberg, 1747.

¹⁴¹ Mielcke CH. G. *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch*. Königsberg, 1800.

¹⁴² Nesselmann G. B. F. *Wörterbuch der Littauischen Sprache*. Königsberg, 1851.

¹⁴³ Kurschat F. *Wörterbuch der Littauischen Sprache*. Halle, 1870, t. 1.

¹⁴⁴ Praetorius M. *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*. Memel, 1681.

¹⁴⁵ Kalwaitis V. *Lietuviškų Wardų Klėtėlė*. Tilžė, 1910.

Įdomu juos palyginti ir su latviškaisiais, užrašytais XVII ir XVIII a. Peterio Einhornio ir Gothardo Frydricho Stenderio¹⁴⁶.

2 lentelė. Lietuviškųjų mėnesių vardai

Šiuolaikiniai	XVI–XIX a. žodynai	M. Pretorijus	V. Kalvaitis	E. Šesnako kalendoriai ¹⁴⁷	Kiti XIX a. kalendoriai ¹⁴⁸	P.Einhornas G. F. Stenderis
1. Sausis	Pusčius, pustis, didelis ragutis	Vasaris	Pusčius, vasaris, ragas	Pusčius, vasaris, šalčio	Vasaris, sausis, pusčius	Žiemos, švenčių
2. Vasaris	Vasaris, mažas ragutis, kovinis	Kovas	Kovinis, ragutis, prydėlinis	Kovinis	Kovinis, kovas, ragutis, pusčius	Žvakių
3. Kovas	Karvelinis balandų, balandinis, kovinis	Karvelinis	Karvelinis, balandinis	Karvelinis, balandinis	Kovinis, kovas, karvelinis, balandis	Grienės, balandinis, polaidžio
4. Balandis	Sultekis, biržetas	Gegužinis	Sultekis, Velykų	Sultekis, vėlykų	Sultekis, karvelinis, Velykų	Sulos
5. Gegužė	Gegužinis, gegužis, berželis	Birželis, sultekis	Gegužinis, žiedų	Gegužinis, žiedų	Milītis, žiedis, gegužis, gegužinis	Lapų, sėjos
6. Birželis	Pūdymo, sėjos, sėjinis, sėmenis, sėmenija, kirmėlių	Sėmenis	Sėjinis, visjavis, pūdymo	Sėjinis, pūdymo	Biržis, sėjos, pūdymo, jaunis, birželis, sėjinis	Žiedų
7. Liepa	Liepinis, liepos, liepžiedis	Liepinis	Liepinis, šienavimo	Liepinis, šienavimo	Šienapjūvis, liepinis, šienavimo, liepos	Liepų, šieno
8. Ruggpjūtis	Pjūmonies, pjūtis, pjūvės, ruggpjūtė, ruggpjūtis, degėsis, šilius	Visjavis, žilio	Ruggpjūtis, degėsis, rudens, rugsėjus	Ruggpjūtis, degėsis	Ruggpjūtis, degėsis	Šunų, pjūties
9. Rugsėjis	Rudeninis, rudugys, rujos	Paukštlėkis, rujos	Paukštlekis	Rudugys, rudens	Šilinis, rudens, rudugys, rugsėjas	Viržių
10. Spalis	Spalių, lapkristys, lapkritis	Lapkristis	Spalinis, lapkritis	Lapkritis	Spalinis, lapkristis, lapkritis	Mikelio, mirusiųjų
11. Lapkritis	Gruodinis, gruodis		Gruodinis	Grodinis	Vėlių, gruodinis, lapkritis	Šalčio
12. Gruodis	Siekis, sausis, gruodis	Sausis	Sausis, Kalėdų	Sausis, Kalėdų	Siekis, kalėdis, sausis, gruodis	Vilkų

¹⁴⁶ Klimka L. G. F. Stenderis ir baltų kalendorius. Iš: *Lietuva – Latvija: praeitis, dabartis, ateitis*: I konferencijos pranešimų tezės. Kaunas: VDU, 1994, p. 21–22.

¹⁴⁷ Seliukaitė I., Klimka L. Mažosios Lietuvos kalendoriai etnologiniu požiūriu. Iš: *Lietuvi-ninkų kraštas*. Kaunas, 1995, p. 709–717.

¹⁴⁸ Skardžius P. Mėnesių pavadinimai lietuvių kalboje. Iš: *Archivum Philologicum*. Kaunas, 1930, t. 1, p. 103–113.

Iš lentelės matyti, kad surinkti iš gyvosios kalbos – žodyniniai – metų pabaigos mėnesių pavadinimai tiksliau atitikdavo gamtos fenologinius reiškinius. Pavyzdžiui, lapkričio pavadinimas labiau tinka dešimtajam mėnesiui, gruodžio – vienuoliktajam, sausio – dvyliktajam. Ši slinktis galėjo atsirasti leidžiant pirmuosius lietuviškus kalendorius, nusižiūrėjus į vokiškuosius ar lenkiškuosius pavyzdžius, sudarytus palankesnio klimato kraštuose. O šiltųjų mėnesių vardai gerai sutampa su fenologija, nes žemės ūkio darbų terminai kalendorių suderina. Dar viena mėnesių neatitikimo gamtai tikėtina priežastis – po Abiejų Tautų Respublikos žlugimo 1795 m. prievartinis Julijaus kalendoriaus sugražinimas. Iš to kilo tokie liaudiškojo kalendoriaus fenomenai kaip tarpujurgės – dvylikos dienų laiko tarpas su tam tikrų darbų draudimais tarp Jurginių, nustatomų pagal naują ir senąją stilius¹⁴⁹. Įdomu pažymėti, kad vilniškis astronomas Matvejus Gusevas, XIX a. viduryje interpretuodamas kalendorinę lazda, pažymėtą Lietuvos didžiųjų kunigaikščių insignijomis, mėnesių ženkluose įžiūrėjo panašius į dabartinius pavadinimus¹⁵⁰. Taigi jų kilmė gali būti labai sena, iš pačių ankstyvųjų kalendorinių sistemų.

¹⁴⁹ Seliukaitė I., Klimka L. Senųjų tikėjimų aidai Tverėčiaus apylinkėse. Iš: *Tverėčiaus kraštas*. Vilnius: Diemedis, 2001, p. 326–345.

¹⁵⁰ Гусев М. Древний литовский календарь. *Известия имп. археологического общества*, 1865, т. 5, с. 335–353.

III.
KALENDORINIŲ
STEBĖJIMŲ
METODAI IR
ĮRENGINIAI

3.1. Paleoastronomija ir jos paminklai

Žinių apie Visatą apibendrinimas moksle turi kosmologinės teorijos išraišką. Teorijos gimsta mokslo raidos kelyje iš primityvių Pasaulio modelių¹⁵¹. Iš esmės Pasaulio modelis – tai erdvinės struktūros bei jų dinamika, išreiškiamą periodiniu dangaus šviesulių judėjimu. Pirmykštės bendruomenės bandymai modeliuoti gamtą sukūrė ir pirmuosius religinius vaizdinius, aiškinančius įvairių reiškinių priežastis. Tūkstantmečiais mūsų protėviai stebėjo dangaus skliaute vykstančius reiškinius, stengdamiesi suvokti, kas yra Visata ir kas – žmogus joje. Šiandienos mokslas, tyrinėjantis ankstyvuosius žmogaus ir Visatos ryšius, vadinamas paleoastronomija (kitaip – senovinė astronomija, liaudies astronomija, archaeoastronomija, etnokosmologija). Tai kompleksinė mokslo disciplina, nagrinėjanti archajiškąsias pasaulėžiūros bei kalendorines sistemas, paremtas primityviais astronominiais stebėjimais, taip pat šių stebėjimų metodus ir žinių perdavimo iš kartos į kartą būdus¹⁵².

Kokie gamtos reiškinių dėsningumai pirmiausia pastebimi, lengviausiai suvokiami, kas nuolat kartojasi be jokių išimčių? Tai dienos ir nakties ritmas, mėnulio fazių kaita, ryškiausių žvaigždžių teka ir laida, saulės sezonų ciklas. Aplinkos kaitos stebėjimai žadino sąmonę, abstraktųjį mąstymą. Kaip tik šis taisyklingas dangaus šviesulių judėjimas padėjo pirmykščiam žmogui pajusti laiko tėkmę bei išskirti save iš gamtos. Pagal dangaus šviesulius būdavo orientuojamasi ir keliaujant, o ypač išplaukus į jūrą toli nuo krantų.

¹⁵¹ North J. *Historia astronomii i kosmologii*. Katowice: Książnica, 1997. 472 s.

¹⁵² Климка Л. А. Этнокосмология и археоастрономия в Балтийских странах. Iš: *Археoaстрономия: проблемы становления. Тезисы докладов*. Москва, 1996, с. 74–76.

Neolite astronominės žinios būdavo kaupiamos azimutiniais šviesulių stebėjimo horizonte metodais. Tam žmonės rentė paprastesnius ar statė sudėtingus, tam laikui tobulus, šviesulių stebėjimo megalitinius įrenginius¹⁵³. Žinomiausias pasaulyje – garsusis anglų Stounhendžas, datuojamas IV tūkst. prieš Kr. Praktinis paleoastronomijos aspektas – kalendorinės sistemos, kurias kiekvienas etnosas kūrė atsižvelgdamas į vietines klimato sąlygas, ūkinės veiklos prioritetus bei visuomeninės sanklodos pobūdį¹⁵⁴. Astronominių stebėjimų vietos kartu buvo ir šventyklos, mat gamtos reiškiniai, nežinant tikrosios jų prigimties, būdavo mitologizuojami. Kad sukauptos gamtamokslinės žinios ir sukurtieji Visatos modeliai būtų patikimai perduoti ateinančioms kartoms, dar neturint rašto, imta visa tai koduoti meno, folkloro, papročių formomis. Kartu būdavo kuriami vis nauji kosmologiniai modeliai; šis procesas – amžinas žmonijos civilizacijos, jos istorijos palydovas.

3.2. Saulė ir mėnulis Lietuvos danguje

Sėsli lietuvių žemdirbių tauta turi labai gyvybingas dvasinės kultūros tradicijas, siekiančias baltų priešistorę. Jose – archajiškosios pasaulėžiūros aidai, kartu ir pirmosios gamtamokslinės žinios, imtos kaupti poledyninės Europos gyventojams užklydus į rytinę Baltijos pakrantę. Senieji archetipai dėl labai stiprių kultūrinių tradicijų siekia ir mūsų laikus. Etnokosmologinis nagrinėjimas jau pasirodė esąs vaisingas interpretuojant

¹⁵³ Ruggles C. *Archaeoastronomy in Europe*. Iš: *Astronomy before the telescope*. New York: St. Martin's Press, 1996, p. 15–27.

¹⁵⁴ Evans J. *The History and Practice of Ancient Astronomy*. New York: Oxford University Press, 1998. 480 p.

atskirus tautodailės faktus. Audinių ir drožinių ornamentuose galima išskirti kosmogramas, išreiškiančias Pasaulio modelio erdvinę ir laikinę struktūrizaciją¹⁵⁵. Ypač pirmą pavidalu kosmogramų galima pamatyti ant velykinių margučių¹⁵⁶, o daugiausia modelio elementų yra verpsčių kompozicijose¹⁵⁷. Lietuvių tautosakoje ir papročiuose atsispindi tiek senojo Mėnulio kalendoriaus reliktai, tiek Saulės diktuojamas žemdirbystės ir gamtos fenologinių reiškinių kalendorius.

Darbai paleoastronomijos kryptimi Lietuvoje plėtojami Etnokosmologijos muziejuje, įsikūrusiame Molėtų rajone, greta Astronomijos observatorijos. Jų rezultatai, interpretuojant archeologų duomenis, pateikiami taip pat muziejaus ekspozicijoje¹⁵⁸.

Etnokosmologijos rezultatai, be mokslinės, turi ir praktinę vertę. Rekonstravus senąjį pasaulėvaizdį, prikėlus iš šimtmečių užmaršties proseniškas šventes, labiau atsiskleidžia tautos santykis su gimtinės padinge. Prisimindami jas, galėtume atgauti nutrūkusius saitus su gamta; savo gyvenimą ir darbų seką gebėtume geriau derinti prie gamtos ritmų ir ekologijos reikalavimų.

Etnokosmologija natūraliai išauga į mokslinę kosmologiją. Vilniaus jėzuitų kolegijoje, įkurtoje 1570 m., kosmologija buvo dėstoma gamtos filosofijos kurse. Kolegijai 1579 m. suteikus akademijos-universiteto statusą, šio kurso gamtamokslinis turinys vis plėtėsi. Astronomijos observatorija universitete įkurta 1753 m. ir veikė iki 1882 m.; jos istorijoje yra ne vienas mokslinis laimėjimas, reikšmingas pasaulinei astronomijos raidai¹⁵⁹.

¹⁵⁵ Klimka L. Pasaulio modelis liaudiškame ornamente. Iš: *Senovės baltų simboliai*. Vilnius: Academia, 1992, p. 114–121.

¹⁵⁶ Eimaitytė E., Klimka L. Velykinis margutis ir kosmosas. *Naujoji Romuva*, 1995, Nr. 4, p. 39–42.

¹⁵⁷ Klimka L. Kas marginiuose ant verpstės įrašyta. *Liaudies kultūra*, 1994, Nr. 3, p. 24–26.

¹⁵⁸ Kakaras G., Klimka L., Laužikas R. Lietuvos etnokosmologijos muziejaus koncepcija. *Etnokosmologija*, 2004, Nr. 1, p. 5–8.

¹⁵⁹ Klimka L. Overview of the History of Vilnius University observatory. *Baltic Astronomy*, 2003, vol. 12, p. 649–656.

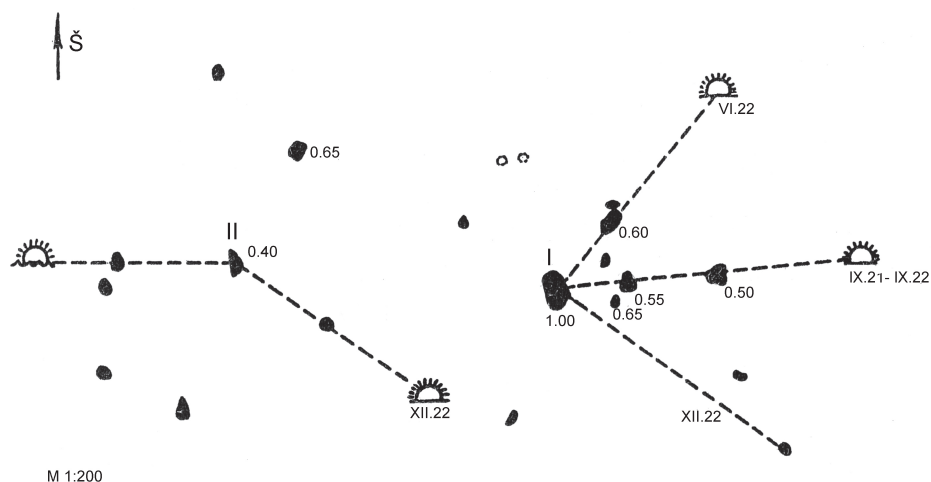
Baltų kultūros pavelde išskiriami dviejų rūšių paleoastronominiai objektai – kalendorinių matavimų stebyklos bei laidojimo paminklai¹⁶⁰. Iš pirmųjų geriausiai ištyrinėtas XIV a. pab. – XV a. pr. įrenginys ant legendinio Birutės alko kalno Palangoje. Stebyklą sudarė vienuolikos stulpelių ratas, išdėstytas ant pasagos formos pylimo, atviro saulėlydžio pusėn. Kalendorines datas, atitinkančias šventes ar gamtos virsmus, nurodydavo šešėlių kryptys saulės tekos ir laidos metu. Įrenginys veikė iki XV a. pradžios, kol šios žemės neužgrobė kryžiuočiai.

Birutės alko pirmtakais galima laikyti akmenų sistemas šalia senųjų gyvenviečių¹⁶¹. Nedaug jų išliko iki mūsų dienų. Tačiau keletą laikas išsaugojo. Paleoastronominę paskirtį turėjo akmenų sistemos ant Stabinės kalvos (Tauragės r.), prie Purmalių piliakalnio (Klaipėdos r.), Tryškiuose (Telšių r.) ir kitur. Akmenys, kaip ir Birutės alko stulpai, poromis nurodo kryptis į pasaulio šalis ir saulės tekos ar laidos vietas horizonte per lygiadienius bei saulėgrįžas.

Daug astronomiškai reikšmingų krypčių galima išskirti grupėje akmenų, stūksančių Jonionių kaimo ribose, ant Nemuno kranto Merkinės apylinkėse. Žemutinėje upės terasoje anksčiau buvusi tik smėlynė, dabar auga jaunų pušelių miškas. Vėjas čia dažnai atpusto titnago skelčių, rodančių netoliese buvus akmens amžiaus stovyklavietę. Didesnieji akmenys orientuoti į saulės tekos vietą horizonte per lygiadienius. Kiti akmenys žymi, kur saulė pateka per žiemos ir vasaros saulėgrįžas. Akmenys sudaro tarsi dvi sistemas; pats didžiausias – pirmosios centre (6 iliustr.).

¹⁶⁰ Klimka L., Jovaiša E. Paleoastronomija ir etnokosmologija Lietuvoje. Iš: *IX pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumas. Tezės*. Vilnius, 1995, p. 310.

¹⁶¹ Klimka L. Mįslingieji „astronominiai“ akmenys. Iš: *Lietuvos dangus'1995*. Vilnius: TFAI, 1995, p. 80–87.

M 1:200

6 iliustr. Akmenų sistema kairiajame Nemuno krante, netoli Merkinės tilto. Skaičiais nurodyti didesniųjų akmenų aukščiai, punktyrais – azimutai į saulės tekos ir laidos vietas horizonte per saulėgrįžas ir lygiadienius

Dauglaukyje (Tauragės r.), šalia II–III a. palaidojimų buvusioje alkvietyje, laužavietę supo keturi stulpeliai, žymintys šiaurės–pietų ir rytų–vakarų kryptis. Tokių įrenginių metafizinė paskirtis – perkelti mirusiojo sielą į mirusiųjų pasaulį. Šalia alkviečių buvusių kapų vidinė sandara taip pat turi kosmologinių bruožų. Laidojant mirusiuosius, kapas būdavo įrengiamas taip, kad mirusiojo galva būtų nukreipta į saulės tekos ar laidos tašką, o kai kuriose Lietuvos žemėse – į Šiaurinės žvaigždės padėtį horizonte prieš saulei patekant¹⁶².

Lietuviui pasaulis – „tai, kas po saule“. Kuo ilgesnis saulės kelias dangaus skliautu nuo tekos iki laidos, tuo šiltesnis metų laikas. Pasižymint tekos vietą horizonte stulpeliu, akmeniu ar įsidėmint kokį reljefo ypatumą, tolumoje augantį medį, galima pasekti saulės metų kelią. Vasarą saulė teka šiaurės rytuose (baltų gyvenamojo arealo viduryje maždaug

¹⁶² Jovaiša E. Dangus baltų gyvenime. *Etnokosmologija*, 2004, Nr. 1, p. 17–30.

45° azimutu), žiemą nukrypsta į pietryčius (kraštutinis azimutas 135°). Kraštines padėtis dienišis šviesulys pasiekia vasaros ir žiemos saulėgrįžų dienomis (birželio 22-ąją ir gruodžio 22-ąją). Lygiadieniais (kovo 21-ąją, rugsėjo 22-ąją) saulė pateka tiksliai rytuose ir leidžiasi vakaruose. Pakludami saulės keliui, sprogsa ir sužaliuoja medžiai, išplaukėja javai, subręsta derlius, pagelsta lapai, iškrenta ir nutirpsta sniegas. Azimutinių matavimų patirtis dar gyva nuošalesniame Lietuvos kaime; seni žmonės, žiūrėdami pro galustalės langelį, žino, kur tekės saulė svarbesnių švenčių rytais.

Mėnulio pilnatis saulės vasaros „taku“ eina žiemą. Saulės metų kelią mėnulis prabėga per mėnesį, tačiau periodu, kuris trunka 18,6 metų, mėnulis būna „aukštas“ ir „žemas“ (šis ciklas pavadintas V a. prieš Kr. gyvenusio graikų astronomo Metono vardu). Nuo saulės trajektorijos mėnulis nukrypsta iki 5,1 laipsnių. Stebint jo judėjimą primityviomis priemonėmis, verta fiksuoti tik pačias kraštines padėtis. Mėnulis danguje šviečia 27,32 paras; tai vadinamasis žvaigždinis, arba siderinis, mėnuo. Po to šviesulys trims dienoms pradingsta saulės spinduliuose. Laiko tarpas, per kurį pasikartoja ta pati mėnulio fazė, vadinamas sinodiniu mėnesiu: jis trunka 29,53 parų.

Mėnulio mėnuo nėra dalus saulės periodui, kuris trunka 365,25 paras. Šiuos du ciklus tenka derinti kalendoriuje – kaip kitaip suskirstyti metų sezonus? „Saulė močiutė kraitelį krovė, mėnuo tėvelis dalalį skyrė“, – skamba liaudies dainoje. Derinimo būdų gali būti įvairių – iš čia ir daugybė kalendorinių sistemų. Kita vertus, reikia papildomų astronominių stebėjimų.

Galimas dalykas, kad baltai keliamųjų metų ar papildomojo mėnesio įterpimo problemą sprendavo pagal Aušrinės (Vakarės) judėjimo dėsnį. Šios folklore vienintelės minimos planetos sinodinį periodą (583,9 paras) galima suskirstyti į keturias dalis: kaip Aušrinė ji matoma apie 240 parų, po to ji nesirodo maždaug 90 parų. Kaip Vakarė ji stebima

taip pat apie 240 parų, o po to ji dingsta porai savaitių. Įdomu, kad aštuoni Saulės metai prilygsta penkiems Veneros ciklams, arba 99 Mėnulio sideriniams mėnesiams (2 920 parų). Šį ciklą, vadinamą oktoeteride, nuo VI a. prieš Kr. iki III a. po Kr. naudojo graikai¹⁶³. Iš jo ir kilo olimpinių žaidynių, rengiamų šio ciklo pradžioje ir viduryje, taisyklė. Aštuoneriems metams buvo renkami vikingų karaliai Skandinavijoje. Aušrinė mitologizuojama ir lietuviškose sakmėse bei pasakose¹⁶⁴. Taigi akivaizdu, kad oktoeteridė kitados buvo bendras indoeuropietiškosios kultūros reiškiny¹⁶⁵. Gal todėl baltiškajame mene labai dažnos aštuoniakampės žvaigždės, o latviai tokią vadina Ausekliu – Veneros planeta. Aušrinės patekėjimas tam tikroje dangaus skliauto vietoje galėjo turėti reikšmės įvardijant žvaigždynus. Po aštuonerių metų, aplankiusi penkis žvaigždynus, ryškioji planeta vėl sugrįžta į tą pačią vietą.

Atkreiptinas dėmesys ir į L. Rėzos užrašytą dainą apie laivą: „Į šilą ėjau, / Šilužy kirtau, / Pagirėj laivą kūriau. / O kai pakūriau / Juodą laivatį / Su aštuoniais kampačiais; / Ant kažno kampo / Po liepos medį / Su devynioms šakatėms...“¹⁶⁶ Iš esmės tai metafora, atspindinti pasaulėžiūros loginę struktūrą¹⁶⁷. Laivas su aštuoniais kampais, kuriuose yra po devyniašakį medį, – sakralinės erdvės ir laiko simbolis, Pasaulio modelis.

¹⁶³ Куликов С. *Нить времён. Малая энциклопедия календаря*. Москва, 1991. 288 с.

¹⁶⁴ Greimas J. A. *Tautos atminties beiėškant*. Vilnius–Chicago, 1990. 526 p.

¹⁶⁵ Klimka L. Pasaulio modelis liaudiškame ornamente. Iš: *Senovės baltų simboliai*. Vilnius: Academia, 1992, p. 114–121.

¹⁶⁶ Rėza L. *Lietuvių liaudies dainos*. I. Vilnius, 1958, p. 31.

¹⁶⁷ Klimka L. Ant aštuonių kampačių. Kosmologija L. Rėzos užrašytose dainose. Iš: *Lietuvos dangus* 1997. Vilnius, 1997, p. 61–66.

3.3. Mįslingieji „astronominiai“ Vyžuonų akmenys

Pilki laukų akmenėliai... Tai tankiau, tai rečiau jų Lietuvoje prisėjo ledynmečiai, atboginę iš Skandinavijos ir Baltijos jūros dugno. Sakoma – „kietas kaip akmuo“. Ši jo savybė sukūrė visą žmonijos civilizacijos priešaušrį, vadinamą akmens amžiumi. Neolite mūsų tolimi protėviai gebėjo akmenį jau tobulai nušlifuoti, pasigaminti įnagių ir darbui, ir kovai. Archeologinėje literatūroje baltų gentys net apibrėžiamos kaip laivinių kovos kirvių nešėjos. O didesnieji ar išskirtinės formos akmenys įgavo dar svarbesnę paskirtį: tapo šventyklų – alkų – atributais, tarsi savotiškais altoriais. Apie juos iki mūsų dienų pasakojamos įvairios legendos ir padavimai. Įdomūs taip pat yra akmenys su iškaltais ar išsuktais dubenimis¹⁶⁸. Prie vienu kitados kūrenta apeiginė ugnis, kiti laikyti senovės žmonių būstuose kaip maisto aukojimo dievybėms vieta. O tie, kuriuose iškalti įvairūs įrašai, ženklai, kažkada žymėjo kunigaikščių, feodalų žemės valdų ribas¹⁶⁹.

Legendose pasakojama, kad dažną didakmenį vilkęs velnias bažnyčiai sudaužyti. Tame galima išvelgti dviejų skirtingų pasaulėžiūrų – pagoniškosios ir krikščioniškosios – priešpriešą. Matyt, velnias – tai kitados buvęs mitinis vėlių valdovas Vėlinas. Todėl akmenimis buvo užrūtinamos arba aptveriamos kapavietės, atskiriant mirusiųjų pasaulį nuo gyvųjų. Kas kita, jei akmuo vadinamas Moku. Pačiu pavadinimu lyg pabrėžiama, kad šalia jo būdavo perduodamos jaunajai kartai kažkokios žinios. Ir

¹⁶⁸ Gražų tokių akmenų rinkinį iš Molėtų ir Utenos rajonų galima pamatyti TFAI Astronomijos observatorijos ir Lietuvos etnokosmologijos muziejaus teritorijoje.

¹⁶⁹ Matulis R. *Istoriniai akmenys*. Vilnius, 1990, p. 1–143.

net gydoma buvo prie akmenų¹⁷⁰. Pavyzdžiui, manyta, kad rasa, susikaupti akmenų įdubose, turinti stebuklingąją galią. Kituose akmenyse yra iškalta daug mažyčių duobučių, jų išdėstymas kartais primena dangaus skliauto žvaigždynus¹⁷¹.

Dar vienas svarbus akmens pritaikymas senovėje – fiksuoti dangaus šviesulių azimutus horizonte: mėnulio – kas mėnesį, saulės – per metus. Tai paaiškėjo, ištyrus kai kurias akmenų grupes paleoastronominiais metodais¹⁷². Greta svarbiausių astronominių dienų – lygiadienių ir saulėgrįžų – atsiranda daug kitų išskirtinių, pažyminčių vieni ar kitų darbų pradžia ir pabaiga, dienų. Šventės laiką pasako šviesulio padėtis horizonte, pažymėta įkastais stulpeliais, smailuma į viršų pastatytais akmenimis ar įsidėmėta kokia nors aplinkos reljefo ypatybė¹⁷³. Matyt, iš panašių porų palaipsniui susiformavo astronominės kalendorinių matavimų stebyklos – pirmosios primityvios observatorijos. Šiame straipsnyje aptariama kiek skirtinga nuo praktinių kalendorinių matavimų akmenų sistemų paskirtis.

Važiuojant pro Vyžuonas Kupiškio link, už pusės kilometro nuo miestelio verta stabtelėti ir apžiūrėti įdomią kalvą, nuo senovės vadinamą Kartuvių kalnu. Tai retas gamtos kūrinys, o kartu ir istorinės atminties vieta. Mena kalnas 1863 m. sukilimo prieš carizmą didvyrius; sušaudytus ir pakastus žvyrduobėse pokario rezistencijos partizanus; čia 1988 m. atstatytas originalus obeliskas Vytautui Didžiajam. Kartuvių kalnas, pamazū žemėdamas, pereina į kilometro ilgio ir tik 20–40 m pločio gūbrį. Geologai tokius darinius vadina ozais. Tai esąs ledynmečio palikimas:

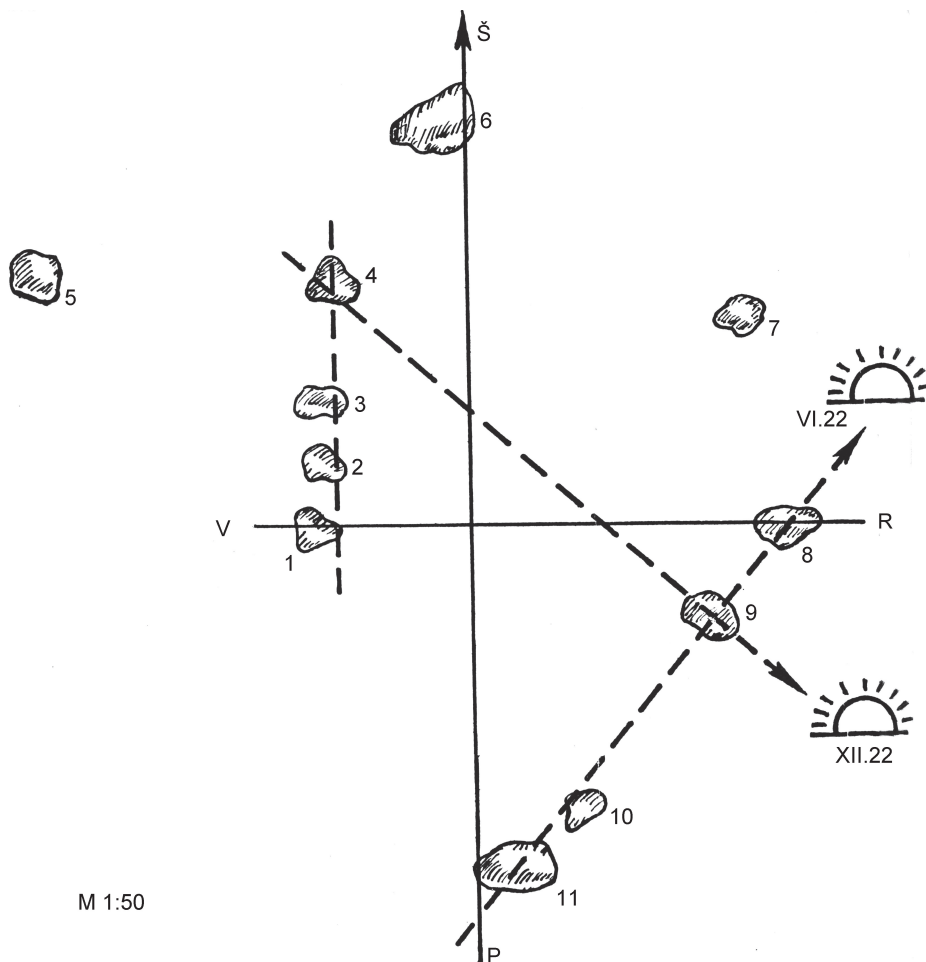
¹⁷⁰ Klimka L. Mokslo pradmenys ir baltų Pasaulio modelis. Iš: *Lietuva iki Mindaugo* (CD-ROM). Vilnius: Elektroninės leidybos namai, 1999.

¹⁷¹ Klimka L., Vaitkevičius V. Laukagalio apeiginis akmuo. Iš: *Paparčių ir Žaslių apylinkės*. Kaišiadorys, 1997, p. 343–350.

¹⁷² Klimka L. Mįslingieji „astronominiai“ akmenys. Iš: *Lietuvos dangus'1995*. Vilnius: TFAI, 1995, p. 80–87.

¹⁷³ Klimka L. Baltiškasis Pasaulio modelis ir kalendorius. Iš: *Lietuva iki Mindaugo*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003, p. 341–350.

į milžinišką ledo plyšį subyrėjęs moreninis žvyras ir kitokios smulkios sąnašos. Virš aplinkinių lygumų gūbrys iškyla 12–15 m. Paėjęjus ozo kupra nuo Vytauto obelisko tolyn miško keliuku, už 800 m pamatysime nemažai į žemę susmigusių, kerpėmis apaugusių stambių akmenų. Kai kurių jų skersmuo siekia iki 1,5 m. Pasižvalgius atidžiau matyti, kad jie grupuojasi į dvi sankaupas.

7 iliustr. Akmenų sistema ant Vyžuonų ozo

Pirmoji, taisyklingesnė, vienuolikos akmenų grupė yra netoli takelio, jauname alksnyne (7 iliustr.). Antroji grupė – tai riedulynas pačiame gūbrio gale. Smalsesnis žvilgsnis jose pastebi daug „keistenybių“, o ypač kompasu patikrinus akmenų išsidėstymo konfigūraciją. Visų pirma atkreiptinas dėmesys, kad pirmosios grupės du akmenys (6 ir 11) guli beveik tiksliai ant linijos, išvestos šiaurės ir pietų kryptimi. Ta pačia kryptimi išdėstyti dar keturi rieduliai (1–4). O kiti keturi (8–11) rodo vasaros saulėgrįžos azimutą – tai ta vieta horizonte, kur saulė patekėdavo senovinės Rasos šventės rytmetį. Žiūrint nuo 4-o akmens į 9-ą, matyti, kur saulė teka per žiemos saulėgrįžą; taigi ši kryptis žymi Kalėdų šventės metą. Dar čia galima rasti užfiksuotus ir mėnulio kraštinius azimutus.

Didesnioji akmenų grupė taip pat turi „astronominių“ bruožų, bet dėl akmenų gausumo juos sunkiau išskirti, trukdo ir tai, kad daug jų giliai įsmigę žemėsna, apaugę velėna. Todėl čia turėtų būti interpretuojama atsargiau, nes visai arti jo šlaitas vietomis nukastas imant žvyrą. Įdomu, kad vienas iš akmenų pažymėtas iškalto griovelio. Tiesiog būtina, kad šią vietą aplankytų ir archeologai. Tada tikriausiai galima būtų atsakyti ir į klausimą, ar šie akmenys buvo naudoti kaip religinių ritualų vieta. Apskritai tokio tipo paminklai vadinami paleoastronominiais arba astroarcheologiniais; tai beveik visų senųjų kultūrų priklausiniai¹⁷⁴.

Taisyklingumu taip pat išsiskiria apie šimtą penkiasdešimt metrų nuotoliu į šiaurės rytus nuo riedulyno jauname alksnyne esanti akmenų sankaupa. Joje irgi vienuolika akmenų, tarp kurių nesunku išskirti fiksuojančius pasaulio šalių kryptis.

Įdomi ir slėpinga Vyžuonų praeitis. Kas negirdėjo apie miestelio bažnyčios sienoje įmūrytą žalčio Vyžo galvą? Apylinkėse, išnykusių kaimų vietose, taip pat randama daug dubeniuotų akmenų. Ar nebus iš-

¹⁷⁴ Drösler R. *Als die Sterne Götter waren (Sonne, Mond und Sterne im Spiegel von Archäologie)*. Berlin, 1976. 310 p.

ties čia kitados buvęs vienas iš svarbesnių Aukštaitijoje senosios religijos kulto centrų?

Vyžuonų ozo pirmasis akmenų ratas yra tik 4–5 m skersmens. Dėl nedidelio atstumo tarp akmenų negalima tiksliai išmatuoti azimutus į šviesulių tekos ar laidos vietas horizonte. Panašaus didumo akmenų ratą (ir vėlgį iš vienuolikos akmenų!) archeologai aptiko Užpelkių kaime (Kretingos r.), kasinėdami III–VI a. kapinyną¹⁷⁵. Keturi dideli rieduliai ten žymi pasaulio šalis, o septyni sudaro lyg ir sienelės, užstojančias saulės tekos bei laidos vietas horizonte. Tekančios saulės spinduliai į rato vidų patekdavo tik per siaurus plyšelius sienelėje Jurginių ir Vėlinių rytmečiais. Taigi galima manyti, kad šalia kapinyno suręstas savotiškas Pasaulio modelis. Rato viduryje laidotuvių metu kūrenta apeiginė ugnis. Pelelai iš laužavietės per tarpą, paliktą saulės spinduliams įeiti Vėlinių rytą, būdavo nešami ir barstomi į kapo duobę ar ant kapaviečių. Ritualas neabejotinai buvo skirtas sąsajoms tarp realiojo ir mitinio pasaulių sustiprinti. Čia svarbus netgi žodžio *kurti* daugiaprasmiškumas.

Akmeninių statinių, turinčių analogišką Pasaulio modelio prasmę, prie kapinynų taip pat yra aptikę Latvijos archeologai¹⁷⁶. Gal panašiu tikslu buvo surikiuoti ir Vyžuonų ozo akmenys? Kadangi modelis apskritai konkretiems astronominiams stebėjimams atlikti nenaudojamas, jį galima daryti nedidelį – tokį lengviau žvilgsniu aprėpti ir protu suvokti...

¹⁷⁵ Bliujienė A., Klimka L. Archeologų radinys Pajūrio kapinyne. *Mokslas ir gyvenimas*, 1992, Nr. 8, p. 11–13.

¹⁷⁶ Klētnieks J. Lazdiņu uzkalniņa akmeņu riņķa astronomiskie virzieni. *Zvaigžņotā Debess*, Rīga, 1989 g. vasara, p. 22–28.

3.4. Birutės alko Palangoje kalendorinių stebėjimų įrenginys

Ištuštėjus Baltijos paplūdimiams, bangos kaskart vis nuožmiau puola krantą. Vėjas šėlsta pušų, kopiančių stačiais šlaitais į Birutės kalno viršūnę, šakose. Praskleidžia jas ir pietvakariuose šmėkšteli blausios žiemos saulutės spindulys. Diena jau tiek sutrumpėjusi, tad saulutė nebespėja aukščiau kaip per „šienkartę“ ar „kačergą“ pakilti bei nukeliauti iki vakarų. Skęstant jai jūroje, driekiasi ilgi pamėkliški šešėliai... Kaip padėti saulutei ištrūkti iš Žilvino chtoniškosios karalystės gniaužtu, kad visa vėl atgytų ir sužaliuotų? Vadovaujantis mitine pasaulėjauta, tuo tikslu turi būti atlikti magiški veiksmai: išdainuotos svarbios giesmės, pamaitintos protėvių vėlės, laikytasi griežtų apribojimų ir draudimų. Tarsi Eglei, Žalčio žmonai, paskirti begaliniai darbai... Tame ir slypi prosenoviškųjų šaltojo pusmečio švenčių esmė. Jų metu atlikinėti senosios baltų religijos ritualai pasiekė mūsų dienas nuotropomis – kaip tradiciniai kalendoriniai papročiai. Dar neseniai kaime būtent laikantis papročių buvo reguliuojama gyvenimo tėkmė, derinama su gamtoje vykstančiais virsmis. Etninės kultūros šaknys siekia neįsivaizduojamai tolimus laikus – sėslios ir žemdirbyste besiverčiančios tautos tradicijos yra labai gyvybingos. Istorijos skersvėjai, politinės permainos valstybėje veikė ir kasdienį kaimo gyvenimą – išsklaidė kalendorines apeigas po įvairias datas¹⁷⁷. Po Žemaitijos krikšto 1413 m. buvo įvestas Julijaus kalendorius. Beje, visiškai neatitinkas mūsų klimato ir šviesulių judėjimo Lietuvos pabangė. XV a. pabaigoje – XVI a. pagonybė, kaip religinė sistema, smuko iki valstiečių pasaulėjautos lygio, o šios uždarumas bei vis stiprėjanti

¹⁷⁷ Klimka L. Lietuvių kalendoriniai papročiai: sisteminis požiūris. *Liaudies kultūra*, 1996, Nr. 4, p. 25–28.

krikščionybės įtaka susinkretino kalendorinius papročius. Pavyzdžiui, Julijaus kalendorius atnešė velykinių švenčių ciklą, susietą su mėnuliu, – tai labai paveikė tradicines pavasario ir vasaros pradžios šventes. 1589 m. Kurše, o 1610 m. ir Prūsijoje įvestas Grigaliaus kalendorius sukėlė naują papročių laiko slinktį. Imta tą pačią šventę žymėti ir pagal senąjį, ir pagal reformuotąjį kalendorių. Tad apeigos išsibarstė mažų mažiausiai vienuolikos dienų intervalu. 1795 m. Lietuvai pakliuvus į Rusijos imperijos jungą, vėl įsigaliojo senasis Julijaus kalendorius. Bažnyčiai vadovaujantis naujuoju kalendoriumi, oficialusis gyvenimas vyko pagal senąjį, taigi laiko skaičiavimas buvo visiškai suveltas. Atkurti baltiškąjį kalendorių sunku ir dėl to, kad kai kurioms etninėms šventėms reikia ilgai ruoštis, jos užtrunka ne vieną dieną (tam tikrą laikotarpį), su kitomis šventėmis jungiasi į ciklus. Štai todėl toks dėmesys skiriamas Birutės kalno archeologinių tyrinėjimų rezultatams ir jų interpretacijai, kai paaiškėjo, kad ten būta kalendorinių matavimų astronominio įrenginio¹⁷⁸.

Iš senovės padavimų, vienos kitos pastabos istorinėse kronikose, kitų rašinių apie Palangos praeitį susikūrė romantiška pagoniškojo alko įvaizdį: šventųjų ažuolų paunksnėje degusi amžinoji aukuro ugnis, prižiūrima vaidilučių, tarp kurių grožiu, romiu būdu ir išmintimi garsėjusi Birutė, būsimoji kunigaikštienė, Vytauto motina¹⁷⁹.

Tikrovė pasirodė esanti įdomesnė už idealizuotą kalno praeitį. Čia 1983–1984 m. archeologinius kasinėjimus atliko tyrinėtojų grupė, vadovaujama profesoriaus habil. dr. Vlado Žulkaus (žvalgybiniai tyrinėjimai atlikti 1976 m.)¹⁸⁰.

¹⁷⁸ Žulkus V., Klimka L. *Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais*. Vilnius: Mokslas, 1989. 96 p.

¹⁷⁹ *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*. Vilnius, 1971, p. 72–73.

¹⁸⁰ Žulkus V. Birutės kalnas Palangoje, Botanikos parke. Archeologinių tyrimų ataskaita. T. 1–3. *PRPI archyvas*, f. 5, b. 3371–3373.

Palanga praeityje buvo Mėguvos, pietinių kuršių žemės amatų ir prekybos centras¹⁸¹. Jos lemtis – būti kryžkelėje tarp Kryžiuočių ir Kalavijuočių ordinų, kurie tuo metu čia siekė suvienyti jėgas ir sukurti placdarmą Žemaitijai pulti. 1253 m. Memelio komturijai buvo priskirta didžioji pietinių kuršių žemių dalis: Pilsotas, Mėguva, dalis Keklio. Palanga minima 1252–1291 m. dokumentuose¹⁸². XIII–XIV a. čia vyko nuolatinės kovos, kol 1422 m., sudarius Melno taiką, Palanga atiteko Lietuvai. Žemaičių kalba ir papročiai Palangoje išivyravo tik XVII a. Kokie šių istorinių įvykių pėdsakai buvo atrasti archeologų kastuvais?

Kalno pietinėje papėdėje, siauroje terasoje tarp šlaito ir jūros kranto, nuo X a. buvo įsikūrusi gyvenvietė. Joje aptikta 17 stulpinių ir rentinių pastatų, gynybinių įtvirtinimų liekanų. Įdomu, kad gyvenvietės statiniams būdinga griežta orientacija pagal pasaulio šalis: sienos eina šiaurės–pietų kryptimi. XII–XIV a. antrosios pusės laikotarpio pastatų įėjimo angos nukreiptos į vakarus, plūktinėje asloje prie rytinės sienos įrengtos skliautinės krosnys. Radiniai namų viduje vėlgi nėra visai įprastiniai: kelias smulkių gintariukų „lobių“, daug nedidelių lipdytinių puodelių – panašūs randami kapinynuose ir buvo naudojami laidojimo apeigose. Apskritai iš statybos bruožų matyti, kad jiems įtakos galėjo turėti ir skandinavai, ir vakarų slavai. Daugybė smėlyje besimėtančių kniedžių taip pat rodo, kad čia gyvenę žmonės plaukiojo jūra, taigi buvo atviri pasauliui. XIII a. antrojoje pusėje gyvenvietė iš pietų pusės buvo apjuosta gynybiniu pylimu, sutvirtintu užtvara iš rąstų bei 2,7 m gynybiniu bokštu. Tačiau įtvirtinimai greit pražuvo karo liepsnose. Tada pylimas buvo dar paaukštintas; XIV a. jo viršuje stovėjo du bokštai, sujungti rąstiniu pastatu. Kalno aikštelę gynė smėlio pylimai bei užtvara iš dviejų eilių įkastų

¹⁸¹ Žulkus V. Palanga als kurischer Handelsplatz an der Ostseekste im 9.–12. Jahrhundert. Iš: *Vakarų baltų istorija ir kultūra*. Klaipėda, 1992, p. 46–67.

¹⁸² Genys J. Protomiestų tipo gyvenvietės Vakarų Lietuvoje. Iš: *Gyvenviečių ir keramikos raida baltų žemėse*. Vilnius: Savastis, 1994, p. 80–89.

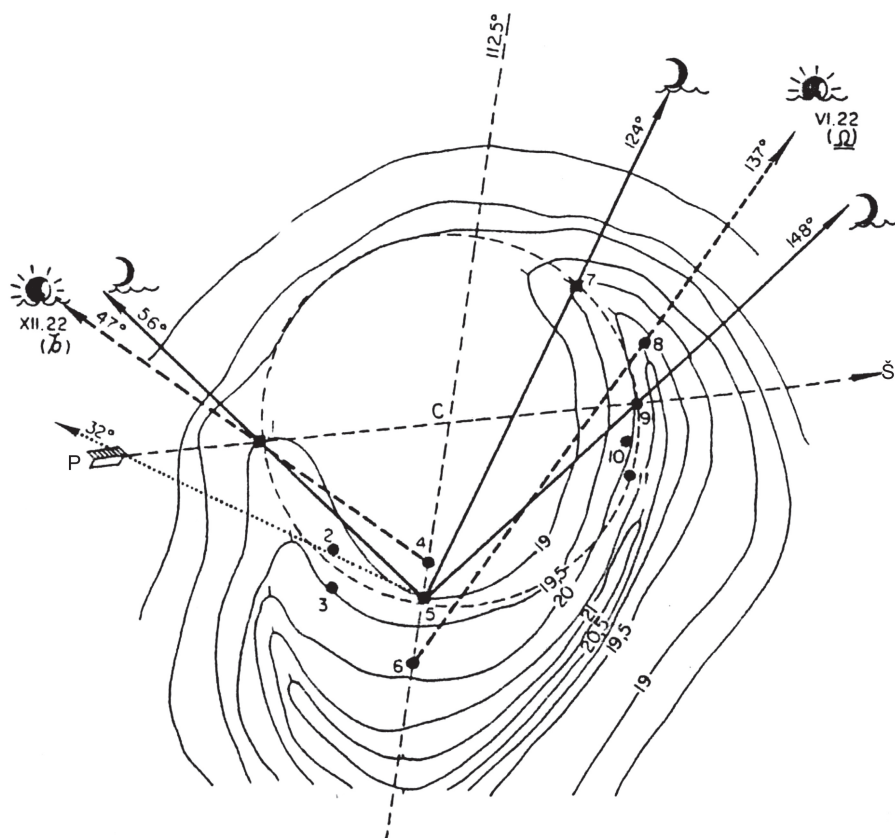
raštų. XIV a. antrojoje pusėje visa gynybinė sistema buvo sudeginta. Ant kalno įtvirtinimai nebeatstatinėti, o įrengtas alkas, kartu ir astronominių stebėjimų aikštelė. Pylimų liekanos užpiltos smėliu ir suformuotas puse mėnulio pavidalo gūbrys¹⁸³. Alkas įrengtas gerokai vėliau nei galėjo įvykti Birutės vedybos su Kęstučiu (apie 1350 m.), tad su jos vardu negali būti siejamas. Astronominiu įrenginiu naudotasi neilgai: 1427 m., Jogailai lankantis Palangoje, apie jį jau neužsimenama. Alkas galėjo būti sunaikintas, iškilus ginčui dėl Mėguvos priklausomybės.

Kalendorinių matavimų įrenginį sudarė vienuolikos stulpelių, išdėstytų ant pylimo, sistema (8 iliustr.). Stulpelių skersmuo nedidelis – 15–20 cm. Trys stulpeliai vienoje tiesėje (4, 5, 6) – tarsi viso statinio ašis. Šiaurinėje pusėje nuo ašies lieka penki stulpeliai (7–11), pietinėje – trys (1–3). Iš jų du (1, 7), įkasti pylimo raguose, skiriasi nuo kitų – yra aptašyti, skerspjuviuose kvadratiniai. Visi stulpeliai surikiuoti į du apskritimus, išbrėžtus ant išgaubto šlaito paviršiaus. Didesniojo skersmuo būtų 3 sieksniai, mažesniojo – 1,5 (sieksniu laikant 2,9 m). Svarbus ir šlaito nuolydis pagrindinės ašies kryptimi: jis suformuotas 13 laipsnių kampu. Būtent tiek pakyla Kupolių šventės rytmetį saulė, kad šešėliais sujungtų visus tris pagrindinės ašies stulpelius.

Statinio taisyklinga geometrija rodo, kad kiekvieno stulpelio vieta nėra atsitiktinė, o parinkta tikslingai. Aikštelės pylimo pasaga atvira į pietvakarius, taigi paranki dangaus šviesulių laidai stebėti. Ir išties linijos, išvestos per stulpelių poras, nurodo saulės ir mėnulio laidos vietas jūroje svarbių kalendorinių švenčių išvakarėse. Astronominiai matavimai, nustatant šias datas, galėjo būti atliekami taip: stebėtojas atsistodavo šalia vieno stulpelio ir per kito stulpelio viršūnę stebėdavo besileidžiančio šviesulio diską. Kad būtų tiksliau, stulpelių viršūnes galima nusmailinti. Vasarą saulės laidos vietos buvo fiksuojamos nuo atokiau ant pylimo

¹⁸³ Žulkus V. Birutės kalnas ir gyvenvietė Palangoje. Iš: *Lietuvos istorijos metraštis* 1985. Vilnius, 1986, p. 21–35.

pastatytojo stulpelio (6); žiemą – nuo arčiausiojo aikštelės viduriui stulpelio (4). Mėnulis saulės metų kelią prabėga per mėnesį; be to, jo azimutų vėduoklė kiekvienais metais yra kiek skirtinga: devynerius metus jis vis kyla aukštyn, devynerius – žemėja. Tai sudaro vadinamąjį Metono ciklą; tiksliai jo trukmė – 18,6 m. Birutės kalno įrenginys fiksuodavo du kraštinius „žemo“ mėnulio azimutus bei vieną „aukšto“. Kodėl nepažymėtas ketvirtasis, nėra aišku. Priežastis galėjo būti ir metafizinė: gal vengta nurodyti šią padėtį, nes joje įvyksta užtemimai. Mėnulio azimutai buvo stebimi nuo penktojo stulpelio.

8 iliustr. Birutės alko įrenginio stulpelių azimutai ir jų ryšys su saulės bei mėnulio laida

Kitas kalendorinių datų nustatymo būdas yra toks: galima įsidėmėti dieną, kai stulpeliai paliečia vienas kitą šešėliais saulės laidos metu¹⁸⁴. Nuo pietinėje pylimo pusėje įkastojo kvadratinio stulpelio (1) šešėlis kitų link krypsta šaltuoju metų laiku, tarp Vėlinių ir Užgavėnių. Šiaurinio kvadratinio stulpelio (7) šešėlis paliečia kitus stulpelius vasaros metu. Abiejų pusių stulpeliai sudaro jungtis tik savo grupės viduje, o pagrindinės ašies stulpeliai „bendruoja“ su abiem grupėmis. Pastarųjų azimutas, išmatuotas nuo pietų krypties, yra 112,5 laipsnių. Šia linkme saulė leidžiasi Palangoje balandžio 23 ir rugpjūčio 22 dienomis. Kuo reikšmingos šios datos? Kodėl būtent jos išskirtos kaip pagrindinės? Į šį klausimą atsakyti padeda Palangos katalikų bažnyčios istorija¹⁸⁵. Kai kryžiuočiai XV a. pradžioje sunaikino stebyklą, Birutės kalnas neprarado plačiose Palangos apylinkėse gyvenusių žmonių pagarbos. Tada ant jo apie 1506 m. buvo pastatyta nedidelė bažnytėlė, pavadinta šv. Jurgio vardu. Ši titulą paveldėjo ir vietoje pirmosios bažnytėlės vėliau statytos mūrinės koplyčios¹⁸⁶. Kaip rašo XVI a. istorikas M. Strijkovskis, per Jurgines, pagal krikščioniškąjį kalendorių švenčiamas balandžio 23 d., į Palangą suplaukdavo minios žmonių iš visos Žemaitijos, net Prūsijos, Kuršo¹⁸⁷. Iškilminga bažnytinė procesija traukdavo per miestelį Birutės kalno link. Kita data, kurią išskiria pagrindinė ašis, saulei grįžtant rudeniop, yra rugpjūčio 22 d. Netoli jos yra dvi svarbios etninės šventės: pjūties pabai-ga, šv. Rokas (rugpjūčio 16 d.), ir gandrų išskridimo diena, šv. Baltramie-jus (rugpjūčio 24 d.). Pastarasis fenologinis požymis Pajūryje nėra labai būdingas, jo data čia negali būti tiksliau nustatyta. O šv. Roko atlaidai Palangoje iki pat šiol tebegarsėja. Žmonės dar atmena, kad palangiškiai

¹⁸⁴ Gudavičius E. Birutė. Iš: *Iš kur mes atėjome*. Vilnius, 1989, p. 46–47.

¹⁸⁵ Elertas D., Klimka L., Manomaitis S. The further research of Birute Archaeoastronomical arrangement in Palanga. In: *Theses historicae scientiarum Baltica*. Riga, 1996, p. 147.

¹⁸⁶ Ruokis V., Končius J. *Palangos kraštas*. Kaunas, 1926, p. 95–98.

¹⁸⁷ Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i wszystkich Rusi*. Warszawa, 1848, t. 2, s. 44.

žvejai per šv. Jurgio ir šv. Roko atlaidus žvejybos sėkmei ant Birutės kalno nešdavo žuvies ir pinigų. Moterys, užpuolus ligai, nelaimėms, aukodavo vilnų¹⁸⁸.

Taigi svarbiausios religinės šventės Palangoje kaip tik sutampa su dienomis, kai saulė leidžiasi į jūrą buvusio ant kalno statinio ašies kryptimi. Balandžio pabaigoje prasideda naujas augalų vegetacijos ciklas. Laikas į ganyklas išginti sunkų žiemos metą kentusius gyvulius. Ganiavos pradžia visados būdavo pažymima šventiškai: jos metu reikėdavo atlikti daugybę apeiginių veiksnių, turinčių galvijams apsauginę reikšmę. Neabejotina, kad balandžio pabaigoje baltų gentys kitados švėsdavo senojo tikėjimo augmenijos ir galvijų globėjo šventę. Apie šios hipotetinės šventės pavadinimą, dievybės vardą šiandien galime tik spėlioti (S. Griūnavo minimas Patrimpas, „Sūduvių knygelėje“ – Pergubrius, S. Daukanto – Jorė, M. Strijkovskio – Ganiklis¹⁸⁹). Ne mažiau svarbi yra ir vasaros darbų pabaigos šventė, savotiškas maistingųjų augalų ciklo uždarymas. Aišku viena: Jurginių ir pabaigtuvių papročiuose slypi senųjų gamtos garbinimo ritualų pėdsakai, baltų mitologinių įvaizdžių nuotrupos. Archeologai aptiko tarp stulpaviečių daugybės laužaviečių pelenus – tai šventinių kalendorinių apeigų paliudijimas.

Pagrindinė ašis svarbi ir mėnuliui. Nuo jos vidurinio stulpelio (5) žiūrint, kampinį nuotolį iki artimiausių stulpelių į vieną ir kitą pusę mėnulis keliauja po 9 paras. Tai prosenoviškos savaitės trukmė, kurios atminimas Žemaičiuose dar buvo gyvas ir XIX a.¹⁹⁰ Devyniadienė savaitė bus kilusi iš archajiškojo Mėnulio kalendoriaus, siderinį mėnesį (27 paras) dalijant į tris fazes; ji giliai įsirėžusi lietuvių folkloro kūrinuose, vaistų paruošimo būduose, mirusiųjų atminimo papročiuose ir t. t.¹⁹¹ Apskritai

¹⁸⁸ Užpelkis M. Šventosios kuršininkų žvejybos tradicijos ir papročiai. *Liaudies kultūra*, 1995, Nr. 1, p. 27–32.

¹⁸⁹ *Lietuvių mitologija*. I. Parengė N. Vėlius. Vilnius: Mintis, 1995. 607 p.

¹⁹⁰ Daukantas S. *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių*. Vilnius: Vaga, 1988, p. 587.

¹⁹¹ Klimka L. *Lietuviškasis Mėnulio išminties kalendorius* 1994. Vilnius: Diena, 1993, p. 3–5.

devyniadienė savaitė yra žinoma ir kitų Europos tautų žemdirbiškame kalendoriuje: penkios tokios savaitės sudaro ciklą, kuriuo maždaug kartojasi svarbiausios šventės¹⁹². Vėlesnės kilmės septyniadienė savaitė taip pat galėjo būti fiksuojama Birutės kalno įrenginiu¹⁹³. Statmena su jūra kryptis išskirta stulpelių jungtimi 8–9. Stebint nuo devintojo stulpelio, mėnulis per septynias dienas nukryps nuo pirmojo ir per tiek pat laiko sugrįš atgalios. Po to septynias paras užtruks jo kelionė iki septintojo stulpelio ir tiek pat – atgal. Taigi čia yra galimybė išmatuoti ir siderinį mėnesį.

Palangos alko tradicijų tęstinumas krikščioniškosios ideologijos terpėje itin aiškiai parodo, kaip naujoji pasaulėžiūra buvo derinama prie ilgais šimtmečiais susiklosčiusių tautos papročių. Rezultatas – ryškiai sinkretiškas mūsų kultūros pobūdis¹⁹⁴. Nepajėgus paneigti senosios pasaulėžiūros, teko su ja taikstyti. Tenka pažymėti, kad tai buvo daroma labai subtiliai, nekonfliktuojant su tokia gyvybinga senąja kultūrine sankloda.

Įskaitant Jurgines ir saulėgrįžas, stulpeliai iš viso fiksuoja 19 saulės laidos azimutų, atitinkančių 36 šventes. Jos gana tolygiai išsidėsto metų rate, pasiskirstydamos po devynias kiekvienam sezonui. Pietinė trijų stulpelių grupė žymi pasiruošimo žiemos sąstingiu periodą, žiemojimo ir pavasario laukimo laiką. Šiaurinė penkių stulpelių grupė susijusi su sėjos, pasėlių priežiūros ir pjūties darbais. Pagrindinė ašis žymi gamtos ciklą priešpriešas, jos virsmų momentus: pabudimo, suvešėjimo ir apmirimo taškus. Visos stulpeliais išskirtos datos pateiktos trečiojoje lentelėje.

¹⁹² Серов С. Календарный праздник и его место в народной культуре. Iš: *Календарные обычаи в странах зарубежной Европы*. Москва, 1987, с. 39–54.

¹⁹³ Manomaitis S. Birutės kalno alkos astronominis kalendorius. Iš: *1995 kalendorius visiems*. Vilnius: Apskaita, 1994, p. 108–114.

¹⁹⁴ Greimas A. J. *Tautos atminties beiėškant. Apie dievus ir žmones*. Vilnius–Chicago, 1990. 527 p.

3 lentelė. Stulpelių azimutai Birutės alke ir jų semantinės reikšmės

Kulminuojanti saulė	Šventė	Stulpelių jungtys	Azimutai laipsniais	Regresuojanti saulė	Šventė
Gruodžio 23 d.	(Kūčios)	1–4	45	Gruodžio 20 d.	Žiemos saulėgrįža
Sausio 29 d.	(Pusiaužiemis)	1–5	56	Lapkričio 14 d.	(Ožio vedimas)
Vasario 3 d.	Linų diena	7–8 / 3–6	59	Lapkričio 9 d.	(Vaižganto diena)
Vasario 18 d. – vasario 22 d.	Užgavėnės	2–6 / 1–6	68; 71	Spalio 25 d. – spalio 20 d.	Užgavėnės
Vasario 24 d.	Vieversio diena	7–9	72	Spalio 19 d.	
Vasario 28 d.		1–2	75	Spalio 14 d.	
Kovo 9 d.		7–10	82	Spalio 4 d.	
Kovo 10 d.	40 paukščių diena	7–11 / 1–3	83	Spalio 3 d.	
Kovo 20 d.	Lygiadienis	10–11 / 9–8	90	Rugsėjo 23 d.	Lygiadienis
Balandžio 1 d.		8–11	98	Rugsėjo 11 d.	
Balandžio 4 d.	Pirmoji vaga	10–8 / 2–3	100	Rugsėjo 8 d.	Šilinė
Balandžio 10 d.		10–11	104	Rugsėjo 2 d.	
Balandžio 23 d.	Jurginės	4–5–6	112, 5	Rugpjūčio 20 d.	(šv. Rokas)
Balandžio 28 d.	(šv. Morkus)	9–10	116	Rugpjūčio 14 d.	(Žolinė)
Gegužės 13 d.	Sodų diena	7–6	124, 5	Liepos 30 d.	
Gegužės 18 d.	(Sekminės)	7–5	126, 5	Liepos 26 d.	Oninės
Gegužės 21 d.		7–4	128	Liepos 22 d.	
Birželio 19 d.	Vasaros saulėgrįža	8–6	135	Birželio 23 d.	Kupolės

Pastaba: Skliaustuose nurodytos artimos, bet tiksliai nesutampiančios su nurodytąja data, etninės šventės.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad keliomis jungtimis išskirta data būtinai sutampa su iškilia švente. Įdomu taip pat pastebėti, kad viena kryptimi pažymėtos šventės yra panašios savo turiniu, pavyzdžiui, 59 laipsnių azimutas nurodo vasario 3-osios ir rugsėjo 9-osios datas (tada pagerbiama linų ir kanapių dievybė Vaižgantas). Deja, nėra jokių etnografinių duomenų apie kuršių papročius ir jų dvasinį gyvenimą. Todėl interpretuojant Palangos stebyklos stulpelių šešėlių žaismą tenka atsakyti lokalinių skirtubių aiškinimo ir apsiriboti bendrojo baltiško kalendoriaus branduolio paieškomis.

Lentelėje surašytos datos taip pat sutampa arba yra labai artimos svarbių fenologinių pokyčių, žemės ūkio darbų pradžios ir pabaigos terminams¹⁹⁵. Konkretinant švenčių turinį, atitikimus galima rasti, tarkime, kad ir su Šilutės fenologinių stebėjimų stoties 1965–1985 m. surinktais duomenimis¹⁹⁶. Pagal daugiamečius stebėjimus apytiksliai galima sakyti: balandžio 4 d. pražysta riešutinis lazdynas ir šalpusnis, parskrenda gandras, balandžio 28 d. sužaliuoja ieva, gegužės 13 d. lapus praskleidžia ažuolas ir pražysta vyšnia, o gegužės 18 d. – ankstyvosios obelys, spalio 18 d. lapus numeta beržas, spalio 20 d. – klevas. Pavasarinių šalnų intervalas yra tarp balandžio 27 d. ir birželio 23 d., o pirmųjų rudeninių – tarp rugsėjo 26 d. ir lapkričio 13 d. Žvejai sakydavo: „Jei žiemą jūra ošia prie Birutės kalno – bus atodrėkis.“ Taigi neabejotina, kad kuršių kalendorius atspindi ne tik astronominius ciklus, bet ir ilgametę gamtos reiškinių stebėjimo patirtį. Tokia stebyklą privalėtų turėti pirmtakų, kur buvo kaupiamos tokios žinios. Ir išties, pajūryje yra akmenų sistemų, orientuotų pagal pasaulio šalis ir saulės kraštinius azimutus¹⁹⁷.

Šventės sąvoka neatskiriama nuo mitologinių įvaizdžių¹⁹⁸. Mitologiškai galvojant, dangaus šviesulių judėjimo ir visų virsmų gamtoje priešastis yra dievybės: nuo jų priklauso ir žmogaus darbo rezultatai. Birutės alko statytojai vadovavosi mitologine mąstysena ir stebyklą statė kaip šventovę, atspindinčią Visatos sandarą. Alke šventinio ritualo dalyviai imituodavo dievų veiklą siekdami atkurti ir sustiprinti tvarką kosmose. Vadovaujantis tokiomis mitologinėmis nuostatomis, galima stebėjimų stulpelius įsmeninti dieviškųjų būtybių vardais. Pagrindinėje ašyje esantys du stulpeliai yra skirti dangaus šviesulių porai – Saulei ir

¹⁹⁵ Galvonaitė A., Misiūnienė M., Valiukas D., Buitkuvienė M.S. *Lietuvos klimatas*. Vilnius: Lietuvos hidrometeorologijos tarnyba, 2007. 208 p.

¹⁹⁶ Kuliėnė L., Tomkus I. *Bendroji fenologija*. Vilnius, 1990, p. 138–139.

¹⁹⁷ Klimka L. Mįslingieji „astronominiai“ akmenys. Iš: *Lietuvos dangus'1995*. Vilnius: TFAI, 1995, p. 80–87.

¹⁹⁸ Eliade M. *Cosmos and History. The myth of the eternal return*. New York, 1959. 176 p.

Mėnuliui. Tretysis yra itin reikšmingas augmenijos ciklui. Pavasario ir šviesos dievybė, augmenijos globėjas Prūsijoje buvo vadinamas Patrimpu, Lietuvoje – Aukštėju, Dievu. Per Kūčias šis stulpelis sudaro jungtį su pietinės pusės kvadratinio stulpeliu. Pastarasis jungiasi su Mėnulio stulpeliu per Vėlines, tad gali būti įvardijamas Velinu, ar Prūsiškuoju Patuolu, Pykuoliu, vėlių pasaulio valdovu¹⁹⁹. Šiaurinės pusės kvadratinis stulpelis žymi šventes, kuriose vienaip ar kitaip minimas Perkūnas. Tad šie trys stulpeliai (1, 4, 7) įsmenina indoeuropietiškąją dievų triadą. Šešėlių jungtys su visais kitais stulpeliais atspindi jų veiklą žemdirbio metų cikle. Kylanti ar krintanti kraštinių stulpelių reikšmė – tai kalendorinė metų misterija, dievybių – Perkūno ir Velino – kova, mitologų laikoma pagrindiniu indoeuropietiškuoju Naujųjų metų mitu²⁰⁰. Ir visados nugali Perkūnas, pirmuoju griausmu išlaisvinantis augmeniją iš požemio valdovo gniaužtų...

Palangos alkvieta – unikalus senosios astronomijos ir dvasinės baltų kultūros paminklas.

3.5. Mediniai runų kalendoriai

Lietuvos nacionaliniame muziejuje Vilniuje yra saugomi du runų kalendoriai. Tai devynių medinių lapų knygelė (6 X 8,1 cm) ir ilga keturbriaunė lazda (119 cm) su gražiai išdrožta rankena. Knygelės kiekvieno lapo viršuje ir apačioje yra po dvi runiškų rašmenų eilutes, o viduryje – piktogramas

¹⁹⁹ Ostermejeris G. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mokslas, 1996, p. 58

²⁰⁰ Balys J. Griaustinis ir Velnius Baltoskandijos kraštų tautosakoje. Iš: *Tautosakos darbai*. VI. Kaunas, 1939, p. 3–236.

primenantys simboliai. Dvi eilutės yra įrėmintos lygiagretėmis tiesėmis, pabrėžiant, kad jos čia pagrindinės. Šiose eilutėse kas septintas ženklas pasikartoja, tad nesunku įsitikinti, kad tai tikrai kalendorius. Knygelės gale pažymėta data: 1638 m. balandžio mėnuo. Ant lazdos platesniųjų šonų išraižytos dvi eilės runiškų rašmenų, o ant siauresniųjų – piktogramos, panašios į esančias knygelėje.

Paslappingasis runų raštas – vienas seniausių Šiaurės Europoje, atsiradęs Skandinavijoje pirmaisiais amžiais po Kr. Jį sukūrė vikingai, mėgindami išraižyti lotyniškus ar graikiškus rašmenis medžio lentelėse. Yra dvi šio rašto modifikacijos: senoji ir naujoji. Pastarąją rašyta iki XIV a. Runas pažinojo senieji baltų vakariniai kaimynai gotai, išbraižytų ant tošies jų randama Novgorode ir Pskove. Istorikai nėra vienos nuomonės, ar šis raštas buvo žinomas mūsų krašte. Galima manyti, kad kartu su skandinaviškaisiais matais jį čia bus atvežę šiaurės šalių pirkliai²⁰¹.

Epitetas *paslappingasis* runoms tinka keletu požiūrių. Runų įrašams būdingas pakilus tonas, poetinė leksika; čia dažnai vartojamos sakralinės formulės, burtažodžiai. Pasitaiko, kad iškaltas ant akmens tekstas būdavo slepiamas į žemę. Runų rašte dar daug kas neišaiškinta. Nėra žinoma, kodėl jis netobulėjo, o atvirkščiai – vis tolo nuo fonetikos, mažėjo jo ženklų skaičius. Runų raštas seniai nebevartojamas, tačiau vėlesniais laikais jas kaip žymenis naudojo švedų valstiečiai; be to, runos tapo liaudiško kalendoriaus ženklais. Kalendorių su runomis yra rasta ne tik Skandinavijoje, bet ir Anglijoje, Baltijos jūros salose, Estijoje²⁰².

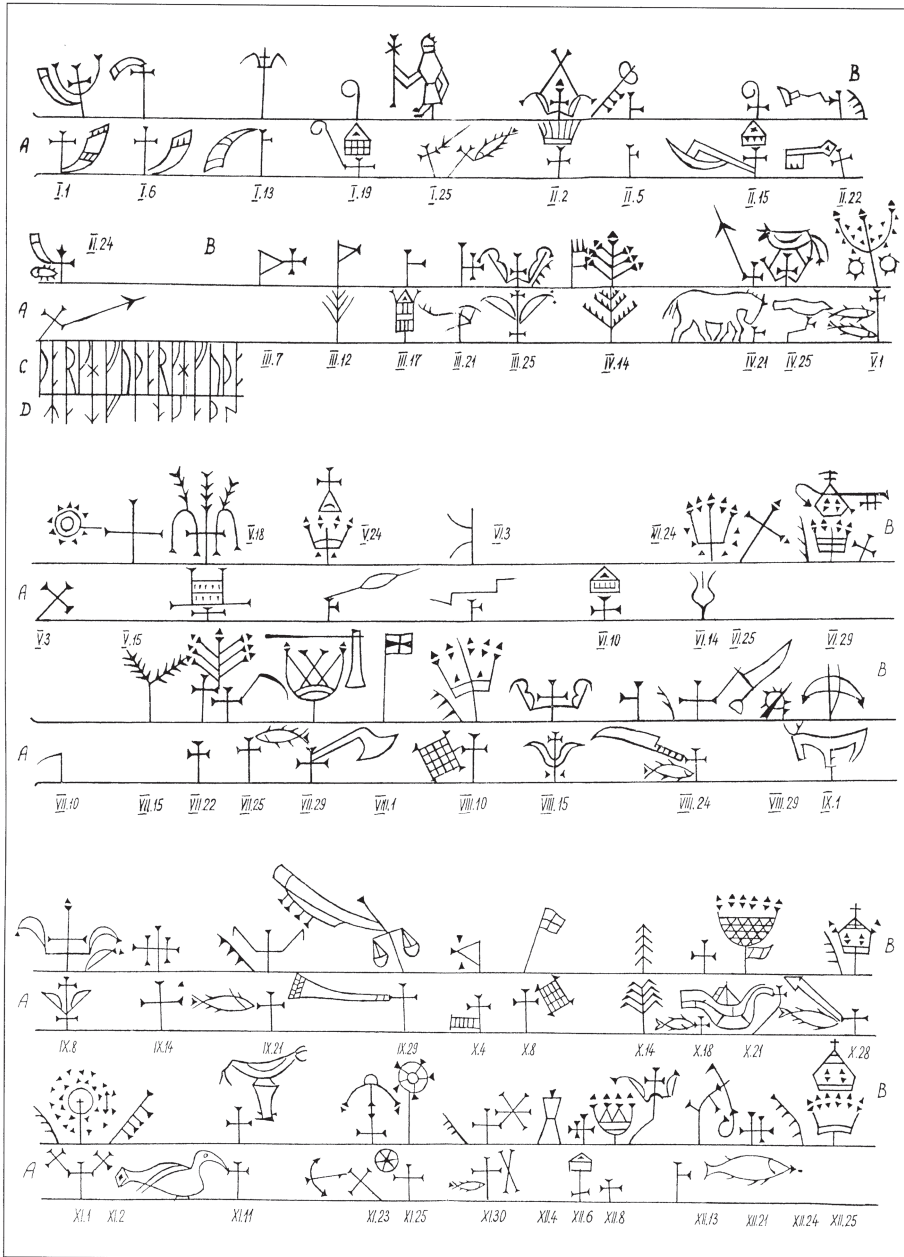
Ar dabar mokėtume naudotis šiais muziejiniiais runų kalendoriais? Versdami medinės knygelės lapą po lapo, rasime kas septintą pasikartojančius 365 įrėmintus ženklus, paimtus iš naujojo runų rašto daniškosios atmainos alfabeto (vadinamo *futharku*) pradžios. Tik du rašmenys čia nežymiai pakeisti. Šie ženklai – metų dienų skaičius. Fonetinė jų prasmė

²⁰¹ Klimka L. *Tikslieji mokslai Lietuvoje*. Kaunas: Šviesa, 1994, p. 18–26.

²⁰² Pfaff A. *Aus alten kalendern*. Augsburg: Himmer KG, 1947. 180 p.

nesvarbi: kalendorius yra amžinas, tinkąs bet kuriems metams. Taigi išidėmėkite: runa įrėmintoje eilutėje reiškia kurią nors metų dieną. Laikui bėgant, sekame šią eilutę, knygelės lapus versdami iki paskutiniojo, po to knygelę apsukame ir grįžtame lapas po lapo atgal į pradžia. Knygelės gale išraižytos dvi lentelės, padedančios perprasti kalendoriaus „gudrybes“. Skirstymo mėnesiais čia nėra – tai daugelio senųjų kalendorių ypatybė. Todėl itin reikšminga yra vidurinioji medinio lapo dalis: ten simboliais pažymėtos ypatingesnės dienos ir šventės. Jų gana gausu, pavyzdžiui, pavasarį ir vasarą beveik kas trečia ketvirta diena vis kuo nors išskirtinė. Piktogramomis dažnai pavaizduota krikščioniškųjų šventųjų atributika. Tarkime, šv. Petro ir Pauliaus dieną žymi raktas ir popiežiaus tiara., arkangelo Mykolo dieną – svarstyklės ir trinitas, šv. Klemenso dieną – inkaras. Daug ženklų galima susieti ir su gamtos reiškinių datomis, žemės ūkio darbų terminais. Čia slypi tradicinio baltiškojo kalendoriaus reliktai²⁰³. Kaip žinia, po Lietuvos krikšto senosios kalendorinės šventės buvo sutapdintos su bažnytinėmis. Tačiau kaimas išsaugojo senovinius tų reikšmingų dienų papročius ir apeigas, mokslo kalba tai vadinama sinkretizmu. Sausio 1 d. pažymėta gėrimo ragu, vasario 25 d. – žuvele, kovo 21 d. – arklų, balandžio 14 d. – sprogančiais pumpurais pasidabinusia šakele, balandžio 25 d. – gegute, gegužės 18 d. – iškilusiomis varpomis, liepos 10 d. – dalgele, liepos 15 d. – dviguba varpa, „skalsumi“, spalio 14 d. – eglute, lapkričio 11 d. – gaidžiu, gruodžio 13 d. – žibinčiumi. Atskirai verta paminėti Pusiaužiemio simbolį – žmogų, laikantį rankoje krivulę su šešių spindulių žvaigžde.

²⁰³ Klimka L. Mediniai runų kalendoriai. *Liaudies kultūra*, 1992, Nr. 2, p. 18–19; Nr. 3, p. 24–25; Nr. 4, p. 24–25; Nr. 6, p. 24–25.

9 iliustr. Runų lazdos (A) ir medinių lapų knygelės (B) išskirtinių dienų, švenčių simbolių, savaitės dienų (C), mėnulio fazių (D) žymėjimai

4 lentelė. Runų kalendorių datos ir jų semantinės prasmės

ŠVENTĖS, JŲ ŽENKLŲ REIKŠMĖS	
Sausis	
1	Naujieji metai (pripildyta linksmybių taurė)
6	Trys Karaliai
13	Žiemos švenčių pabaiga (tuščia taurė)
14	Miške girdėti genio balsas
19	Šv. Petro bažnyčios pašventinimas (ganytojo lazda ir maldos namai)
25	Apaštalo Pauliaus atsivertimas. Viduržiemis (žynys laiko krivulę su saulės ženklų – senojo baltų kalendoriaus Naujieji metai)
Vasaris	
2	Kristaus paaukojimas – „Grabnyčios“. Švč. Mergelės Marijos purifikacija (žiedas)
3	Šv. Blažiejus (raktas į gerą linų derlių)
5	Šv. Agota (pirmoji metuose Perkūno diena)
15	Šv. kankiniai Faustinas ir Jovita (budelio kirvis)
24	Šv. Motiejus. Vieversio diena (žeberklas, žuvelė – žvejybos pradžia; garuoja šaltiniai, jų vanduo įgyja gydomųjų savybių)
Kovas	
7	Šv. Tomas Akviniėtis
12	Šv. Grigalius (augalo šakelė, išbrinksta pumpurai)
17	Šv. Gertrūda (vienuolynas). Iš žiemos miego pabunda miško žvėrys
21	Šv. Benediktas. Gyvulių diena (pirmoji vaga)
25	Aprėiškimas Švč. Mergelei Marijai. Gandrinės, Bičių diena (lelijos žiedas – Švč. Mergelės Marijos simbolis)
Balandis	
4	Lydekų nerštas (žeberklas)
14	Augalų vegetacijos pradžia (sprogstantys pumpurai)
21	Ganiavos pradžia
23	Šv. Jurgis (riterio ietis)
25	Šv. Morkus (jautis, paukštis)
Gegužė	
1	Šv. Pilypo ir Jokūbo diena (augalas su dviem saulutėm)
3	Šv. Kryžiaus atradimo diena
15	Šv. Sofijos diena
18	Parugės (rasojančių rugių simbolis)
25	Šv. Urbono, šv. Grigaliaus diena (ietis, tiara)
Birželis	
3	Šv. Andriaus diena (stebuklingo vandens diena)
10	Šv. Marcelės diena
12	Iki šios dienos dar pasitaiko šalną
14	Šv. Bazilijaus diena (sodinamos ropės, kopūstai)
24	Šv. Jono Krikštytojo diena (Rasos šventė, augalas – saulė)
29	Šv. Petro diena (žvejų diena; dangaus raktas ir tiara)
Liepa	
2	Švč. Mergelės Marijos applanymo diena (augalo žiedas; piršlybų diena)

10	7 brolių miegančiųjų diena (rugiapjūtės pradžia, dalgelė)
15	Rugiapjūtė (derlingumo simbolis – dviguba varpa – „skalsus“)
20	Perkūno diena
22	Šv. Marijos Magdalenos diena
25	Šv. Jokūbo diena (rugiapjūtės pabaigos dalgelė)
28	Šv. kankinių diena (kirvis)
31	Šv. Ignoto diena
Rugpjūtis	
1	Šv. Petro išlaisvinimo nuo grandinių diena (vėliavėlė)
5	Švč. Mergelė Marija Snieginė
10	Šv. Lauryno diena (kankinimo ant ugnies grotos; perkūnas po šios dienos nebetrenkia, galima kepti vaisius)
15	Žolinė (augalo žiedas)
24	Šv. Baltramiejaus diena (vasaros darbų pabaiga, pradeda išskristi paukščiai, pjaunami ėriukai; kankinimo peilis)
29	Šv. Jono nukirsdinimo diena (kankinio vainikas)
Rugsėjis	
1	Kerpamos avys (oželis)
8	Švč. Mergelės Marijos gimimo diena; Šilinė, Sėmenė (rugių sėja; lelijos žiedas)
14	Šv. Kryžiaus išaukštėjimas
21	Šv. apaštalo Mato diena (žuvelė, palmės šakelė – pasninko žiedai)
29	Šv. Mykolo diena; Mykolinės, bulviakasio pabaiga (trimitas, svarstyklės)
Spalis	
4	Šv. Pranciškaus Asyziečio diena. Spalio mėnuo – vakaro maldų laikas
8	Šv. Brigitos diena
14	Šv. Kaliksto diena, miško medžiagos ruošimo pradžia (eglė)
18	Šv. evangelisto Luko diena
21	Šv. Uršulės diena; navigacijos pabaiga (laivas)
28	Šv. Simo ir Judo diena (koplytėlė, pasninko ženklai)
Lapkritis	
1	Visų šventųjų diena. Šelpiami pavargėliai, beturčiai
2	Vėlinės. Lankomi artimųjų kapai
11	Šv. Martyno diena; visų darbų užbaiga. Spėjamas žiemos pradžios oras, renkami kaimo vyresnieji, ginčų teisėjai (gaidys – tvarkos simbolis, antis)
23	Šv. Klemenso diena. Ruošiamos valtys žiemai (inkaras)
25	Šv. Kotrynos, vestuvių globėjos, diena (kankinimo ratas)
30	Šv. Andriejaus diena, žiemos ir advento pradžia (kančių kryžius)
Gruodis	
4	Šv. Barbaros, avių globėjos, diena (taurė)
6	Šv. Mikalojaus, arklių globėjo, diena
8	Švč. Mergelės Marijos nekalto prasidėjimo diena (lelija)
13	Šv. Liucijos diena; Šviesos diena – laukiama saulės sugrįžtant („diedas“ balanoms laikyti – šviesos simbolis)
21	Šv. apaštalo Tomo diena
24	Šv. Kalėdų vigilija, Kūčios (pasninko ženklai)
25	Šv. Kalėdos; saulėgrįžos šventė (karališkoji karūna)

Virš įrėmintosios eilutės, kurioje surašytos savaitių dienos, abiejuose kalendoriuose yra ir kitokių runų eilė. Joje panaudota 19 ženklų, kurie kas 3–4 dienos sujungti su savaitės dienas žyminčiomis runomis. Naujojo danų alfabeto tam tikslui nepakako, tad čia pridėta keletas kitokių rašmenų. Kas 19 metų, Metono ciklu kartojasi Saulės ir Mėnulio tarpusavio padėtys, pavyzdžiui, jaunatimi prasideda metai. Taigi runų eilutė virš savaitės dienų žymi mėnulio fazes. Norint sužinoti, kuriomis mėnesio dienomis kokios bus mėnulio fazės, reikia atsiversti priešpaskutinįjį knygelės puslapį, susirasti 19 runų lentelę ir atlikti skaičiavimus²⁰⁴. Metai, kuriais pagamintas kalendorius, buvo tretieji Metono cikle. Prie trijų pridėjus einamųjų metų skaičių ir padalijus iš 19, gaunama liekana, kuri rodytų metų eilės numerį cikle. Lentelėje pagal šį skaičių, skaičiuojant laikrodžio rodyklės judėjimo kryptimi nuo eilutės pradžios, pažymėtos dviem rutuliukais (saulė ir mėnulis?), randama kelrodė runa, žymėsianti visas šių metų jaunatis.

Knygelės gale yra dar viena runų lentelė; joje 28 ženklai. Kai kurios runos čia dvigubos, išraižytos viena virš kitos. Saulės ciklas, vadinamas „auksiniu“, turi 28 metus. Juo pasikartoja savaitės ir mėnesio dienos, pavyzdžiui, sausis prasideda pirmadieniu. Tad nesunku suprasti, kad lentelė naudojama einamųjų metų savaitės dienų runoms nustatyti. Dvigubos runos naudojamos keliamaisiais metais: iki kovo mėnesio skaičiuojama pagal aukštesniąją, o toliau – pagal įrėmintąją eilutę. Šių runų eilutės pradžią žymi apskritimukas su tašku viduryje – saulės ženklas. Visų ciklų pradžios sutapo 4713 m. prieš Kr.: tada metai prasidėjo pirmadieniu ir jaunatimi. Todėl šis skaičius sudedamas su einamųjų metų skaičiumi ir dalijamas iš 28. Liekana rodo pirmadienio runos eilės numerį „rakto“ eilutėje. Beje, tokia pat liekana gaunama ir prie einamųjų metų pridėjus 9, o sumą padalijus iš 28 (pirmieji metai po Kristaus gimimo buvo devintieji

²⁰⁴ Климка Л. Рунические календари в Литве. Іš: *Историко-астрономические исследования*. Москва: Наука, 1986, с. 339–344.

„auksiniame“ cikle). Kalendorinė lazda neturi skaičiavimo lentelių, nes lazdos galas, kuriame jos turėjo būti išraižytos, yra nudilęs. Tačiau runos čia yra analogiškos, tokia pat ir jų išdėstymo tvarka, tad visiškai sėkmingai galima taikyti knygelės jaunaties ir pirmadienio skaičiavimo raktus.

Muziejuje šie runų kalendoriai yra jau labai seniai: jie pažymėti dar Senienų muziejaus 1878 m. kataloge²⁰⁵. Ant jų priklijuoti popierėliai, kuriuose vilniškio astronomo Matvejaus Gusevo ranka parašyta, kad tai esančios 1857 m. pagamintos kopijos. Originalai buvo atiduoti į Kijevo universiteto biblioteką; jie pražuvo II pasaulinio karo liepsnose. Akivaizdu, kad kalendorių sudarytojai išmanė astronomiją, mokėjo apibendrinti ilgametę tautos patirtį, gamtos reiškinių stebėjimus. Runų kalendorių tikslumas stebina: paklaida neviršija paros. Dėl išraiškingų simbolių kalendoriai turėjo būti suprantami ir neraštingiems žmonėms. Gal tai viena iš priežasčių, kad jie taip ilgai buvo naudojami. Labai svarbus faktas, kad tieku Lietuvos nacionaliniame muziejuje saugomi kalendoriai yra sudaryti pagal Grigaliaus sistemą, įvestą 1582 m. Tai rodo jų vietinę kilmę, nes protestantiškos kultūros kraštai – Skandinavijos šalys ir daugelis Vokietijos žemių – iki XVIII a. pradžios nepriėmė reformos. Vietinę kilmę patvirtina ir sužymėti kalendoriuose žemės ūkio darbų terminai bei gamtos fenologinių reiškinių datos. Meninis simbolių pobūdis atitinka mūsų tautodailės dvasią.

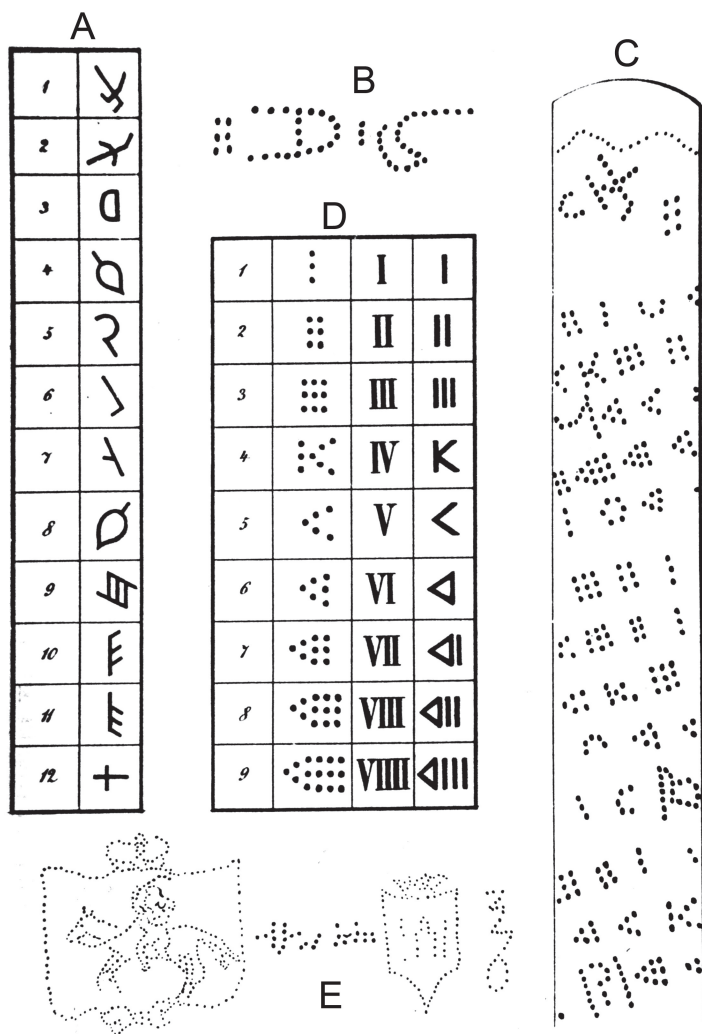

²⁰⁵ Добрянский Ф. Каталог предметов музея Древностей состоящего при Виленской публичной библиотеке. Вильна, 1878, с. 14.

3.6. Kalendorius „Gedimino skeptras“

Apie dar vieną kalendorių, tiesa, jau ne medinį, o metalinį, žinome iš vilniškio astronomo M. Gusevo aprašymo²⁰⁶. Kalendoriaus kopiją jis gavo iš istoriko T. Narbuto. Originalas buvo rastas 1680 m. prie Strėvos upės, netoli Kietaviškių, per pavasario polaidį nuslinkus žemės šlaitui. Tai buvo bronzine skarda aptraukta metalinė lazda. Jos ilgis – 68,6 cm, storis – 3,8 cm. Lazdą spirale juosė metų dienų ženklai, sudaryti iš smulkių kniedelių – taškų (10 iliustr.). Dienos pažymėtos skaitmenimis, labai panašiais į romėniškuosius, tik skaitmuo penki paverstas ant šono. Savaitės vieną nuo kitos skyrė mėnulio fazių ženklai: tai iš 5 ar 6 taškų sudaryti pusapskritimiai arba skrituliukas. Įdomūs mėnesių pradžia žymintys „hieroglifai“. M. Gusevas juose įžiūrėjo dvylikos pavadinimų simbolius: paukštį (balandis ir gegužė), sėtuvę (birželis), lapą (liepa ir lapkritis), pjautuvą (rugpjūtis), spragilą (rugsėjis), mintuvus (spalis), roges (gruodis), ragą (sausis ir vasaris), kardą (kovas). Taigi dauguma pavadinimų siejasi su žemės ūkio darbais ir žemdirbiui reikšmingais gamtos fenologiniais reiškiniais. Savaitės trukmė šiame kalendoriuje nenusistovėjusi: tai 7–9 dienos, o mėnuo turi 24–28 sunumeruotas dienas. Numeruojant padaryta klaidų: keletas ženklų paeiliui pakartota, o pora praleista. Tikriausiai tai kopijavimo netikslumai. Su fazių ženklais iš viso sužymėtos 352 dienos. Skaičius artimas Mėnulio metų trukmei. Metai prasideda pavasariu – tai būdinga liaudiškiems kalendoriams, pagrįstiems gamtos reiškinų ciklais.

²⁰⁶ Гусев М. Древний литовский календарь. *Известия имп. Археологического общества*, 1865, т. 5, вып. 5, с. 335–353.

10 iliustr. Mėnulio kalendorius „Gedimino skeptras“. Brėžinys iš M. Gusevo straipsnio: A – mėnesių simboliai, B – kalendoriaus pradžios ženklas, C – kalendorinė lazda, D – savaitės dienų skaičiai, E – kalendoriaus užbaiga su Lietuvos didžiųjų kunigaikščių insinijomis

Kalendoriaus datavimą palengvina jo apatinėje dalyje iš tokių pat kniedelių sudėliotos Lietuvos didikų kunigaikščių insignijos – Vytis ir Gediminaičių stulpai. Tad galime jį skirti XIV a., dar ikirikriščioniškajai Lietuvos epochai. Metų pradžią ir pabaigą žymi neiššifruoti ženklai. Gal tai vietinio rašto užuomazgos, kurias netrukus išstūmė lotynų ir senoji slavų rašto kalba?

Dėl šio kalendoriaus autentiškumo buvo pareikšta abejonų, juolab ir originalas, ilgai buvęs Gardine, seniai dingęs. M. Gusevo tyrimas įtikinamai parodė, kad tokio kalendoriaus sudarytojas privalėjo turėti nemažai astronomijos žinių, mokėti apibendrinti ilgamečius stebėjimus. Įdomu, kad jaunatis čia žymima taip, kaip ir šiuolaikiniuose kalendoriuose, per tikrąją konjunkciją, o ne ties data, kai pirmąkart pasirodo plonas mėnulio pjautuviukas. Beje, pridėję prie numeruotųjų dienų skaičiaus mėnesių ženklus, gausime Saulės metų dienų skaičių. Šitai, taip pat ir mėnesių dienų pavadinimai, rodo, kad kalendoriuje jau buvo mėginta derinti Mėnulio ciklą su Saulės metais.

The background of the page is light gray and features several stylized sun motifs. These motifs consist of a central spiral or concentric circle surrounded by radiating lines of varying lengths, resembling sunbeams or rays. The motifs are scattered across the page, with some being larger and more prominent than others. The text is centered and reads:

IV.
LIETUVIŠKASIS
ŽVAIGŽDŽIŲ
VARDYNAS

4.1. Apie astronomų tyrinėjimus

Pasak romėnų, „nomen omen“ – vardai turi paslaptį, t. y. giliają prasmę. Tai labai tinka ir žvaigždėto skliauto pavadinimams. Juose – tūkstantmetė žmonijos istorija ir patirtis: mitiniai dangaus įvaizdžiai, legendos, istorinių įvykių atspindžiai, supratimo apie pasaulio sandarą ženklai²⁰⁷. Praktiškai žvaigždes pažinti reikia sudarant kalendorius bei orientuojantis jūrose – taikant navigacijos metodus. Šie svarbūs poreikiai žvaigždėlapyje paliko savus orientyrus. Tikėtina, kad pirmieji vardus gavo Zodiako žvaigždynai bei tie, kurie žvilgsnį nuveda Šiaurinės link. Pastaraisiais dešimtmečiais paskelbta darbų, kuriuose įtikinamai įrodinėjama, kad Zodiako ratas yra indoeuropietiškos kilties tautų paveldas²⁰⁸. Jis susijęs su žemdirbyste ir pradėtas formuoti apie VI tūkstantmetį prieš Kr.²⁰⁹

Lietuviškosios astronomijos (tai žinios apie šviesulių vardus ir jų prasmę) tyrinėjimai yra būtini – jų rezultatai plačiau praskleistų etnoso dvasinio pasaulio erdves. Be to, padėtų kalendorinių papročių sisteminimo, baltų kalendoriaus raidos tyrimų pagrindus. Atkūrus žvaigždėtojo dangaus senoviškuosius įvaizdžius, gal paaiškėtų ir kai kurių tautosakos kūrinų, dainų ir pasakų pirminė esmė.

Į lietuviškuosius žvaigždynų pavadinimus pirmieji dėmesį atkreipė mūsų šiuolaikinio astronomijos mokslo patriarchai: prof. Bernardas

²⁰⁷ Ridpath J. *Sterne erzählen*. Olten, 1991. 203 p.

²⁰⁸ Gingerich O. *The Origin of the Zodiac*. – *Sky and Telescope*, 1984, vol. 67, no 3, p. 218.

²⁰⁹ Гурштейн А. *Реконструкция происхождения зодиакальных созвездий. На рубежах познания Вселенной*. 1991. Москва, 1992, с. 19–63.

Kodaitis²¹⁰, prof. Paulius Slavėnas²¹¹, dr. Antanas Juška²¹². Petras Būtėnas, tarpukariu parengęs pirmąją etnologinių žinių rinkimo programą, idėjo ten ir dešimt klausimų apie dangaus šviesulius²¹³. Astronomines liaudiškąsias žinias apibendrino dr. Jonas Balys²¹⁴ ir prof. Pranė Dundulienė²¹⁵. Tačiau sistemingiau lietuviškieji žvaigždžių pavadinimai pradėti tyrinėti palyginti dar visai neseniai: nuo tada, kai buvo suformuluota *etnokosmologijos* sąvoka, apibrėžtas jos objektas ir problemos²¹⁶. Kartu susigriebta rinkti tautosaką apie dangų kraštotyros ekspedicijose. Šiems darbams labai pritarė ir visokeriopai juos skatino prof. Norbertas Vėlius. Buvo parengta atskira liaudies astronominių žinių anketa²¹⁷. Žinoma, šios srities etnologinių žinių rinkimo vąjus jau buvo beviltiškai pavėluotas. Tačiau galima manyti, kad nuostolius dėl praleisto laiko šiek tiek kompensuos platesni programos įgyvendinimo mastai; stengiamasi duomenų gauti ne tik lauko ekspedicijų metu, bet ir pasitelkiant regionų kraštotyrimininkus, studentus²¹⁸.

Iš surinktos medžiagos matyti, kad lietuviškas žvaigždžių vardynas yra daugialypis, atspindintis skirtingų istorinių epochų realijas. Įdomu, kad joje dar žymus ir archajiškasis baltų mitologijos sluoksnis.

²¹⁰ Kodaitis B. Apie senovės lietuvių astronominę medžiagą. *Kosmos*, 1936, Nr. 1–3, p. 10–16.

²¹¹ Slavėnas P. Dangaus Lituania. *Gamta*, 1937, Nr. 1 (5), p. 51; Nr. 2 (6), p. 116; 1940, Nr. 1, p. 15.

²¹² Juška A. Lietuviškieji žvaigždžių pavadinimai. *Mokslas ir gyvenimas*, 1983, Nr. 9, p. 15.

²¹³ Būtėnas P. *Lietuvių tautosakos žinių ir senienų rinkimo programa*. Šiauliai, 1925, p. 208.

²¹⁴ Balys J. *Tautosaka apie dangų*. Michigan, 1951, p. 24.

²¹⁵ Dundulienė P. *Lietuvių liaudies kosmologija*. Vilnius, 1988. 92 p.

²¹⁶ Klimka L. Etnokosmologija: objektas ir problemos. *Liaudies kultūra*, 1991, Nr. 2, p. 34–35.

²¹⁷ Klimka L., Ragevičienė A., Šlapkauskas V. Liaudies astronomijos žinių rinkimo anketa.

Iš: *Liaudies astronominių žinių klausimynas*. Sudarė J. V. Vaiškūnas. Vilnius, 1989, p. 3–8.

²¹⁸ Klimka L. Rinkime senąsias astronomines žinias. *Mūsų kraštas*, 1996, Nr. 2 (7), p. 3–8.

4.2. Kas per Ratai darđa dangaus skliautu?

Bene geriausiai visiems paįįstamas yra Didįų Grįžulo Ratų žvaigždynas (astronomų lotyniškas pavadinimas – *Ursa Major* („Didžioji Meška“). Žinoma, tai ne iš senolių perimtas žvaigždyno vardas, bet mokykloje įdiegtas. Geografijos pradžiamokslyje yra pateikta ir jo konfiguracija. Svarbu, kad į mūsų vadovėlius atėjo ne tarptautinio pavadinimo vertinys, o savas, tautiškas vardas. Tačiau kaime šis įsidėmėtinas žvaigždynas neretai įvardijamas ir Grigo Ratais. Istoriografiniuose šaltiniuose, siekiančiuose XVII a. vidurį, paminėtos tokios žvaigždyno pavadinimo formos su jų paaiškinimais: *Grįžulas – jodykla*²¹⁹, *Gryžulio Ráts*^{220 221}, *Gryzdo Rat(a)s*, *Grįzo ratas*, *Grįžulio ratas – jodyklos ratas*²²², *Gryzdas*, *Grįžulas*, *Gręzu*²²³, *Grįžulyš*, *Grįžvorats – jodykla*²²⁴. Visos senesnės formos yra vienaskaitinės; tautosakoje taip pat dažnai sutinkamas pavadinimas *Grįžo Ratas*. Beje, dar nurodoma, kad *Grįžulio Ratai* – ankstesnis pavadinimas už *Grigo Ratus*. Taigi neabejotina, jog kitados šis žvaigždynas buvo siejamas, kaip ir dera raitelių tautai, su jaunų žirgų išjodinėjimo ratu. Jis vadinamas ir jodykla, ir grįžulu. Žvaigždynas mūsų platumose yra zenitinis, nenusileidžiantis. Kaip žirgas jodykloje – bėga ir bėga ratu. Todėl prie šio įvaizdžio tinka ir tokie žvaigždyno sinonimai: *Arklys*, *Dievo kumeliai*^{225 226}.

²¹⁹ Szyrwid C. *Dictionarium trium lingvarum...* Vilnae, 1642. 216 p.

²²⁰ Ruhig P. *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon*, Bd. 1–2. Königsberg, 1747.

²²¹ Mielcke Ch. G. *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch*, Bd. 1–2. Königsberg, 1800.

²²² Nesselmann G. H. F. *Worterbuch der littauischen Sprache*. Königsberg, 1851.

²²³ Kurschat F. *Littauisch-Deutsches Worterbuch*. Halle, 1883.

²²⁴ Scheu H. *Litauische Sprachstudien im Memel Gebiet*. Rankraštis Mokslų akademijos bibliotekoje. F. 170–239.

²²⁵ LTR 4239/327/.

²²⁶ LTR 2240/17/.

Pavadinimas „Ratai“ net sukelia nuostabą, kaip tai užrašyta vienoje kraštotyros ekspedicijoje: „Kokie čia brikai: tekiniai kreivi, dišlius kreivas; medžiagos tokios teturėj, kreivai padarė.“²²⁷ Ir net patarle tapo: „Išsiskėtęs kaip Grįžulo Ratai.“

Tačiau bėgo amžiai, keitėsi laikai. Ir žirgus teko pratinti ne tiek prie balno, kiek prie arklo. Grįžulu imta vadinti nebe jodyklą, o vežimo pasukimo strampą. Kiti jo sinonimai – germanizmas „dišlius“, arba rodklis, gražulas. Šitaip žvaigždynas ir galėjo pakeisti įvaizdį, tapti ratais – vežimu.

Dišlius – trys žvaigždės – rodąs laiką: vėlyvą rudens vakarą jis atsiukęs į vakarus, apie vidurnaktį – į šiaurę. Žeimelio apylinkėse sakoma, kad Ratų dišlius nurodo, kur tekės saulė per Jurgines²²⁸. Gruzdžių apylinkėse pasakys, kai Grigo Ratai persiverčia į kitą pusę – jau rytas²²⁹. Ten dar atmenama, kad šis žvaigždynas vadintas ir *Perkūno Ratais*: „Sakydavo, jog Perkūns per dangų važiuodavo su tais ratais, todėl ir griaudžia.“ Vėlesnės sakmės nuotrupa – tose pačiose apylinkėse paplitęs pasakojimas, kad Grigo Ratais važiuojo burtininkas Vardauskas. Ratai sulūžo, Vardauskas nukrito į mėnulį – ir dabar ten pūpsa jo didžiuliai žandai. Ratai palikę danguje ir žiemą per šalčius barška. Tas burtininkas – tai lietuviškojo ir lenkiškojo folkloro personažas. Jo prototipas – alchemikas ir astrologas Tvardovskis, gyvenęs Žygimanto Augusto laikais Vilniaus Žemutinės pilies bokšte. Išgarsėjo, kai 1551 m. jam pavyko iškviesti iš anapus mirusios karalienės Barboros vėlę.

Žemaičiuose manoma, kad „Alijošius po dangų važinėja – tai Perkūns“²³⁰. Šiame posakyje susiplakę įvairių laikų įvaizdžiai: ir senojo tikėjimo, ir krikščioniškojo, bet žinomo gal iš caro laikų rusiškų mokyklų

²²⁷ Vaiškūnas J. *Apie žvaigždes Kražių apylinkėse. Kražiai*. Vilnius–Kaunas, 1993, p. 330–341.

²²⁸ Šliavas J. *Žiemgalių pėdsakais*. Vilnius, 1996, p. 138.

²²⁹ Antanina Kovarienė, g. 1904 m. Gruzdžiuose. Užrašė L. Klimka 1996 m.

²³⁰ Bronė Pocienė, g. 1901 m. Brukų k., Kražių apyl. Užrašė L. Klimka 1992 m.

(Alijošius – tai pravoslavų šventasis Ilja, kurio vardadienis liepos 20 dieną siejamas su Perkūno eibėmis). Įdomi sakmė apie dangaus vežimu važiuosį Mėnulį: ratai užkliuvę už pragaro kampo ir likę taip stovėti²³¹. Astronominio pagrindimo šis pasakojimas neturi – mėnulis nepakyla iki Grįžulo Ratų. Galima manyti, kad dievybės vardas čia jau pakeistas.

Taigi Ratais (daugiskaita) žvaigždynas įvardytas norint nustatyti laiką nakties metu. Tikriausiai to reikėjo vėlyvą rudenį kuliant. Lygiai taip semantiniu požiūriu galima vertinti ir *Ursa Major* žvaigždyno vadinimą *Samčiu*²³². Jo kotas yra tarsi laikrodžio rodyklė. Abu pavadinimus jungia toks pasakojimas: „Prisivirė Grigas košės, nepavežė ir apvirto; todėl vadina Grigo Ratais, arba Samčiu.“ Tolimesnė Ratų metamorfozė – tai *Vežimas*, *Karieta*, ypač dažnai girdimi Punsko ir Seinų krašte. Pagaliau neseniai „iš lūpų“ užrašyti *Meškos Ratai* – greičiausiai mokyklinių ir tradicinių žinių samplaika²³³. Vis dėlto ir šį pasakymą reiktų vertinti atsargiai, nes kraštotyros ekspedicijos metu Dzūkijoje sužinota ir apie *Meškos* žvaigždyną, netapatinamą su Didžiaisiais Grįžulo Ratais^{234, 235}. Etnokosmologijos žinių archyvas saugomas Lietuvos etnokosmologijos muziejuje, įsikūrusiame Molėtų rajone, šalia Teorinės fizikos ir astronomijos instituto observatorijos. Tautosaka – lyg kokia lobių skrynčia, joje tautos atmintis saugo sukauptą ir labai senų laikų kultūros paveldą.

Tikėtina, kad *Didžiosios Meškos* pavadinimas yra labai senos kilmės, gal net akmens amžiaus. Šiaurės tautelių medžiotojų bendruomenės tokį įvaizdį išlaikė iki mūsų dienų; tik žiemą žvaigždėse išvelgia *Briedį*. Astronomams meškišką pavadinimą „padovanojo“ graikai; Romos imperijoje tai *Septyni Jaučiai*. D. Britanijoje pasiliko romėnams prisiminti

²³¹ LTR 1300/174/.

²³² Jonas Viltrakis, g. 1926 m. Lušnos k., Šakių r. Užrašyta 1996 m.

²³³ Stanislava Tarvydienė, g. 1925 m. Sukonių k., Tryškių apyl. Užrašyta 1997 m.

²³⁴ Emilija Šenenienė, g. 1909 m. Lapšių k., Seirijų apyl., ir Ona Kėrienė, g. 1930 m. Petroškų k., Veisiejų apyl. Užrašyta 1993 m.

²³⁵ Elena Tiškienė, g. 1924 m. Fiderių k., Šiaulėnų apyl. Užrašė L. Klimka 1995 m.

Ariamas laukas arba *Plūgas*, o vokiečiai žvaigždyną įvardijo *Prasčiokų vežimu*. Ir tik arabų pasauliui parūpo, kodėl antroji „dišliaus“ žvaigždė geros regos akiai matosi kaip dviguba. Pavadino ją *Micaru* ir *Alkoru* – *Žirgu* ir *Raiteliu*, ėmė tikrinti pagal jas valdovo gvardijos šaulių akis. Teleskopu nesunku įsitikinti, kad šios žvaigždės – tai netgi penkianarė sistema. Ir kitos Didžiųjų Grįžulo Ratų ryškiausios žvaigždės turi arabiškus vardus: *Dubche* (*Lokys*), *Merakas*, *Fekda*, *Megrecas*, *Aliotas*, *Benetnašas*. Tarp jų žvaigždyne teleskopu galima stebėti įdomius objektus – planetiškąjį Peliėdos ūką M97, spiralines galaktikas M81 ir M82.

4.3. Sietynas ir rugių auginimas

Ne tik *Grįžulas* sukasi ratu apie Šiaurinę. Todėl suprantamas ir žvaigždynų įvardijimas „sukaračiais“²³⁶. Kitas bendrinis žvaigždyno vardu galėjęs būti pavadinimas yra *Sietynas*. Tai padrikasis žvaigždžių spiečius Tauro žvaigždyne (*Pleiades*). Istoriografiniuose šaltiniuose jis įvardijamas taip: *Sėtas*²³⁷, *Setinys*²³⁸, *Zwayzdiusitas*²³⁹. *Sietynas* retsykais pavadinamas ir *Mažaisiais Grigo Ratais*. Išties tarp jų konfigūracijų panašumo esama. *Sietynas* – bene didžiausią praktinę reikšmę turėjęs žvaigždynas. Tarsi rudens nakties laikrodis: „Iš vakaro Sietynas kyla į viršų dangaus, o rytmetį leidžiasi žemyn“²⁴⁰; „Jei Sietynas yra aukščiau, tai toli aušra, jei žė-

²³⁶ Stanislava Zgirskienė, g. 1922 m. Didmiškio k., Šiaulių apyl. Užrašė L. Klimka 1996 m.

²³⁷ Ruhig P. *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon*, Bd. 1–2. Königsberg, 1747.

²³⁸ Kurschat F. *Littauisch-Deutsches Wörterbuch*. Halle, 1883.

²³⁹ Poška D. *Raštai*. Vilnius, 1959, p. 362–363.

²⁴⁰ LTR 4239/327/.

miau – tai netoli“²⁴¹. Bet dar svarbesnė *Sietyno* sureikšminimo priežastis yra ši: pagal jo stebėjimus andai būdavo pradedamas pavasarinis arimas bei žiemkenčių sėja. Kuo žemiau saulei nusileidus jis matyti vakaruose, tuo arčiau pavasaris. Kai *Sietynas* įeina į vakaro žarą, laikas pradėti pavasario sėja. Tą metą apibūdina tokie pasakymai: „Jei žvaigždžių Sietas leidžiasi su vakarų žaromis, greit bus šiluma“; „Žvaigždžių Sietas žaroj – kumelė vagoj“; „Pakol žvaigždžių Sietas neleidžiasi į žarą, neleisi žirgo į balą“²⁴²; „Kai Sietas prapuola, gegužė pradeda kukuoti“²⁴³. *Sietynas* vėl dangaus skliaute trumpam pasirodo apie liepos 10 dieną. Tai, pasak astronomų, yra heliakinis patekėjimas. Daugelio Europos tautų etnoastronomija šį reiškinį sieja su liūčių periodo pradžia. Įdomus toks sutapimas: liepos 10-oji vadinama Septynių brolių miegančiųjų diena, nes po jos lyja 7 dienas ar net 7 savaites, o žmonės mano, kad *Sietynas* turi būtent septynias žvaigždes. *Sietyną* būtina stebėti ir rudenį, parenkant laiką žiemkenčių sėjai. Apie rugsėjo vidurį šios žvaigždės kulminuoja prieš saulei tekant. Prūsams *Sietyno* „stovėjimas“ tam tikroje dangaus skliauto vietoje buvo geras ženklas pradėti rudens sėja²⁴⁴.

Sietyno ryšys su sėjos pradžia pabrėžiamas etiologinėse sakmėse. Pavyzdžiui, tokioje: „Kristui gimus, kai piemenys atėję jo pagarbinti, atnešę rėtyje 12 kiaušinių. Marijai labai patikęs rėtis ir paprašiusi jai palikti. Jie ir palikę. Velnias rėtį pasiskolinęs ir sutepęs derva. Iš velnio jį atėmęs šv. Morkus, o Marija drauge su kiaušiniaus pakabinusi prie žvaigždžių. Taip atsiradęs žvaigždynas *Sietynas*.“²⁴⁵ *Sietyno* sakmių kilmė yra aiškiai ikirikščioniška. Veikėjus kitados čia turėjo atitikti archajiškosios baltų mitinės būtybės: Mariją – Laima ar Žemyna, šv. Morkų – Perkūnas, velnią – požemio valdovas Velinas su savo parankiniais. *Sietyno* sa-

²⁴¹ LTR 2240/17/.

²⁴² *Lietuvių kalbos žodynas*. T. 12. Vilnius: Mokslas, 1981, p. 532–534.

²⁴³ Vaiškūnas J. Ar pažino senoliai žvaigždes? *Liaudies kultūra*, 1993, Nr. 2, p. 19–23.

²⁴⁴ Prătorius M. *Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubuhne*. 1871.

²⁴⁵ LTR 1300/29/.

kmių pasakotojai net paaiškina: „Kai griaudžia, sakome, trunkosi kaip šv. Morkus po peklą.“ Sakmėje išreikštas priešiškus tarp žemdirbių ir gyvulių augintojų globėjų – Perkūno ir Velino. Iš esmės tai yra svarbiausias Naujųjų metų, pagal žemdirbių tradicinį kalendorių prasidedančių pavasarį, indoeuropietiškas mitas. Perkūnas atkovoja iš Velino žemę naujam augmenijos suvešėjimui. Rėtis – derliaus, žemdirbio triūso rezultato simbolis, 12 kiaušinių pažymi pilną metų ratą.

Sietynas būdavo siejamas ir su kitais darbais. Pavyzdžiui, žvejai savo tinklus megzdavo arba bent pradėdavo šį darbą, kada „Sietynas eina sykiu su mėnesiu“. To buvo griežtai paisoma Padubysiuose, nes „tiki, kad kitu laiku pradėjus dirbti įrankius, jie būsią nelaimingi, neisianti į juos žuvis, maža begalėsią pagaut“²⁴⁶. Ryšį su mėnuliu gal rodo ir tai, kad žuvų nerštas sutampa su pirmąja jo faze.

4.4. Žvaigždynų pavadinimų metamorfozės

Trečias visuotinai žinomas žvaigždynas yra *Šienpjoviai* (Orionas). Vieni tvirtina, kad jį sudarančios trys žvaigždės, kiti – net septynios. Dar patikslinama, kad žvaigždynas yra trys *Pjovėjai* ir keturios *Rišėjos*²⁴⁷ ²⁴⁸. Arba ten įžiūrimas dalgis su kotu²⁴⁹. Greičiausiai visais atvejais kalbama ne apie visas Oriono žvaigždes, bet tik sudarančias jo juostą ir kardą. Is-

²⁴⁶ Vitauskas A. Žvejyba Padubysio valsčiuje. *Gimtasai kraštas*, 1940, Nr. 1 (24), p. 57–62.

²⁴⁷ LTR 2442/291/.

²⁴⁸ LTR 2255/79/.

²⁴⁹ Bronius Mintauskas, g. 1922 m. Linkaučių k., Kražių apyl. Užrašė J. Vaiškūnas 1992 m.

toriškai vėlesnis Oriono juostos pavadinimas, paplitęs Žemaitijoje, yra *Trijų Karalių Žvaigždės*²⁵⁰.

Pastarųjų metų ekspedicijose pavyko užrašyti ir anksčiau visai nefiksuotų arba labai retai paminėtų žvaigždynų vardų, jų variantų. Štai Kražių apylinkėse žinomi dar tokie žvaigždynai: *Marija, Verpėja, Vagis žvaigždžių, Šv. Tėvo lazda, Kopyčėlė*²⁵¹, *Laiškas (Aitvaras ar Talas), Pjautuvas (11–12 žvaigždžių), Žirgas (12 žvaigždžių), Kūjis (4 žvaigždės), Strėlė, Gulbė, Darželis, Kryžius (6 žvaigždės), Svirtis*²⁵². Iš jų pagal nusakymus nesunku identifikuoti *Strėlę* (žvaigždyną sudaro Aldebaranas ir Hijadės), *Gulbę* ir *Marijos* žvaigždyną (abu vardai tenka Kasiopėjai), *Svirtį* ir *Šv. Tėvo lazda* (abu vardai – Persėjui). Pastarasis žvaigždynas Platelių apylinkėse žinomas *Elijošiaus* arba *Maižiešiaus Lazdos*²⁵³ vardu. Taip šį žvaigždyną vadiną ir šilutiškiai²⁵⁴. Šilutėje, kaip ir Pavandenėje²⁵⁵, minima *Trijų Karalių Žvaigždė*. Ji žinoma ir Kražių apylinkėse; pagal požymius sietina ne su Orionu, bet su Sirijumi. Tikėtina, kad šią ryškiausią dangaus skliauto žvaigždę vadindavo *Karalaičiu*²⁵⁶. Dzūkijoje užrašyti taip pat *Gorčiaus* (netapatinamo su Grįžulo Ratais) ir *Sėjėjo* žvaigždynai²⁵⁷.

Dauguma išvardytųjų vardų – krikščioniškieji įvaizdžiai. Viduramžiais bandyta astronomų vartojamus graikiškos, lotyniškos bei arabiškos kilmės pavadinimus keisti į dirbtinai sudarytus, paimtus iš Šventojo Rašto. Tokį siūlymą astronomams 1627 m. pateikė augustijonų vienuolis

²⁵⁰ Balys J. *Tautosaka apie dangų*. Michigan, 1951, p. 24.

²⁵¹ Klimka L. Žvaigždynai virš Žemaitijos. *Žemaičių žemė*, 1996, Nr. 3, p. 15–17.

²⁵² Vaiškūnas J. *Apie žvaigždes Kražių apylinkėse. Kražiai*. Vilnius–Kaunas, 1993, p. 330–341.

²⁵³ Klimka L. Žvaigždynų vardai Žemaitijoje. Iš: *Vakarų baltų kalbos ir kultūros relikvai*. Klaipėda, 1996, p. 39–44.

²⁵⁴ Scheu H. *Litauische Sprachstudien im Memel Gebiet*. Rankraštis Mokslų akademijos bibliotekoje. F. 170–239.

²⁵⁵ Šlapkauskas V. Paleoastronomijos žinios Biržulio ežervietės rajone. Iš: *Biržulio baseino kompleksinių tyrinėjimų dešimtmetis*. Varniai, 1987, p. 95–100.

²⁵⁶ Elena Pūtienė, g. 1924 m. Pamerkių k., Jakėnų apyl. Užrašyta 1994 m.

²⁵⁷ Janina Aleksandravičienė, g. 1924 m. Varniuose. Užrašyta 1994 m.

Julius Šileris (*J. Schiller*) Vokietijoje išleistoje knygoje „*Coelum Christianum*“. Jo sugalvotus žvaigždynų vardus per jėzuitų mokyklas išplatino Kasparas Šotas (*G. Schott*), įdėjęs senųjų ir naujųjų vardų lenteles į savo matematikos vadovėlį „*Cursus mathematicorum*“²⁵⁸. Naujieji vardai vėliau buvo propaguojami kai kuriuose kalendoriuose; išleisti ir atitinkami žvaigždėlapiai. Tačiau astronomai jų nepriėmė, laikydami nuo seno susiklosčiusių tradicijų. Vis dėlto per bažnyčią ir vienuolynų mokyklas krikščioniškųjų vardų idėja paplito ganėtinai plačiai. Kaimo žmonių J. Šilerio pavadinimai buvo adaptuojami savaip, gal taikant ir prie senųjų įvaizdžių. Lygiai kaip lietuviškose etiologinėse sakmėse senojo tikėjimo įvaizdžiai palengva transformuojami į krikščioniškuosius. Tiesioginių sutapimų tarp tradicinių ir J. Šilerio propagotųjų astronomų lietuviškuose pavadinimuose nėra. Iš krikščioniškos ikonografijos paimama tik kokia nors detalė ar atributas: vainikas, lazda, kryžius. Pavyzdžiui, *Gulbės* žvaigždynas, anot J. Šilerio, turėtų simbolizuoti šv. Eleną su kryžiumi, o lietuviškojo dangaus vardyne liko tik *Kryžius*. Dar pridėdamas pažymins – *Šv. Jono Kryžius*, kad skirtų jį nuo įstrižojo – *Šv. Petro Kryžiaus*. Panašiai žvaigždynų pavadinimai kito ir tradiciškai katalikiškoje Lenkijoje²⁵⁹. Tačiau lietuviškieji žvaigždėvardžiai nebuvo perimti iš lenkiškųjų, nors galėjo taip atsitikti per Lietuvoje naudotus lenkiškus kalendarius. Apskritai J. Šilerio idėja davė tik postūmį pertvarkyti astronomiją pagal katalikiškąją mentalitetą. Šis reiškinys daugiau pėdsakų paliko ten, kur veikė stiprios vienuolynų mokyklos, pavyzdžiui, Kražių, Paparčių apylinkėse.

²⁵⁸ Du šios knygos leidimai – 1661 m. Herbipolyje ir 1674 m. Frankfurte prie Maino – yra Vilniaus universiteto bibliotekoje. Šifrai: III 6795 ir III 9829. Knygoje taip pat įdėtas VU auklėtinio A. Kochansko mechanikos traktatas.

²⁵⁹ E. K. (Kolbuszowski E.) *Gwiazdy i grzyby w podaniach ludu*. Lud, 1895, t. 1, p. 168–178.

5 lentelė. Žvaigždynų vardų palyginimas

Tarptautinis pavadinimas	Lietuviški atitikmenys	Lietuviškieji sinonimai
Capella	Kapela	Valgio nešėja, Tikutis
Capella-Hoedi	Vežėjo ožiukai ir Kapela	Artojis su jaučiais, Artojų žvaigždės
Cassiopeia	Kasiopėja	Jukštandis, Jojikėlis, Marijos žvaigždės
Corona Borealis	Šiaurės vainikas	Dievo, Rojaus darželis, Darželis, Alyvų darželis, Šv. Marijos karūna
Cygnus	Gulbė	Šv. Petro (Jono) kryžius, Svarstyklės
Cygnus-Lyra-Aquila	Gulbė-Lyra-Erelis	Svarstyklės, Dangaus svarstyklės
Pegasus	Pegasas	Stalas, Bažnyčia (dalis)
Perseus	Persėjas	Jokūbo lazda

Lietuviškojo dangaus tyrinėtojų laukia nelengvas darbas tapatinant užfiksuotuosius žvaigždynų vardus su žvaigždėlapių konsteliacijomis. Taip pat turėtų būti nustatomi pastaruoju metu ir anksčiau užrašytų astronomų paplitimo arealai. Todėl prasminga ir toliau organizuoti ekspedicijas, renkant liaudies astronomines žinias.

BENDROS IŠVADOS

1. Tradicinių kalendorinių švenčių papročiai ir tikėjimai atspindi labai giliai žemdirbiškojo etnoso patirtį. Juose galima išvelgti archajiškojo Mėnulio kalendoriaus relikтус bei vėliau susiformavusių žemės ūkio sezoninių darbų ciklus, o visa jungia krikščioniškojo kalendoriaus metai. Kalendoriniais papročiais įtvirtintoje kolektyvinėje patirtyje apibendrinti šimtmečiais kaupti gamtos stebėjimai, subtilios fenologinių reiškinių sąsajos. Tai svarbi etnožinijos dalis, sudaranti tradicinės gyvensenos pagrindą.
2. Tradicinio kalendoriaus fenologinių bruožų, kitados buvusių žemdirbystės ir gyvulininkystės taisyklėmis, gero išlikimo priežastis – objektyvus jų pobūdis, išreiškiantis dangaus šviesulių įtaką augmenijos ir gyvūnijos bioprocesams. Tai ne tik pagarbos duoklė protėvių paveldui, bet ir praktiškai vertingos ūkininkavimo žinios.
3. Senoji tradicija derinti žemės ūkio darbų terminus su mėnulio faze dar labai gyvybinga Lietuvos kaimo gyventojų atmintyje. Atodairos į mėnulio fazę tebepraktikuojamos kai kuriuose pavasario bei rudens darbuose ir šiandien.
4. Įvardydami mėnulio fazes, kaimo žmonės išskiria daugiau jo atmainų nei ketvirčiai. Tai lemia papročiai, labai tiksliai reglamentuojantys žemės ūkio darbų derinimą su šviesulio faze.
5. Archeologiniai, rašytiniai ir folkloriniai šaltiniai patvirtina Mėnulio kalendoriaus naudojimą baltų kultūroje. Jo pagrindą sudarė siderinis mėnuo, kurio algoritmas išreiškiamas 3, 6, 9, 40 skaičių seka. Komplexinis nagrinėjimas patvirtina ir S. Daukanto žinias apie devynia-dienę savaitę baltų kalendorinėje praktikoje.

6. Mėnulio sureikšminimas etnokultūroje bus turėjęs ir mitologinį atspalvį. Jo antropomorfizmas ryškėja iš neomenijos sveikinimo formulių bei pilnaties baimės; tai laikytina archajiškuoju tikėjimų lygmeniu. Sakmėse mėnulis tėra personažų pasireiškimo vieta; šie formantai – vėlesnių laikų. Krikščionybės įtaka galėjo lemti prieštarinę mėnulio poveikio žmonių sveikatai vertinimą.
7. Apibendrinus per pastarąjį dešimtmetį surinktą nemažą masyvą atsakymų (per 2000) į apklausos anketą, skirtą agrarinių papročių ryšiumi su astronominiais reiškiniais (mėnulio fazių kaita) tyrinėti, galima teikti tokią jų klasifikaciją:
 - 7.1. Mėnulio fazių įtakos agrokultūrai žinios priskirtinos etnožinijos sričiai; tikėtinas jų objektyvus pobūdis. Empiriškai nustatytas Mėnulio poveikis gyvybiniam procesams Žemėje buvo įtvirtintas žemdirbystės papročiais. Manoma, kad jaunas skatina augimą, vešėjimą; tačiau esant šiai fazei besiformuojanti biomasė neturi tvirtumo, ilgaamžiškumo. Delčios metas apsaugo ją nuo irimo, degradacijos, yra pražūtingas kenkėjams. Netinkamiausios dienos darbams pradėti – astronominė jaunatis.
 - 7.2. Papročiuose sureikšminamos savaitės dienos – tai dar vienas Mėnulio kalendoriaus svarbos įrodymas. Tikėjimai mėnulio poveikiu perkeliama ir į socialinę sritį, manant, kad žmogaus būdo savybės, iš dalies ir likimas, gyvenimo įvykiai priklauso nuo fazės jo gimimo metu. Perkėlus krikštynų, vestuvių ir įkurtuvių laiką į pilnatį, lemtis pagerėja. Tai priskirtina similinei magijai; kartu yra išsąknyjusio etnokultūroje paralelizmo tarp gamtos reiškinijų ir žmogaus gyvenimo įvykių išraiška.
 - 7.3. Nors archajiškąjį Mėnulio kalendorių baltų gyvenamose platumose (vidutinio klimato juostoje) įsivyravus žemdirbystei pakeitė Saulės kalendorius, jo reliktai išliko, tapę praktinės etnožinijos

dalimi bei tikėjimais. Analizė rodo, kad Mėnulio kalendoriaus paveldu galima laikyti tokius dalykus:

7.3.1. Labai gausius tikėjimus nakties dangaus šviesulio įtaka metafiziniams reiškiniams; tai priskirtina su šiuo kalendoriumi susijusių religinių ritualų atminčiai.

7.3.2. Mėnulio mitologizavimą, ypač jo antropomorfinį įvaizdį, išryškėjantį jo neomenijos sveikinimo formulėse bei pilnaties baimėje.

7.3.3. Įvairiuose papročiuose pasikartojančią trejų devynerių formulę bei skaičių 3, 6, 9, 40 seką, kurie yra archajiškojo mėnesio ir metų skaičiavimo algoritmas.

8. Keturiasdešimties dienų intervalas tarp svarbiausių tradicinių švenčių, būdingas ir kitoms indoeuropietiškos kilties kultūroms, susidarė derinant kalendorinius Mėnulio ir Saulės ciklus. Derinimo procedūrai galėjo būti taikomi planetos Aušrinės (Vakarės) stebėjimai, paprastai suformuojantys oktoeteridės algoritmą. Žvaigždžių spiečiaus Sietyno heliakinė teka, laida ir kulminacija – rugių auginimo ciklo reperiai.
9. Iš krikščioniškojo kalendoriaus vardyno buvo išskelti ir sureikšminti būtent tie vardai, kurių dienos atitiko senojo kalendoriaus atskaitos taškus – fenologinius ar žemės ūkio darbų terminus. Kalendorinės šventės kaime tapo dvilypės: pirmoji fazė – bažnyčios lankymas ir kitos katalikiškos priedermės, antroji – gyvulių globos ir agrarinės magijos veiksmai.
10. Tam tikro komplekso papročių, ypač praktikuojamų pavasario darbų metu, sklaida po įvairias datas yra nulemta dviejų Lietuvoje vartotų kalendorinių stilių – Julijaus ir Grigaliaus, o ypač Rusijos primesto senojo stiliaus sugrįžimo XVIII a. pabaigoje.
11. Senosios religijos kalendorinių švenčių, darbų pradėtuvių ir pabaigtuvių apeigos po Lietuvos krikšto, palaiptams netekdamos sakralumo,

virto tradiciniais papročiais ir liaudiškais tikėjimais. Senovinių papročių erozijai didžiausią įtaką turėjo kaimų išsiskirstymas į vienkiemius, vėliau tarnystė dvaruose, uždarbiavimas miesteliuose.

12. Vyžuonų ozo gale esančios dvi riedulių sankaupos kitados galėjo turėti svarbią kalendoriniuose ritualuose paskirtį. Jų konfiguracijos atitinka saulės ir mėnulio tekos bei laidos kraštinius azimutus, taigi tarsi modeliuoja kosminio pasaulio sandarą. Tokie „modeliai“ žinomi taip pat prie archeologinių kapinynų ir senovinių gyvenviečių, tikėtina jų buvus ir šventvietėse – alkose.
13. Runų rašmenų mediniai kalendoriai, bendras Baltijos jūros šalių kultūros paveldas, buvo žinomi ir mūsų krašte. Ištyrinėjus Lietuvos nacionaliniame muziejuje saugomas jų kopijas, datuojamas XVII a. pradžia, galima teigti vietinę kalendorių kilmę.
14. Tradicinio kalendoriaus rekonstrukcijos reikšmė nėra vien akademinė; kalendorinių papročių ir tikėjimų šiandieninis žaismingas taikymas – lengviausias kelias etninei kultūrai sugrįžti į viešąjį gyvenimą, švietimo sistemą, siekiant sustiprinti tautinę tapatybę.

SUMMARY

In 1855 the famous astronomer of the old Vilnius observatory, Matvej Gusev (1826-1866), described the stick which was used as a calendar in the times of the Grand Duchy of Lithuania. The signs on the stick represent the sequence of months. They are divided by the symbols of moon phases into weeks of nine days. The calendar is of a lunisolar kind. The usage of such calendar system in Lithuania of the Middle Ages is confirmed by the features of the archaeoastronomical arrangement on the Birute Hill near the seashore in Palanga. The principles of the functioning of the arrangement are based on the fixation of the azimuths of sunset or sunrise, as well as the path of the moon in Meton's Cycle.

The folk customs of combining spring time feasts with the new moon have been known from historiographic sources. In prehistoric times the lunar period could be used not only for the division of months into separate parts but also for calculation of the whole year. Wild hoofed animals discard their horns in autumn during the wane. That moment could be used as one of the starting points for the calculation of the year by observing the change of moon phases. The main feasts of such primitive calendar are the winter solstice, the middle of winter, the spring call, the summer solstice. It means that the source of the lunar calendar lay in the Neolithic Period. The way of time setting according to the moon may be found in female jewellery of 1st-10th centuries; neck adornments, for example, consisted of small images of the moon, grouped in triples; the total number was nine, twelve or eight.

There was no written proof for the passing on of the existing knowledge. Everything was coded with the help of primitive art, folklore and customs. Ancient archetypes have survived up to the present because of the very vital cultural tradition of the settled and farming Baltic ethos, which at the same time represents the ancient approach to the Universe. Even at present the moon phases are used to determine the time of the beginning of the majority of farm work. Likewise, the main events of traditional way of life are also associated with moon phases.

As a result of the investigation, the full picture of the cycle of the year's farm work associated with changes in nature caused by the movement of celestial bodies is developed.

Libertas Klimka

KL-111 *Tradicinių kalendorinių švenčių semantika*: monografija. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2009. 196 p.

ISBN 978-9955-20-438-1

Tai etnologijos studija apie vieną svarbiausių lietuvių tradicinės kultūros reiškinių – kalendorines šventes, atskleidžianti jų pagrindą – kalendorines sistemas, suformuotas pagal dangaus šviesulių (Mėnulio, Saulės, Sietyno žvaigždžių spiečiaus, Veneros-Aušrinės) judėjimo dėsningumą liaudišką suvokimą. Monografijoje sistemiškai tyrinėjami papročių ryšiai ir brėžiami baltų kalendoriaus raidos metmenys. Apžvelgiamos pilno metų rato šventės, tiek išlikusios gyvajame kaimo kultūros pavelde, tiek žinomos iš istoriografinių šaltinių. Aprašomi ir mediniai kalendoriai, išraižyti runų rašmenimis, – daiktiniai kalendorinės sistemos kaitos įrodymai. Suvokti tradicinių švenčių giluminę prasmę svarbu ne tik etnologijos mokslui – šiandieninėje kultūros sklaidoje šventės laikomos pagrindiniu veiksniu, formuojančiu tautinę tapatybę. Todėl leidinys būtų pravartus ne tik etninės kultūros specialistams, bet aktualus ir renginių organizatoriams, bendrojo lavinimo ir meno mokyklų mokytojams, folkloro ansamblių vadovams ir nariams bei visiems, kurie domisi mūsų senosios kultūros ištakomis ir jų refleksija šiuolaikinėje žmogaus savivokoje.

UDK 398.3(474.5)

Redagavo *Irutė Raišutienė*

Maketavo *Rasa Labutienė*

Viršelio autorė *Dalia Raicevičiūtė*

SL 605. 24,5 sp. l. Tir. 500. Užsak. Nr. 09–077

Išleido Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla

T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius

Tel. +370 5 233 3593, el. p. spaustuve@vpu.lt

www.leidykla.vpu.lt

Spausdino AB „Aušra“

Vytauto pr. 23, LT-44352 Kaunas